

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

HÂRİZMŞAH HÜKÜMDARI SULTANŞAH MAHMUD
(567-589/1172-1193)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

GÜLSEREN CECELİ

İSTANBUL-2006

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

HÂRİZMŞAH HÜKÜMDARI SULTANŞAH MAHMUD
(567-589/1172-1193)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

GÜLSEREN CECELİ

Tez Danışmanı: DOÇ. DR. M. SAİD POLAT

İSTANBUL-2006

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

5316 af Kanunu ile öğrenimine devam eden Yüksek Lisans öğrencisi Gülseren Ceceli "Harezmsah Hükümdarı Sultansah Mahmud (1173-1193" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tairhi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Y.Doç.Dr. M.Said Polat
Üniversitesi Marmara

İmza

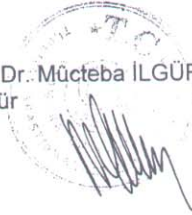
Üye : Prof.Dr. Hüseyin Salman
Üniversitesi Marmara

Üye : Yrd.Doç.Dr. Sadi Kucur
Üniversitesi Marmara

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 30.1.06.12006 tarih ve 6..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Mücteba İLGÜREL
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	VI-VII
KISALTMALAR	VIII
KAYNAKLAR	IX-XIX
GİRİŞ	1-7

I. BÖLÜM: SULTANŞAH MAHMUD’UN TAHTA ÇIKIŞI, TAHT MÜCADELESİ VE İTTİFAK ARAYIŞLARI	8-44
A) Sultanşah Mahmud’un Ailesi ve Şehzadelik Dönemi.....	10-12
B) Sultanşah Mahmud’un Hükümdar Olması ve Tahtını Bırakmak Zorunda Kalması.....	12-24
C) Sultanşah Mahmud’un Hârizm’den Ayrılması ve İsfehbed Hüsameddevle Erdeşir bin Alâeddevle Hasan’a Sığınması	25-32
D) Melik Müeyyed Ay-aba’nın Sultanşah Mahmud’u Himaye Etmesi ve Subarlu Savaşı.....	32-36
E) Sultanşah Mahmud’un Togaşah bin Müeyyed’e İltica etmesi....	37
F) Sultanşah Mahmud’un Gurlulara Sığınması.....	38-41
G) Sultanşah Mahmud’un Karahıtay Devletinden Destek Alması ve Hârizm Yakınlarında Yapılan Savaş.....	41-44

II. BÖLÜM: SULTANŞAH MAHMUD'UN HORASAN'I

ELE GEÇİRME ÇABASI VE HAKİMİYETİ.....	45-91
A) Sultanşah Mahmud - Melik Dinar Münasebetleri.....	46-48
B) Toganşah - Melik Dinar İttifakı ve Serahs Savaşı.....	49-59
C) Sultanşah Mahmud'un Hârizm'i Kuşatması ve Alâeddin Tekiş ile Münasebetleri.....	59-62
D) Alâeddin Tekiş'in Şadyah'ı Kuşatması, Mengli Bey-Sencerşah ve Sultanşah Mahmud Münasebetleri.....	62-63
E) Sultanşah Mahmud'un Şadyah ve Sebzvar'ı Ele Geçirme Çabaları, Alâeddin Tekiş'in Nişabur'u Alması.....	63-67
F) Sultanşah Mahmud'un Şehzade Nâsireddin Melikşah ile Yaptığı Savaş ve Geri Çekilmesi.....	67-69
G) Sultanşah Mahmud ve Alâeddin Tekiş Arasında Anlaşma Yapılması.....	69-73
H) Sultanşah Mahmud'un Gurlularla Münasebetleri ve Pencdih Savaşı.....	73-82
İ) Alâeddin Tekiş'in Sultanşah Mahmud Üzerine Yürümesi ve Sultanşah Mahmud'un Gurlular'a Sığınması.....	82-86
J) Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud Arasında Yeniden Barış Yapılması.....	86-88
K) Sultanşah Mahmud'un Tekrar Hârizm'i Kuşatması ve Geri Çekilmesi.....	89-91

III. BÖLÜM: SULTANŞAH MAHMUD'UN ÖLÜMÜ VE

ŞAHSİYETİ	92-109
A) Sultanşah Mahmud'un Ölümü.....	92-98
B) Sultanşah Mahmud'un Şahsiyeti.....	99-104
C) Sultanşah Mahmud'un Edebi Yönü.....	104-106
D) Sultanşah Mahmud'un Kullandığı Unvan ve Lakaplar.....	106-109
SONUÇ.....	110-111
KRONOLOJİ.....	112
BİBLİYOGRAFYA.....	113-120
EKLER.....	121-127

ÖZET

Hârizmşahlar Devleti hükümdarı İl-Arslan tarafından veliaht ilan edilen küçük oğlu Sultanşah Mahmud, babasının ölümünden sonra Hârizmşahlar Devleti'nin başına geçmiştir. Ancak ağabeyi Alâeddin Tekiş'in bu durumu kabul etmeyerek Hârizm'e doğru harekete geçmesi üzerine, tahtını bırakıp kaçmak zorunda kalmıştır. Horasan civarında bulunan melik ve devletlere sığınmış ve elde ettiği destekle hükümdarlığı yeniden ele geçirebilmek için Alâeddin Tekiş'e karşı harekete geçmiştir. Bu sırada gelişen olayları ve devletlerarası siyaseti de kullanarak Nişapur'da bulunan Melik Müeyyed Ay-aba ve Karahıtaylar'dan aldığı destekle, Hârizm'e saldırdı ise de başarılı olamamış ve Hârizmşahlar Devleti hükümdarlığını ele geçirememiştir. Bu yenilgilerin ardından kendine bir hakimiyet kurma yoluna giderek Horasan Bölgesine doğru hareket etmiştir.

Böylelikle Horasan'a inen Sultanşah Mahmud hem bu civarda bir devlet kurmaya çalışmış, hem de eline geçen her fırsatta Hârizmşahlar Devleti hükümdarlığını yeniden ele geçirmek için uğraşmıştır. Sultanşah Mahmud tüm bu mücadelelerin sonucunda Horasan'daki bazı şehirleri Oğuz meliklerinin elinden almış Merv, Tus, Serahs gibi önemli şehirlerin de içinde bulunduğu bir meliklik kurmuştur. Bunun yanı sıra Alâeddin Tekiş ile münasebetleri, her ne kadar zaman zaman barış yapıldı ise de genellikle sorunlu bir halde devam etmiştir. Hakimiyet alanını genişletmek isteyen Sultanşah Mahmud bu nedenle Gurlu Devleti'ne saldırmış, onlardan toprak elde etmek için savaş yapma yoluna gitmiştir. Bu mücadelelerin sonunda yaşadığı dönemin siyasi bir olayı haline gelen Sultanşah Mahmud, tüm çabalarına rağmen Hârizmşahlar Devleti tahtını elde edememiştir. Onun ölümünden sonra ise toprakları ağabeyi Alâeddin Tekiş'in eline geçmiştir.

ABSTRACT

Sultan Shah, the youngest son of Il-Arslan, after he was chosen as the heir of the Khwarazm Shahs throne succeeded to the throne after his father died. However, since his brother Ala'al-Din Tekish did not accept the situation and proceeded towards Khwarazm, Sultan Shah had to leave from Khwarazm. He took shelter in neighboring states in Khurasan region and with their support he attempted to fight against Tekish in order to get hold of the sovereignty back. By exploiting both the political developments and the affairs of the states, although he attacked the Khwarazm through the support he had taken from Malik Mu'ayyid and Kara Khitay, he was not successful to obtain the Khwarazm Shahs sovereignty. After these defeats, he proceeded towards Khurasan so as to establish domination in that region.

In this way, Sultan Shah both attempted to control Khurasan region and struggled for retaking the Khwarazm Shahs sovereignty. As a result of Sultan Shahs's efforts, he took some provinces from Ghuzz princes in Khurasan and established a principality which included Marw, Sarakhs, and Tus. In addition to this, despite the presence of peace times, his relations with Tekish have always continued in a problematic way. In order to expand his domination, Sultan Shah attacked Ghurids and chose to fight against them so as to gain territories. At the end of his efforts, Sultan Shah, who had become a political issue of his time, was not able to get hold of the Khwarazm throne back. After his death, his properties were taken by his brother Tekish.

ÖNSÖZ

Hârizmşahlar Devleti tarihi ile ilgili günümüze kadar yerli ve yabancı tarihçilerin yapmış olduğu çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu döneme ait siyasi meseleler genel anlamda ele alınmıştır. Bununla beraber bazı konuların daha ayrıntılı olarak araştırılmasının da tarih alanındaki çalışmaların gelişimi açısından gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Böylelikle hem Türk tarihi hem de Hârizmşahlar Devleti tarihi açısından bazı boşlukların doldurulacağı kanaatindeyiz.

Yapmış olduğumuz bu çalışma genel anlamda Sultanşah Mahmud'un siyasi hayatını içermektedir. Ancak çalışmanın gidişatı dolayısı ile hayatından ziyade Alâeddin Tekiş'e karşı vermiş olduğu mücadele ve kendine yaratmak istediği hakimiyet alanı çalışmamızın konusu haline gelmiştir. Bu nedenle araştırmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunlardan birinci bölümde Sultanşah Mahmud'un tahta çıkışı ve tahtı bıraktıktan sonra geri alma mücadelesi, ikinci bölümde kendine bir hakimiyet alanı yaratma çabaları, üçüncü bölümde ise daha ziyade hayatının son dönemleri incelenmektedir. Bu çalışmamızın Hârizmşahlar Devleti tarihinde ister olumlu isterse olumsuz görülsün Sultanşah Mahmud ile ilgili küçük de olsa bir boşluğu dolduracağı düşüncesindeyiz.

Çalışmamız sırasında kaynaklarımızın elverdiği ölçüde en küçük ayrıntılara kadar girdik ancak bazı meselelerin ortaya çıkarılmasında kaynak yetersizliği ile karşılaştık. Hârizmşahlar Devleti Tarihi ile ilgili bazı konularda kaynak sıkıntısına rağmen elden geldigince çalışmamızı tamamladık. Yazım kuralları konusunda Türk Dil Kurumu tarafından 2005 yılında basılmış olan Yazım Kılavuzu'ndan istifade ettik. Transkripsiyon konusunda ise Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ndeki kurallara uyduk.

Tüm bu çalışmalarımız sırasında bana yardımcı olan tez danışmanım Doç. Dr. M. Said Polat'a teşekkür ederim. Konunun tespiti ve kaynaklar noktasında yardımını gördüğüm Yrd. Doç. Dr. Osman Gazi Özgüdenli'ye ayrıca teşekkür etmek isterim.

Dr. Meryem Gürbüz, Araş. Gör. Cihan Piyadeoğlu, Umut Kansoy, Gülperi Karayel, İzzeddin Yusuf Aktaş, Babek Cavanşir ve Oğuz Kallek'e çalışmalarına yaptıkları katkılardan dolayı çok teşekkürler. Yine bu çalışmamızda gerek kaynakların kullanımı ve gerekse yardımları nedeni ile İSAM Kütüphanesi çalışanlarına çok teşekkür ediyorum. Tüm aileme bana verdikleri destek için çok teşekkürler.

Ayrıca çalışmalarımızın her aşamasında büyük desteğini gördüğüm hocam Prof. Dr. Hüseyin Salman'a teşekkürlerimi bir borç biliyorum.

KISALTMALAR

AÜDTCFD : Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.

bkz. : Bakınız.

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi.

EP : Encyclopedia of Islam.

İA : Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi.

İÜEFTD : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.

İÜSBE : İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MÜTAE : Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Hş. : Hicri-Şemsi.

Haz. : Hazırlayan.

Hız. : Hazreti.

nr. : Numara.

vr. : Varak.

TİEM : Türk ve İslam Eserleri Müzesi.

Ty : Basım tarihi yok.

Yy : Basım yeri yok.

nşr. : Neşreden.

trc. : Tercüme eden.

öl. : Ölüm tarihi.

KAYNAKLAR

Türk Tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olan Hârizmşahlar Tarihi hakkında günümüze kadar gelebilmiş olan kaynaklar bulunmakla beraber bunların sınırlı olduğu görülmektedir. Bunun yanında bu döneme ait bazı önemli kaynaklar maalesef kayıptır.¹ Bugüne ulaşabilmiş olan ve çeşitli özellikler taşıyan eserlerin bir kısmı bizzat o dönemde, ya da çok kısa bir süre sonra yazılmıştır. Ancak kaynakların kısıtlı olmasından dolayı zaman zaman ikinci elden kaynaklarımızın verdiği bilgiler büyük bir öneme sahip olmuştur. Çalışmamız sırasında bu kaynaklara Hârizmşahlar Tarihi açısından bakıldığı kadarıyla kendi konumuz hakkında da aynı önemde değerlendirmede bulunduk.² Ana kaynaklarımızın yanı sıra konumuz ile ilgili yapılmış olan temel araştırma eserlerin de bir sistem dahilinde kısaca belirtilmesinin uygun olduğu kanaatine vardık. Çünkü konunun aydınlatılmasında bu araştırma bilgilerden ve bunların içinde yer alan tartışmalardan da durumda istifade ettik. Bu durumda kaynaklarımızı belirtirken yaptığımız tasnif; Münşeat Mecmuaları, Vakayinameler, Tezkireler, Coğrafya Kitapları, ve Araştırma Eserler şeklindedir.

A) MÜNŞEAT MECMUALARI

Hârizmşahlar Devleti tarihine ait kaynaklar arasında münşeat mecmualarının yeri oldukça büyüktür. Münşeat mecmuaları devletin mektup, menşur, tayin gibi evrakının bulunduğu ve hükümdarlara ait önemli bilgilerin verildiği eserlerdir. Bu

¹ Bilindiği üzere günümüze kadar gelememiş olan kaynaklar bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: Muhammed-i Pâyîzî, *Şâhanşahnâme*; Seyyid Sadreddin-i Nişabûrî, *Târîh-i Hârizmşâhî*; Ebû'l Hasan-ı Beyhaki, *Meşâribü't-tecârib*; Muhammed b. Muhammed b. Aslan b. Harizmî, *Hârizm Tarihi*; Şehabeddin Sühreverdî, *Risâletü'l Asımiyye*.

² Kaynaklar ile ilgili bilgileri verirken eserin Hârizmşahlar tarihi açısından genel önemi ile birlikte bizim çalıştığımız dönem açısından da önemini vurgulamaya çalıştık.

kayıtlar, bugünün araştırmacıları tarafından o döneme ışık tutan belgeler olarak hâlâ kullanılmaktadır.³

Bu döneme ait münşeat denildiğinde akla ilk gelen isim Reşideddîn Vatvât'ın eserleri olmaktadır. Reşideddîn Vatvât (öl. 1177) Hârizmşahlar Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerinin başta gelen münşilerinden ve İran'ın tanınmış şairlerinden birisidir. Atsız döneminden Alâeddin Tekiş döneminin başlarına kadar inşa divanı reisliğinde bulunmuştur.⁴ Bu nedenle eserlerinin bu çalışma için büyük önemi bulunmaktadır.

Reşideddîn Vatvât'ın *Münşeat-ı Reşideddîn Vatvât* adlı eseri çalışmamız açısından önemli bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Nitekim, Vatvât bu eserinde 74 tane mektubu bir araya toplamıştır. Müellif eserini Sultanşah Mahmud'a ithaf etmiştir.⁵ Bu nedenle eserin giriş kısmında Sultanşah Mahmud'a ithaf yer almakta ve burada Sultanşah'ın unvan ve lakapları bulunmaktadır. Bunun yanı sıra eserin ülkemizde tek bir nüshası bulunmaktadır ki, bu da Nuriösmaniye Kütüphanesi'ndedir. Bu çalışmada eserin söz konusu nüshasından istifade edilmiştir.⁶

Reşideddîn Vatvât'ın bir diğer eseri de *Umdetü'l-bulegâ ve Uhdetü'l-fusahâ*'dır. Eser Hârizmşah Alâeddin Tekiş'e ithaf edilmiştir. Bu eserde bulunan mektuplar da Reşideddîn Vatvât'a aittir. 25'i Arapça, 25'i Farsça olmak üzere 50 mektup ve yine 25'i Arapça, 25'i de Farsça olan 50 kaside bulunmaktadır. Bu eserde Tekiş'e ait medhiye de yer almaktadır.⁷ Bu durumda eser Tekiş'e ithaf edildiği için biz bu konuda Tekiş ve Sultanşah'ın unvanlarının karşılaştırılması açısından istifade ettik⁸

Yine çalışmamızda kullanmış olduğumuz Reşideddîn Vatvât'a ait başka eserler de bulunmaktadır. Bunlardan Halife Hz. Ebubekir'e ait 100 hikmetli sözü yazmış olduğu *Tuhfetü's-sâdik ile's-sâdik min Kelâmi Emirü'l-mü'minin Ebu Bekir el-Sıddık*,⁹ Hz. Ömer'e ait 100 hikmetli sözü kaydettiği *Faslü'l-hitâb min Kelâmi Emirü'l-mü'minîn*

³ Büyük Selçuklu Devleti ve Hârizmşahlar Devleti ile ilgili münşeat ile ilgili ayrıca bkz. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devrine Dair Araştırmalar I. Büyük Selçuklu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları" *AÜDTCFD* (ayrībasım), VIII/ IV, 537-648.

⁴ Reşideddîn Vatvât'ın hayatı ve eserleri için bkz. M. N. Şahin, "Vatvât", *İA*, XIII, 235-240.

⁵ Ahmet Ateş, "Raşid al-din Vatvât'ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları", *İÜEFİD*, X, 14 (1959), 5.

⁶ Reşideddîn Vatvât, *Münşeat-ı Reşideddîn Vatvât*, Nuriösmaniye, nr. 4294.

⁷ Ateş, "Reşid al-din Vatvât" 23.

⁸ Reşideddîn Vatvât, *Umdetü'l-bulegâ ve Uhdetü'l-fusahâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 4150; Eserin ayrıca Esad Efendi nr. 3302 de bir diğer nüshası bulunmaktadır.

⁹ Reşideddîn Vatvât, *Tuhfetü's-sâdik ile's-sâdik min Kelâmi Emirü'l-mü'minin Ebu Bekir el-Sıddık*, Ayasofya, nr. 2854; Bağdatlı Vehbi, nr. 657; Veliyyeddin, nr. 2639.

Ömer bin el-Hattâb,¹⁰ Halife Hz. Osman’a ait 100 hikmetli sözden oluşan risalesi *Unsü’l-lahfân min Kelâmi İmâmü’l-mü’minîn Osman bin Affân*¹¹, Halife Hz. Ali’ye ait 100 hikmetli sözü toplamış olduğu *Matlûb küll Tâlib min Kelâmi Emîrû’l-mü’minîn Ali bin Ebû Talîb*¹² ve kendi 100 hikmetli sözünden ibaret küçük bir risale olan *Gurarü’l-akvâl ve durarü’l-emsâl*¹³ isimli eserlerdir. Bunların bizim çalışmamız açısından önemi Sultanşah Mahmud’a ithaf edilmiş olmalarıdır. Bu nedenle biz eserlerin giriş kısmında belirtilen Sultanşah Mahmud’un unvan ve lakaplarının tespiti bakımından faydalandık.

Bu döneme ait önemli münşeat mecmualarından birisi de Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdadî tarafından yazılmış olan *et-tevessül ile’t-teressül*¹⁴ adlı eserdir. Bu münşeat mecmuası Hârizmşahlar Devleti açısından çok önemli bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Bağdadî, Alâeddin Tekiş döneminde inşa reisliği yapmakta idi. Dolayısı ile bizzat bizim çalıştığımız dönemde yaşamış ve eserinde o devre ait bilgiler yer almaktadır. O dönemde yaşanan olaylara bizzat şahit olmuş olan Bağdadî’nin eserinden fazlasıyla istifade etmeye çalıştık. Nitekim, Alâeddin Tekiş dönemindeki bu önemli devlet adamı, iki kardeş arasındaki siyasi çekişmeler sürecinde gelişen olaylar sonucunda bir süre Sultanşah Mahmud’un yanında ikamet etmek zorunda kaldı. Bağdadî’nin eseri üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; Fermanlar, menşurlar, ahidnameler ve fetihnamelerden oluşan birinci bölüm, etraftaki hükümdarlara gönderilen mektuplardan oluşan ikinci bölüm ve müellifin devrin ileri gelenlerine ve dostlarına gönderdiği mektuplardan oluşan üçüncü bölümdür. Bunlardan özellikle ikinci bölümde hükümdarlar arası yazışmalarda çalışmamıza yönelik çok önemli bilgiler bulunmakla birlikte, diğer bölümlerden de önemli ölçüde istifade etmeye çalıştık. Özellikle Alâeddin Tekiş’in komşu Gurlu hükümdarları ile münasebetlerinde kardeşini ilgilendiren çok önemli haberleşmeler yer almaktadır.¹⁵

¹⁰ Reşideddîn Vatvât, *Faslü’l-hitâb min Kelâmi Emirü’l-mü’minîn Ömer bin el-Hattâb*, Ayasofya, nr. 2854; Bağdatlı Vehbi, nr. 657; Veliyyeddin, nr. 2639.

¹¹ Reşideddîn Vatvât, *Unsü’l-lahfân min Kelâm imâmü’l-mü’minîn Osman bin Affân*, Ayasofya, nr. 2854; Bağdatlı Vehbi, nr. 657; Veliyyeddin, nr. 2639.

¹² Vatvât, *Matlûb küll Tâlib min Kelâm emirü’l-mü’minîn Ali bin Ebû Talîb*, Ayasofya. nr. 2854; Veliyyeddin, nr. 2639.

¹³ Reşideddîn Vatvât, *Gurarü’l-akvâl ve Durarü’l-emsâl*, Ayasofya, nr. 1755; Ahmet Ateş, “Reşid al-din Vatvât’ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları” adlı makalesinde bu eserin Sultanşah’ın kısa hükümdarlığı ya da babası hayatta iken şehzadeligi döneminde yazılmış olabileceğini belirtmektedir; Eser’in ülkemizdeki tek nüshası olan Ayasofya nr. 1755’de bulunan yazmayı kullandık.

¹⁴ Bahâeddin Muhammed b. Müeyyedî’l Bağdadî, *et-tevessül ile’t-teressül*, nşr. Mukabele ve tashih: Ahmed Behmenyar, Tahran, 1315 Hş.

¹⁵ Bağdadî’nin bu eserinde bulunan mektuplar bir Osmanlı müverrihi Feridun Bey Osmanlı dönemi ile karıştırılarak tarafından yanlış algılanmıştır. Mükremin Halil Yınanç bu mektupların karşılaştırmalı

B) VAKAYİNAMELER

İbnü'l-Esîr İzzeddin Ali b. Ebu'l- Kerem Muhammed el- Cezeri (öl. 630/1232) tarafından yazılmış olan *el-Kâmil fî't-târih* isimli eser genel anlamda İslam tarihi açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Hatta bu eser müellife Orta Çağın en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden birisi olma özelliğini kazandırmıştır.¹⁶ Eserde yaradılıştan 628/1230 yılına kadar olan olaylar anlatılmaktadır.¹⁷ Bu süre içerisinde gerçekleşen olayları yıl yıl anlatan İbnü'l-Esîr, bu arada yeri geldikçe Hârizmşahlar ile ilgili de önemli bilgiler vermektedir. Bizim çalışmamız ile ilgili bölümde ise yine ayrıntılı bilgiler verilmekle birlikte yazarın bu bilgilerin çoğunu isimlerini belirtmediği başka tarihçilerden rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Ancak, buna rağmen eser çalışmamızda istifade ettiğimiz başlıca kaynaklardan birisi olma özelliğini taşımaktadır.¹⁸

Bu dönem ile ilgili önemli bilgiler veren vakayinamelerden birisi de *Târih-i Cihangüşâ*'dır. Orta Çağın önemli müelliflerinden birisi olan Alâeddin Ata Melik Cüveynî (öl. 681/1282) tarafından yazılmış olan *Târih-i Cihangüşâ* 1260 yılında tamamlanmıştır.¹⁹ Eser aslında Moğolların tarihi ile ilgili verdiği bilgilerle ön plana çıkmakla beraber, Hârizmşahlar ile alakalı da önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Aile büyüklerinden Hârizmşahlar hizmetinde bulunan kişilerin de olması hasebiyle²⁰ yazar bu coğrafyada vuku bulan olaylara yabancı kalamamıştır. *Târih-i Cihangüşâ* Hârizmşahlar Devleti için ana kaynaklardan birisi olma özelliğini taşımakla birlikte bizim çalıştığımız Sultanşah dönemi ile alakalı ayrıntılı bilgiler de vermiştir. Öyle ki, eser daha sonra yazılmış olan ikinci elden kaynaklara da temel teşkil eder bir niteliktedir. Nitekim, bu kaynakların içindeki bazı bilgilerin *Târih-i Cihangüşâ*'dan

tahlilini yapmıştır. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mükremin Halil Yınanç, Feridun Bey Münşeati, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, II, 79 (1340), 95-104.

¹⁶ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, XXI, 27.

¹⁷ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul, 1991, 154.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *El Kamil Fî't Tarih'in Tercümesi*, Türkçe trc. Abdülkerim Özeydin, XI, XII, İstanbul, 1987.

¹⁹ Atâ Melik Cüveynî için ayrıca bkz. Mehmet Fuad Köprülü, "Cüveynî", *İA*, III, 255-259; Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik", *DİA*, VIII, 140-141.

²⁰ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihi*, 219-220; Atâ Melik Cüveynî'nin dördüncü atası Bahâeddin Muhammed, Hârizmşah Alâeddin Tekiş'in hizmetine girmiş ve böylelikle ailenin bağlantısı başlamıştır. Daha sonraları da Cüveynî'nin büyük babası Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Ali Cüveynî'de Muhammed Hârizmşah tarafından Müstevfî-i Divan görevine tayin edilmiştir.

alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenlerden dolayı çalışmamızda en fazla istifade ettiğimiz kaynaklardan birisi olma özelliğini taşımaktadır.²¹

Hamideddin Ahmed b. Hamid Kirmânî tarafından yazılan *Bedayü'l-izmân fî vekay-i Kirmân* adlı eser ana kaynaklarımızdan birisi olmakla beraber Kirmân bölgesi ile ilgili bilgiler vermektedir. Eser 1209 tarihinde telif edilmiştir. Anlaşıldığı üzere çalıştığımız dönemleri içermektedir. Bölge tarihi açısından önemli bilgiler öğrendiğimiz eserden tezimiz açısından da yararlanmaya çalıştık.²²

Bir bölge tarihi gibi görülmekle birlikte vakayiname özelliği taşıyan *Târih-i Taberistân* isimli eser Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar tarafından yazılmıştır. Eser iki ciltten ibaret olup miladi 1216 yılında telif edilmiştir. Müellif, Taberistân hükümdarı İsfahbed Hüsameddevle Erdeşir'e yakın bir çevreye mensup idi.²³ Bu nedenle dönemin olaylarına vakıf olduğu malumdur. Nitekim çalışmamız sırasında çok istifade ettiğimiz kaynaklardan birisi olan *Târih-i Taberistân* özellikle diğer kaynaklarımızda hiç bahsedilmemiş olan Sultanşah'ın Taberistân'a gidişi konusunda verdiği bilgilerle çok işimize yaramıştır. Zira bu bilgileri diğer ana kaynakların hiçbirinde bulamadık. Özellikle Sultanşah Mahmud'un İsfahbedlerle münasebeti ve Müeyyed Ay-aba ve Toganşah ile ilgili meslelerine dair önemli bir boşluğun doldurulmasına yardımcı olduğu kanaatindeyiz.²⁴

İstifade ettiğimiz eserlerden birisi de *Tabakât-ı Nâsırî*'dir. Bu eserin müellifi olan Mevlana Minhaceddin Ebu Ömeri Osman Cûzcânî (öl. 660/1262) Gurlu Devleti'nde yaşamış olmakla birlikte bizzat sarayda yetişmiştir. *Tabakât-ı Nâsırî*'yi 1261'da tamamlayan Cûzcânî genel bir İslam tarihi yazmıştır.²⁵ Özellikle Afganistan ve Hindistan civarındaki olaylar için birinci elden kaynak olma özelliğini taşımaktadır.²⁶ Ancak müellif 1220 yılı sıralarında Horasan'da bulunmakta idi. Bu sebeple Moğol istilasına bizzat şahit olmuş ve süratle Afganistan'a kaçmıştır. Bu döneme ait önemli bilgiler vermektedir.²⁷ Bizim çalışmamız açısından kısa ancak

²¹ Atâ Melik Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, haz. Mansur Servet, Tahran, 1362 Hş; Atâ Melik Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, II, Ankara, 1980.

²² Hamideddin Ahmed b. Hamid Kirmânî, *Bedayü'l-izmân fî Vekayi Kirmân*, Tashih: Abbas İkbal, Tahran, 1331 Hş.

²³ İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 2000², 11.

²⁴ Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar, *Târih-i Taberistân*, II, nşr. Abbas İkbal Aştiyani, Tahran, 1320 Hş.

²⁵ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, 163.

²⁶ A. S. Bazmee Ansari, "Cûzcânî", *DİA*, VIII, 98-99.

²⁷ Kafesoğlu, *Harezşahlar*, 14.

orijinal bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle Sultanşah Mahmud-Gurlu münasebetleri üzerine verdiği önemli bilgilerden istifade etmeye çalıştık.²⁸ Bunun yanında Cûzcânî'nin eserinde bazı hatalı bilgiler de vardır. Diğer kaynaklarla karşılaştırdıktan sonra biz bunlara ihtiyatlı bir şekilde yaklaştık ve uygun olmayanları bir kenara bıraktık.

Çalışmamızda kullandığımız bir diğer kaynak da *Nizâmü't-tevârih*'tir. Abdullah b. Ömer el- Kadı Beyzavi (öl. 685/1286)²⁹ tarafından kaleme alınmış olan eser hacim olarak küçük olmakla birlikte muhteva olarak genel İslam tarihinden bahsetmekte dolayısı ile Hârizmşahlar Devleti ile ilgili de bilgiler vermektedir. Bu eser 674/ 1275 yılına kadar gelen olayları anlatmaktadır.³⁰ Konumuz ilgili mahdud bilgiler vermiş olmasına rağmen *Nizâmü't-tevârih*'ten azami ölçüde istifadeye çalıştık.³¹

Döneme ait önemli bilgiler veren eserler arasında *Câmiu't-tevârih* de kullanmış olduğumuz ana kaynaklar arasında yer almaktadır. Kendisi İlhanlı Devleti'nin veziri olan Fazlullah Reşideddîn b. Ebu'l Hayr İmadeddin el- Hemedani'nin (öl. 1318) yazmış olduğu³² Moğol Tarihi ile ilgili *Câmiu't-tevârih* adlı eserinde konumuzu ilgilendiren bilgiler de vermektedir.³³ Müellifin konumuz ile ilgili bilgileri Atâ Melik Cüveynî'den almış olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle siyasi olayların arasında Sultanşah Mahmud meselesine de yer verilmiştir.³⁴

Bu dönemler ile ilgili olarak istifade ettiğimiz bir diğer eser de *Târîhü'l- İslam* adlı kaynaktır. İslam dünyasının en ünlü eserlerinden birisi olan *Târîhü'l-İslam*, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî (öl. 748/1348) tarafından yazılmıştır. İslamiyetin ortaya çıkışı ile başlayan eser 700/1300 veya 715/ 315 yılındaki olaylarla sona ermektedir. İslam tarihinden bahsetmekle birlikte önemli kişilerin ve büyük şahsiyetlerin hal tercümelerini ihtiva etmesi açısından büyük bir öneme sahiptir.

²⁸ Minhaceddin Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, Tahran, 1984; Cûzcânî'nin bizim çalışmamıza ait verdiği bilgiler İbnü'l-Esîr ve Cüveynî gibi ana kaynaklarımızda bulunmamaktadır. Ancak yazarın 1220 yıllarında verdiği bilgiler orijinal olup diğer kaynaklar tarafından da aynen desteklenmektedir.

²⁹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 169.

³⁰ Fehameddin Başar, "Kadı Beyzavi'nin Tarihe Dair Eseri Nizamü't-tevârih'in Türkçe Tercümesi Hakkında", *İÜFTD, Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı*, İstanbul, 1994, 35.

³¹ Kadı Beyzavî, *Nizâmü't-tevârih*, Behmen Mirza Kerimi, Yy, 1313 Hş.

³² Reşideddîn Fazlullah Hemedânî ve *Câmiu't-tevârih* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, "Reşid-üd-dîn Tabip", *İA*, IX, 705-712; Şeşen, "Câmiu't-Tevârih", *DİA*, VII, 132-134.

³³ Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, 14.

³⁴ Reşideddîn Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 1362 Hş.

Eserde İslam tarihi 10 yıllık bölümler halinde ele alınmıştır.³⁵ Bu açıdan bakıldığında *Târihü'l-İslam* eşsiz bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserdeki hal tercümeleri içerisinde tezimizi ilgilendiren bir hayli biyografi yer almaktadır.³⁶

Konumuz ile ilgili istifade ettiğimiz kaynaklardan birisi de Hamdullah Müstevfî Kazvînî (öl. 1350) tarafından yazılan *Zafernâme*'dir. Bu eser yazarın ilk yazdığı kitaptır³⁷ ve 75000 beyitten oluşmaktadır. Eser manzum bir şekilde yazılmış ve içerisinde tarihi bilgilere yer verilmiştir. Türk ve Moğol tarihinin en ünlü kaynaklarından birisi olan³⁸ *Zafernâme*, Genel Tarih içerisinde Hârizmşahlar Devleti hakkında da önemli ve ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. Bu nedenle çalışmamız açısından da büyük oranda faydasını gördük.³⁹

Yararlandığımız bir diğer eser de *Târih-i Güzîde*'dir. *Zafernâme*'nin yazarı olan Hamdullah Müstevfî Kazvînî'nin bir diğer eseri olan *Târih-i Güzîde* İlhanlılar açısından çok önemli bir kaynak olmakla birlikte aslında genel bir tarih kitabıdır. Pek çok tarihinin eserinden istifade edilerek yazılmış olan⁴⁰ *Târih-i Güzîde* önemli bir kaynak olarak günümüze kadar gelebilmiştir. Cihangüşâ ile benzer bilgileri de ihtiva etmekle birlikte Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud arasında karşılıklı yazılmış olan şiirleri ihtiva etmesi itibariyle çalışmamız açısından önem kazanmıştır. Dolayısı ile bizim çalışmalarımız ile ilgili kısımlardan verilen bilgilerin mahdut olmasına rağmen istifade etmeye çalıştık.⁴¹

El-vâfî bi'l-vafayat adlı eser 1297 tarihinde doğmuş olan Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedi (öl. 764/1363) tarafından yazılmıştır. Bu eser 26 cilt olarak yazılmıştır. Biyografiler ansiklopedisi olarak görülen *El-vâfî bi'l-vefayat* İslam dünyasındaki emir, melik, kadı, şair, evliya gibi pek çok şahsiyet hakkında bilgi

³⁵ Kafesoğlu, “Ortaçağ’ın Türk Asıllı Tarihçileri II”, *Türk Kültürünü Araştırmaları Yıllığı*, 1964, 2, 191-196; Zehebi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Moh. Ben Chereb, “Zehebi”, *İA*, XIII, 493-495.

³⁶ Şemseddin Muhammed ez-Zehebi, *Târihü'l-İslam*, LVI, Beyrut, 1987.

³⁷ Günaltay, *İslam Tarihi*, 311.

³⁸ Özeydin, “Hamdullah el-Müstevfî”, *DİA*, XV, 454; Kazvînî ile ilgili ayrıca bkz. Togan, “Hamdullah Müstevfî”, *İA*, V/I, 186-188.

³⁹ Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Zafernâme*, TİEM, nr. 2042; Bu eserin ulaşabildiğimiz bir neşri bulunmamaktadır. TİEM’de bulunan 2041 ve 2042 numaralı yazmalardan 2041 numaralı yazma istifade edilebilecek durumda olmadığı için çalışmamız için kullandırılamamıştır. Bu nedenle TİEM 2042 numaralı yazmayı kullandık.

⁴⁰ Özeydin, “Hamdullah el-Müstevfî”, 454.

⁴¹ Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, nşr. Abdül Hüseyin Nevaî, Tahran, 1364 Hş.

verirken⁴² bizim çalışmamızda istifade ettiğimiz bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır.⁴³

Câmiu't-tevârih-i Hasenî isimli eser de bizim için önemli bir kaynak niteliğindedir. 1415'de Hasan-ı Yezdi tarafından yazılmış olan bu eserde genel tarihi bilgiler verilmekle birlikte İslam tarihi konuları içerisinde Hârizmşahlardan da bahsedilmektedir. Özellikle Sultanşah Mahmud-Müeyyed Ay-aba ve Toganşah münasebetleri ile ilgili önemli ve orijinal bilgiler vermektedir. Her ne kadar ana kaynak olma özelliğini taşımasa da verdiği bilgiler açısından bizim çalışmamızda yararlandığımız önemli eserlerden birisi olmuştur.⁴⁴

Mecmau'l-ensâb adlı eser de İslam Tarihi hakkında verdiği genel bilgilerin yanında konumuza dair bilgiler bulunmaktadır. Eser Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreyî tarafında kaleme alınmıştır. Kitapta Orta Çağ Türk devletleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Nitekim, çalıştığımız dönem itibarı ile biz bu eserden kısa ancak önemli bilgileri vermesi açısından oldukça istifade ettik.⁴⁵

Konumuz ile ilgili önemli bilgiler veren bir diğer eser *Târih-i Taberistân-ı Ruyan-u Mazenderan*'dır. Taberistân ve Mazenderan bölgesi için önemli kaynaklardan birisidir. Zahireddin b. Seyyid Nâsireddin Maraşi tarafından yazılmış olan eser geç dönemde (telif 1476) orta çıkmasına rağmen değerli bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. İbn isfendiyyar ile benzer bilgiler vermekle birlikte zaman zaman farklı ve orijinal bilgilere de rastlamaktayız. Yine Sultanşah Mahmud, İsfehbedler ve Müeyyed Ay-aba meselesinde kullandığımız kaynaklardan birisi olma özelliğini taşımaktadır.⁴⁶

Bu dönemin aydınlatılmasında kullandığımız bir diğer kaynak da *Ravzatu's-safâ*'dır. Mîrhând Muhammed b. Hinduşah Belhi (öl. 904/1498) İran'ın meşhur tarihçilerinden birisidir. Kendisinin en ünlü eseri olan *Ravzatü's-safâ* genel anlamda bir tarih kitabıdır.⁴⁷ Mîrhând, İslam dünyasında kendi zamanına kadar yazılmış olan tarihi eserlerin çoğunu inceledikten sonra eserini kaleme almıştır. Bu nedenle *Ravzatü's-safâ*

⁴² Günaltay, *İslam Tarihi*, 326.

⁴³ Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedi, *El-vâfi bi'l-vefayat*, XIII, Wiesbaden, 1984, XXV, Beyrut, 1999.

⁴⁴ Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Hasenî*, Fatih nr. 4307. Olaylardan iki yüz küsur yıl sonra yaşayan Hasan-ı Yezdi bu bilgileri nereden aldığı konusunda herhangi bir malumat vermemiştir.

⁴⁵ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreyî, *Mecmau'l-ensâb*, Tahran, 1363 Hş.

⁴⁶ Zahireddin b. Seyyid Nâsireddin Maraşi, *Târih-i Taberistân-ı Ruyan-u Mazenderan*, Farsça çev. Muhammed Hüseyin Tesbihi, Tahran, Ty.

⁴⁷ Tahsin Yazıcı, "Mîrhând", VIII, *İA*, 360; Mîrhând ile ilgili olarak ayrıca bkz. İsmail Aka, "Mîrhând", *DİA*, XXX, 156-157.

Türk tarihinin en önemli kaynaklarından birisi olarak görülmektedir.⁴⁸ Eser Hârizmşahlar Devleti Tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi vermesinin yanında özellikle Sultanşah Mahmud'u alakadar eden bazı bilgileri de ihtiva etmektedir. Sultanşah Mahmud ve Alâeddin Tekiş arasındaki mektuplaşmalar bu eserde kayıtlıdır. Fakat Mîrhând'un kaynağını göstermediği bu mektuplar daha önce bahsettiğimiz Reşideddîn Vatvât'ın *Münşeât*'ında ve Bağdadî'nin *et-Teveşşül ile't-teressül* 'ünde bulunmamaktadır. Bu nedenden ötürü bizim çalışmamızda katkısı bulunan en önemli kaynaklardan birisidir.⁴⁹

Çalışmamızda önemli katkısı bulunan eserlerden birisi de *Habîbü's-siyer*'dir. Eserin müellifi olan Gıyaseddin Hândmir Muhammed bin Hamideddin Mîrhând (öl. 1535) son Timurlular devri İran müelliflerinden birisidir.⁵⁰ Kendisinin yazmış olduğu bu eser çok önemli bir tarih kitabıdır. Yaradılıştan Şah İsmail Safevî'nin ölüm tarihi olan 1524 yılına kadar olan tarihi anlatmıştır.⁵¹ Bu eserin içerisinde Hârizmşahlardan da bahsedilmektedir. Çalışmamız açısından verilen bilgiler itibariyle *Habîbü's-siyer*, *Ravzatü's-safâ* ile benzerlik göstermektedir. Bu nedenle ayrıntılı bilgi bulunmakla birlikte Togânşâh-Sultanşah münasebetlerinde az da olsa orijinal kayıtlara rastlayabildik.⁵²

C) TEZKİRELER

Bu döneme ait önemli eserlerden birisi olan *Lübâbü'l-elbâb* meşhur İranlı edip el-Muhammed Avfî (öl. 630/1233) tarafından yazılmıştır. Avfî 1200'lü yılların başlarında Horasan, Harizm ve çevresinde dolaşmış ve buralarda bulunmuştur. Yazarın *Lübâbü'l-elbâb* isimli eseri iki ciltten oluşmaktadır.⁵³ Eserin içerisinde dönemin önemli şahsiyetleri ve onların edebi yönleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bizim açımızdan önemi ise çalıştığımız dönemde yaşamış olan hükümdar, melik ve devlet adamları ile

⁴⁸ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihi*, 401.

⁴⁹ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, Tahran, 1339 Hş.

⁵⁰ Togan, "Hândmir", *İA*, V/1, 210; Ayrıca bkz. Aka, "Hândmîr", *DİA*, XV, 550-552.

⁵¹ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihi*, 408.

⁵² Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, Tahran, 1353 Hş.

⁵³ Tahsin Yazıcı, "Avfî", *DİA*, IV, 116; Müellif ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Köprülü "Avfî", *İA*, II, 21-23.

ilgili malumat vermesidir. Önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu nedenle bu eşsiz eserden de faydalanmaya çalıştık.⁵⁴

Tezkire-i Devletşah olarak bilinen eser Devletşah b. Battışah-ı Semerkandi (öl. 901/1495) tarafından *Tezkiretü'ş-şuara* ismi ile yazılmıştır. Bu eserde şairlerin biyografileri bulunmaktadır ve bazılarının şiirlerinden örnekler nakledilmiştir. Bu nedenle her ne kadar ana kaynaklar konumunda olmasa da günümüze kadar gelememiş eserlerden istifade etmiş olması itibariyle önemli bir konumda bulunmaktadır.⁵⁵ Biz çalışmamız sırasında verilen bilgileri diğer kaynaklarla karşılaştırmak sureti ile ihtiyatlı bir şekilde belirtme ihtiyacı hissettik.⁵⁶

D) COĞRAFYA KİTAPLARI

Bir seyahatname ve coğrafya sözlüğü olan *Mu'cemü'l-büldân*, Ebu Abdullah Şihabeddin Yakût el-Rumi el-Hamevi (öl. 726/1229) tarafından kaleme alınmıştır. Orta Çağ'ın en önemli coğrafya kitaplarından birisi olan eserde pek çok yer ismi ve bu yerlere ilişkin ayrıntılı bilgi verilmektedir.⁵⁷ Alfabetik sıraya göre düzenlenmiş olan *Mu'cemü'l-büldân* o döneme ait kaynaklarda geçen yer isimleri konusunda ve ayrıca bu yerler hakkında bilgilerin tespiti noktasında önemli ölçüde istifade ettiğimiz bir eser olma özelliğini taşımaktadır. Ayrıca müellifin bizzat Alâeddin Tekiş döneminde yaşamış olması da verdiği bilgiler konusunda bizim için daha büyük bir önem arz etmektedir.⁵⁸

E) ARAŞTIRMA ESERLER

Hârizmşahlar Devleti tarihi ile ilgili bu döneme kadar çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu eserler bizim açımızdan oldukça önemli olup, gerekli kısımlarda büyük ölçüde yararlandık. Hem tarihi bilgi açısından hem de bazı değerlendirmeler noktasında istifade ettiğimiz bu araştırma eserlerin başlıcalarının belirtilmesinin gerekli olduğu

⁵⁴ Muhammed Avfî, *Tezkire-i Lübübü'l-elbâb*, I, Tahran, 1984.

⁵⁵ Ayla Demiroğlu, "Devletşah", *DİA*, IX, 44.

⁵⁶ Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, Türkçe trc. Necati Lugal, İstanbul, 1977; Devletşah, *Tezkiretü'ş-şüera Devletşah Semerkandi*, Tashih. Muhammed Abbasi, Yy, Ty.

⁵⁷ Günaltay, *İslam Tarihi*, 439.

⁵⁸ Günaltay, *İslam Tarihi*, 437.

kanaatindeyiz. Öncelikli olarak Mehmet Fuad Köprülü tarafından *MEB İslam Ansiklopedisinde* yazılmış olan Hârizmşahlar⁵⁹ maddesi ve İbrahim Kafesoğlu'nun *Harezmsahlar Devleti Tarihi*⁶⁰ ve Aydın Taneri'nin *Harezmsahlar*⁶¹ adlı kitabı önemli eserler arasında bulunmaktadır. W.W.Barthold'un, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*⁶² isimli eseri de istifade ettiğimiz araştırma eserler arasındadır. Ayrıca Ghulam Rabbani Aziz tarafından yazılmış olan *A Short History of The Khwarazmshahs*⁶³, Abbas Perviz'in *Târîh-i Selâcika ve Hârizmşâhân*⁶⁴ ve Afâf Seyyid Sabra'nın *et-Târîhu's-siyâsi li'd-devleti'l Hârizmiyye*⁶⁵ isimli eseri de önemli çalışmalar arasındadır. Ziya Bünyadov'un *Hârezmşâhlığı ve Enuşteginliler Devleti*⁶⁶ ile Allahyar Hilatberi'nin *Târîh-i Hârizmşahiyan*'ı⁶⁷ da bu konudaki araştırma eserlerdendir. Bundan başka Nafi Tevfik el-Ubud tarafından kaleme alınmış olan *ed-devletü'l Hârezmiyye*⁶⁸ adlı kitabından istifade etmeye çalıştığımız gibi, *Catalogue des Monnaies Arabes et Turques*⁶⁹ adlı eserde de yine Nümizmatik açısından önemli bilgilere rastladık.

⁵⁹ Mehmet Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, V/I, 265-296.

⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 2000².

⁶¹ Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, Ankara, 1993.

⁶² Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.

⁶³ Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi, 1978.

⁶⁴ Abbas Perviz, *Târîh-i Selâcika ve Hârizmşâhân*, Tahran, 1351 Hş/ 1972 .

⁶⁵ Afâf Seyyid Sabra, *et-Târîhu's-siyâsi li'd-devleti'l Hârizmiyye*, Kahire, 1407 Hş/1987.

⁶⁶ Ziya Bünyadov, *Harezmsahlığı ve Enuşteginliler Devleti*, Türkçe trc. Tural Rızayev, İstanbul, 2003.

⁶⁷ Allahyar Hilatberi, *Târîh-i Hârizmşâhiyan*, Tahran, 1318 Hş.

⁶⁸ Nafi Tevfik el-Ubud, *ed-devletü'l Hârezmiyye*, Bağdat, 1978.

⁶⁹ *Catalogue des Monnaies Arabes et Turques*, Copenhagen, Ty.

GİRİŞ

Bizim çalışma konumuz olan Sultanşah Mahmud meselesine değinmeden önce Hârizm Bölgesi ve Hârizmşahlar Devleti tarihi hakkında kısaca bir bilgi vermenin konunun daha iyi anlaşılması açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.¹ Bu dönem ait siyasi olaylar çalışmamızın Genel Türk Tarihi'ndeki ve Hârizmşahlar Devleti'ndeki yerini görmek açısından önemlidir.

Hârizm Bölgesi ve Hârizmşahlar Devleti hakkında yapılan araştırmalara bakıldığında Hârizm kelimesinin yazılışı çeşitli şekillerde belirtilmektedir. Bunun yanı sıra Hârizm kelimesi için çeşitli anlamlar öne sürülmüştür.² Aslında bu kelime bir coğrafi bölge adı olup zamanla buradaki siyasi oluşumlar aynı isimle adlandırılır

¹ Hârizmşahlar Devleti tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar Tarihine Aid" *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925, 201-204; Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, V/I, 265-296; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 2000²; Ziya Bünyatov, *Harezmşahlığı ve Enüsteginliler Devleti*, Türkçe trc: Tural Rızayev, İstanbul, 2003; Horst Heribert, *Die Staatsverwaltung der grosselguen und Horazmsahas*, Wiesbaden, 1964; Abbas Perviz, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşahan*, Tahran, 1351/1972; Clifford Edmund Bosworth, "Kharazm-shahs", *EI*², IV, Leiden, 1978, 1065-1068; Afâf Seyyid Sabra, *et-Târihu's-siyâsî li'd-devleti'l-Hârezmiyye*, Kahire, 1407 Hş/1987; Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990; Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, Ankara, 1993²; Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI, 298-231; "Harezmşahlar" *MEB Türk Ansiklopedisi*, XVIII, 492-494; Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti" *Türkler*, IV, Ankara, 2002; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi, 1978; Allahyar Hilatberi, *Târih-i Hârizmşahiyan*, Tahran, 1381 Hş.

² Hârizm kelimesi arap alfabesi ile خوارزم şeklinde yazılmaktadır. Okunuş şekli hakkında Harzem, Harezm, Hârizm şeklinde görüşler öne sürülmektedir. Dolayısıyla devletimizin ismi de Hârzemşahlar, Hârezmşahlar, Hârizmşahlar şeklinde değişik şekillerde söylenmektedir. Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Aydın Taneri gibi tarihçiler Hârizmşahlar olarak, İbrahim Kafesoğlu Hârezmşahlar olarak kullanmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki telaffuzun Hârzemşahlar olduğunu belirten ve bunu kullanan ise Yılmaz Öztuna'dır. Bu konuda bilgi için bkz. Yılmaz Öztuna, *İslam Devletleri Devletler ve Hanedanlar*, I, Ankara, 1996, 514; Kelimenin anlamına gelince bununla ilgili de farklı görüşler bulunmakla birlikte Hârizm dilinde "Har" kelimesinin "et", "rizm" kelimesinin de "odun" anlamına gelmesi ile burada yaşayanlar ile ilgili bölgeye Har-rizm dendiği öne sürülmektedir. Bir diğer iddia da Hârizm'in Farsça "hurşid" (Güneş) ve "horden" (Yemek) kelimelerinden türediği şeklindedir. Özaydın, "Hârizm", *DİA*, XVI, 217.

olmuşlardır.³ Hârizm Bölgesi yer olarak batıda Oğuz ülkeleri, güneyde Horasan, doğuda Mâverâünnehir, kuzeyde ise yine Türk ülkeleri ile çevrilidir.⁴ Bu bölgenin sınırları kesin olarak bellidir. Moğollardan sonraki dönemlerde Amuderya nehrinin aşağı tarafına uzanan bölge klasik Hârizm olarak bilinmektedir.⁵

Hârizm sahası verimli toprakları ile tarıma ve hayvancılığa çok elverişli bir bölgedir. Aynı zamanda bölgenin bir diğer özelliği de önemli bir ticaret merkezi olmasıdır. Kıtalar arası ticaret yollarının kavşak noktasında bulunması hasebiyle bu bölgeleri de birbirine bağlamaktadır. Bu nedenle bu coğrafyanın yaşamaya elverişli ve topluluklar için cezbedici bir konuma sahip olduğu görülmektedir.⁶

İslamiyet'ten önceki dönemlerden beri hüküm sürmüş hanedanlara Hârizmşahlar denmekle birlikte, bahsimiz olan Türk devleti de bu isimle adlandırılmaktadır. Nitekim, Hârizmşahlar Devleti'nden önce bölgede çeşitli hanedanlar yaşamışlardır. Bunlar Afrigoğulları (995'e kadar), Memunoğulları (995-1017) ve Altuntaşoğulları (1017-1041) hanedanlarıdır. Hârizm Bölgesi'nin Selçuklu hakimiyeti altına girmesi ise Tuğrul Bey zamanına rastlamaktadır. Daha sonra Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde bu bölgenin mahalli reisler arasından seçilen valiler tarafından idare edildiği tahmin edilmektedir.

Hârizmşah Devleti hanedanının atası olan Anuştegin'i ise Sultan Melikşah döneminde tarih sahnesinde görmekteyiz. Kendisi Melikşah'ın taşdtarlık görevini yürütmekte idi. Aynı zamanda da Hârizm valisi tayin edilmişse de bölgede etkin bir faaliyetinin olmadığı görülmektedir. Nitekim, Melikşah'ın ölümü ile kardeşler arası taht kavgaları başlamıştır. Bu sıradaki karışıklıklardan Hârizm Bölgesi de nasibini almıştır. Sultan Berkyaruk döneminde Anuştegin'in oğlu Kutbeddin Muhammed bu bölgeye vali olarak tayin edilmiştir. Böylelikle Hârizmşahlar hanedanı kurulmuş olmaktadır.⁷

³ Zeki Velidi Togan'a göre Hârizm Amu-derya'nın aşağı mecrasının her iki tarafında bulunan ülkenin ve bu ülkede, XIII. asra kadar, dilini muhafaza ederek yaşamış olan bir doğu İran kavminin ismidir. Bu konuda bkz. Togan, "Hârizm", *İA*, V/ I, 240.

⁴ Özaydın, "Hârizm", 217.

⁵ Bosworth , "Khwarazm", *EF*, IV, Leiden, 1978, 1060.

⁶ Hârizm Bölgesi için ayrıca bkz. Yakût el- Hamevi, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 395-398; Özaydın, "Hârizm", 217.

⁷ Taneri, "Hârizmşahlar", 228; Özaydın, "Hârizmşahlar", 883.

Hârizmşahlar Devletinin menşei meselesinde Anuştegin'in Türk olduğu konusunda herhangi bir şüphe bulunmamakla birlikte onun hangi boya dahil olduğu meselesi kesinlik kazanmamıştır.⁸

Kutbeddin Muhammed idareciliği sırasında Selçuklu sultanlarına olan bağlılığını devam ettirmesinin yanı sıra aynı zamanda Hârizm'in idaresini de yürüterek halkın kendisine bağlanmasını sağlamıştır. Sultan Sencer'in yanına kendisi bizzat gitmek ve oğlu Atsız'ı da göndermek suretiyle Hârizm'in yıllık vergisini ve beraberinde hediyeleri takdim etmiştir. Ancak bunun yanı sıra kendisinin Hârizm'deki nüfuzu da gittikçe artmıştır. 1128 yılında Kutbeddin Muhammed'in ölümü üzerine bu sefer Hârizm Bölgesi'nin valiliğine oğlu Atsız tayin edilmiştir. Böylelikle hanedanda Atsız dönemi başlamıştır.⁹

Alâeddin Atsız iyi eğitim görmüştü ve Sultan Sencer'in şahsi teveccühünü kazanmış bir kişi idi. Aynı zamanda sarayda da mühim bir mevki elde etmiştir. İlk zamanlar Sultan Sencer'e tam bir sadakat ile hareket etmiş, hatta Sultan'ın bazı seferlerinde askerleri ile birlikte hazır bulunmuştur. Ancak zamanla araları açılmış ve bu durum Atsız'ın Sultan Sencer'e isyan etmesine kadar ilerlemiştir. Hatta Atsız daha da ileri giderek Hârizm'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunu sonucu olarak da Sultan Sencer ordusu ile 1130 yılında Hârizm üzerine yürümüştür. Yapılan savaşı Atsız kaybetmiş ve ardından da tekrar Sencer'e bağlılığını bildirmiştir. Ancak, bu durum çok uzun sürmemiş ve Sultan Sencer'in 1141 Katvan Savaşı ile Karahıtlara yenilmesi üzerine bağlılık yeminini bozmuş sonra Horasan üzerine yürüyerek Selçuklu başkenti Merv'i ele geçirmiş ve Nişapur'da kendi adına hutbe okutmuştur. Zira, daha sonra Sultan Sencer karşısında yeniden geri çekilmiş, hatta Sencer'in Hârizm üzerine yürümesinden sonra yeniden onun hakimiyetini tanımıştır.

Atsız'ın Sencer'e suikast düzenlemek istemesi üzerine bu iki Türk ileri geleninin arası yine bozulmuş ama Atsız'ın bizzat gelerek özür dilemesi ile yeniden barış sağlanmıştır. Sultan Sencer'in Türkmen İsyanından sonra esir edilmesi ve üç yıl boyunca onların elinde kalması sırasında ise Atsız isyan etmek yerine Sencer'in

⁸ Bu meselede konu ile ilgili en önemli ve en geniş araştırmayı yapmış olan iki tarihçimiz Fuad Köprülü ve İbrahim Kafesoğlu farklı düşünmektedir. Köprülü'ye ve Togan'a göre (Köprülü, "Hârizmşahlar", 266; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970, I, 60) Anuştegin Oğuzların Beğdili boyundan gelmektedir. İbrahim Kafesoğlu ise (*Harezşahlar*, 39) Türk olduklarını onaylamakla birlikte Beğdili boyuna bağlı olduklarına dair kesin bir delil bulunmadığını belirtmektedir.

⁹ Köprülü, "Hârizmşahlar", 266; Bosworth, "Khwarazm-shahs", 1067.

haklarını koruyan bir vali olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰ Bu dönemde Kıpçaklar üzerine yürümüş ve aynı zamanda Sultan Sencer'in yeğeni olan Mahmud Han'ın etrafında toplanan emirlere katılmıştır. Hatta Mahmud Han'a mektup yollamış ne istenirse yerine getirebileceğini de belirtmiştir. Bu arada Sultan Sencer'in esaretten kurtulmuştur. Bunu öğrenen Atsız kendisine tebrik name göndermiş ve emrine hazır olduğunu bildirmiştir. Bu yoğun olayların cereyanı sırasında Atsız vefat etmiş¹¹ ve yerine oğlu İl-Arslan geçmiştir.¹² Böylelikle yıkılmakta olan büyük Selçuklu Devleti'nin yerine Türk-İslam devletlerini temsil eden bir devlet kurulmaya başlamıştı.¹³

Atsız dönemi her ne kadar Hârizmşahlar Devleti'nin kuruluşu gibi görülse de kesin kuruluş İl-Arslan'ın dönemi ile başlamaktadır. Bu sebeple İl-Arslan dönemi bizim çalışmamız açısından oldukça önemlidir. Bu durumun nedeni ise bu dönemde artık bağımsızlık meselesinin tam olarak çözülmüş olması ve bizim asıl konumuz olan döneme ışık tutmasıdır. Nitekim, Sultanşah Mahmud'un babası olan İl-Arslan dönemindeki olaylar ve politika daha sonraki dönemi de etkilemiş ve bazı münasebetlere yön vermiştir. Bu nedenle bu dönemle ilgili biraz daha ayrıntılı bilginin daha faydalı olabileceği anlaşılmaktadır.

Ebu'l-Feth İl-Arslan babasının sağlığında veliaht ilan edilmiştir. İl-Arslan, Atsız'ın ölümünden hemen sonra başkent Gürgenç¹⁴ şehrine gelerek tahta çıkmıştır. İl-Arslan döneminde de öncesinde olduğu gibi Horasan meseleleri çok önemli bir yer tutmuştur. Nitekim, İl-Arslan Sultan Sencer'e itaatini belirtmiş ancak kısa bir süre sonra Sencer'in ölümü ile yerine geçen Mahmud Han olmuştur. Ancak yeni hükümdar, Sultan Sencer gibi bir nüfuza sahip olamamıştır. Nitekim, o dönemde Irak Selçuklu sultanı olan Gıyaseddin Muhammed çok daha fazla ön plana çıkmıştır.¹⁵ Bu durumdan istifade

¹⁰ Köprülü, "Hârizmşahlar", 267.

¹¹ Atsız ile ilgili ayrıca bkz, Barthold, "Atsız", *İA*, II, 6; Barthold-Berthold Spuler, "Atsız", *EF*, I, 750; Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri II Hârizmşah Atsız (490-551= 1097-1156)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 44 (1986), 1-7; Sümer, "Atsız b. Muhammed", *DİA*, IV, 91-92; Ergin Ayan, Harezmşah Atsız'ın Divânından Çıkmış Bazı Münşeatin Muhtevası, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat, 130(2001), 227-230.

¹² Özaydın, "Harezmşahlar", 886.

¹³ Rene Grusset, *Bozkır İmparatorluğu*, Türkçe trc. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980, 169.

¹⁴ Arapların Cürcaniye şeklinde söylediği Gürgenç şehri Hârizm Bölgesi'nin iki büyük şehriden birisi idi. Ancak Gürgenç zamanla Kat şehrini gölgede bırakmış ve Hârizm'in merkezi haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakût El-Hamevi, *Mucemü'l-büldân*, II, 122-123; Barthold, "Gürgânc", *İA*, IV, 846; Aydın Taneri, "Gürgenç", XIII, *DİA*, 321-323.

¹⁵ Bu durum şundan ileri gelmektedir. Horasan'da hükümdar olan ve Sultan Sencer'in sağlığında veliahdı olarak gösterdiği Rükneddin (Celâleddin) Mahmud b. Muhammed Arslan Han'ın, onun kızkardeşinin

etmesinin bilen İl-Arslan'ın Selçuklulara bağılıktan çok onlarla dost bir durumda olduğu anlaşılmaktadır. Hatta İl-Arslan, Halife ile de münasebetlerde bulunarak Irak Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Muhammed ve Abbasi halifesi arasında arabuluculuk meselesine bile girmeye çalışmıştır.¹⁶

İl-Arslan Doğu Horasan'da bulunan Hârizm kuvvetleri sayesinde bu bölgede hakimiyet kurmuş olsa da yıkılmakta olan Selçuklu Devleti'nin yaratmış olduğu siyasi boşluk ve miras kavgası dahiline girdiği görülmektedir. Bu noktada ise en önemli rakiplerinden birisi Müeyyed Ay-aba idi. Müeyyed Ay-aba Horasan'a sahip olma düşüncesi ile ilgili olarak Nişapur¹⁷ üzerinde hakimiyet kurmuştur.¹⁸ Bu durumda İl-Arslan ile Ay-aba karşı karşıya gelmişlerdir. Nesa'ya¹⁹ sefer düzenlemek isteyen Müeyyed Ay-aba'ya karşı İl-Arslan bu bölgede kendi adına hutbe okutmuştur. Daha sonra İl-Arslan, 1166'da Beyhak'ı kuşatmış ve rehinelerle dönmüş olan Müeyyed Ay-aba'yı mağlup etmiş ve Sebzvar'da²⁰ ve ardından Nişapur'da adına hutbe okutmuştur. Müeyyed Ay-aba daha sonra İl-Arslan'a elçi göndererek itaatini arz etmiş ve kendi memleketinde hutbeyi İl-Arslan adına okutacağını bildirmiştir. Böylelikle Horasan Bölgesi'ndeki hakimiyetini sağlamaya çalışan İl-Arslan bunu başarmış görünmektedir. Müeyyed Ay-aba'ya türlü türlü hediyeler ve mücevherat göndermiştir.

Bu gelişmelere bakılacak olursa bizim çalışmamız içinde önemli bir yeri olan Müeyyed Ay-aba'nın daha İl-Arslan döneminden itibaren Hârizmşahları kendisine rakip olarak gördüğü ve Selçuklu mirasına sahip olmak istediği görülmektedir. Nitekim, İl-Arslan döneminde bunu gerçekleştirememiş ve Hârizmşahlara tabi olmuştur. Ancak İl-Arslan'ın ölümü üzerine şansını tekrar deneyecektir. Müeyyed Ay-aba her ne kadar Nişapur'a hakim gibi görülse de aslında Horasan'ın diğer şehirlerinde de etkili olduğu

oğlu idi ve dolayısıyla hanedana kız tarafından mensup idi. Irak Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin Muhammed b. Mahmud b. Muhammed b. Sultan Melikşah ise hanedana erkek tarafından mensubiyetinin bulunmasının da verdiği bir güçle kendisini büyük sultan olarak görmekte idi. Bu konu ile ilgili olarak bkz. Köprülü, "Hârizmşahlar", 268; Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, 75.

¹⁶ Köprülü, "Hârizmşahlar", 268; Özeydin, "Harezmsahlar", 886.

¹⁷ Nişapur Horasan'ın dört başkentinin (Nişapur, Merv, Herat ve Belh) en önemlisi ve Orta Çağ'da da İran şehirlerinin en büyüklerinden birisidir. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey bu şehri 1037'de ele geçirerek başkent yapmıştır. Nişapur hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut el- Hamevî, *Mucemü'l-büldan*, V, 331-333; Ernst Honigmann, "Nişapur", *IA*, IX, 302-305.

¹⁸ Müeyyed Ay-aba 1161'de Nişapur'u ele geçirerek, hükümdar ilan edilmiş olan Mahmud Han ve oğlunun kendisine iltica etmesi üzerine esir almış ve gözlerine mil çektirmiştir.

¹⁹ Nesa şehri ile ilgili bkz. Vladimir Minorsky, "Nesa", *IA*, IX, 198.

²⁰ Sebzvar Horasan'da Nişapur'un batısında bulunan bir şehir olup bölgede önemli bir yere sahipti. Ayrıntılı bilgi için bkz. T.Wolseley Haig, "Sebzvar", *IA*, X, 299-300.

anlaşılmaktadır. Bu nedenle Hârizmşahlar meselesi onun öncelikli sorunlarından biri olmuştur düşüncesindeyiz.

İl-Arslan döneminin bir diğer önemli meselesi de Karahıtaylar Devleti'dir.²¹ Karahıtaylar Sultan Sencer ile yaptıkları Katvan Savaşı'nı kazanmışlar ve Selçuklu Devleti'nin yıkılmasına neden olmuşlardı. Böylelikle Mâverâünnehir²² bölgesine hakim olan Karahıtaylar ile Hârizm bölgesi de birbirlerine komşu durumda bulunmakta idi. Karahıtaylar bu bölgeyi vergi alınabilecek bir yer olarak görmüşler ve bu suretle vergiye tabi kılmışlardı. İl-Arslan döneminde de bu durum devam etmiş ve Hârizmşahlar, Karahıtaylara bu vergiyi vermekten kurtulamamışlardır.²³ Bu arada Karahıtayların yapmak istedikleri istilaları ve müdahaleleri engellemeye çalışmıştır.²⁴

İl-Arslan, Semerkand bölgesinde bulunan Karluk Hanları ile de münasebetlerde bulunmuş ve bunun sonucunda Karluk, Karahıtay, Hârizmşah münasebetleri ortaya çıkmıştır. 1163 yılı civarında Mâverâünnehir iyice karışmış ve bunun sonucunda da İl-Arslan, Mâverâünnehir bölgesinde tesirli bir hale gelerek burayı tabiiyeti altına almıştır. Bu sırada Karahıtaylar, Hârizm Bölgesini hedef alarak faaliyete geçmişlerdir. Bu faaliyetler sonucunda Ceyhun nehri civarından Hârizm'e yürümüşler ve İl-Arslan bu konuda tedbirler almıştır. Sonunda, Karahıtaylar Hârizmlileri yenilgiye uğratmışlardır. Zaten hasta bir durumda olan İl-Arslan bu mağlubiyetin de tesiri ile daha da hastalanmış ve ardından ölmüştür.²⁵

İl-Arslan döneminin bizim çalışmamız içerisindeki en önemli iki meselesi şüphesiz Müeyyed Ay-aba ve Karahıtaylar meselesidir. Nitekim, bu meseleler İl-Arslan döneminden sonra da etkili olacak ve Hârizm siyasi tarihinde yer alacaklardır. İl-Arslan'ın ölümünden sonrası gelişen olaylar ve onun çocukları arasındaki taht

²¹ Karahıtay Devleti aslen bir Moğol kavmi olan Hitaylardandır. Hitaylar 1009 yılında batıya yönelmişler ve Uygurlar'la Karahanlılar'ı tehdit etmeye başlamışlardır. Daha sonraları ellerine geçen fırsatları değerlendirerek 1130 tarihinde başkenti Balasagun olan Karahıtay Devleti'ni kurmuşlardır. Karahıtaylar 1141 Katvan Savaşında Selçukluları büyük bir yenilgiye uğratmışlar ve ardından da Mâverâünnehir'i ele geçirmişlerdir. Hârizmşahları da yıllık vergiye bağlamışlardır. Hârizmşahlarla önemli münasebetleri olan Karahıtaylar 1211 yılında çeşitli saldırılar sonucunda yıkılmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barthold, "Karahıtaylar", *İA*, VI, 273-276; Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *DİA*, XXIV, 415-416; Osman Gazi Özgüdenli, *Katavan Savaşı*, MÜTAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

²² Mâverâünnehir ile ilgili olarak bkz. Barthold, "Mâverâünnehr", *İA*, VII, 408-409; Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-180.

²³ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991, 192.

²⁴ Köprülü, "Hârizmşahlar", 268.

²⁵ Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, 83.

mücadelesi ve bu mücadelenin devamı bizim çalışma konumuz dahilinde bulunmaktadır. Daha sonra ise Hârizmşahlar Devletinin iki önemli hükümdarı Alâeddin Muhammed ve Celâleddin Hârizmşah tahta çıkmışlardır.

Alâeddin Muhammed döneminde devletin sınırları genişlemeye devam etmiştir. Hârizmşahlar Devleti daha da güçlenmiş ama aynı zamanda da var oluş mücadelesine devam etmiştir. Nitekim Moğol istilasını bu dönemde Hârizmşahları büyük ölçüde yıpratmıştır.

Celâleddin Hârizmşah döneminde ise Moğol istilasını meselesi tüm hızı ile devam etmiştir. Moğollara karşı yenilgi alınmış ve bu durum Hârizmşah Celaleddin sıkıntılı bir şekilde yaşamasına ve çalkantılı bir hayat geçirmesine neden olmuştur. Nitekim, Türkiye Selçukluları ile 1230 yılında yapılan Yassıçemen Savaşı da kaybedildikten sonra devlet yıkılmaya yüz tutmuş ve ardından bazı emirler Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmişlerdir.²⁶ Bir kısım Hârizmlilerin de Eyyubi Devleti'nin hakimiyeti altına girmiş oldukları bilinmektedir.²⁷

²⁶ Özeydin, "Harezmsahlar", 895.

²⁷ Üsâme Zeki Zeyd, "el-Hârizmiyye ve devruhüm fi's-sirâci's-salîbi el- İslâmî fi ' asri Benî Eyyûb", *Mecelletü Külliyyeti'l- âdâb*, XXX, İskenderiye, 1984, 245-286.

I. BÖLÜM

SULTANŞAH MAHMUD’UN TAHTA ÇIKIŞI, TAHT MÜCADELESİ VE İTTİFAK ARAYIŞLARI

Sultanşah Mahmud meselesinin Hârizmşah Devleti tarihinde özel bir yere sahip olduğu görülmektedir. Çeşitli güçlüklerle kurulan bu devlet içerisinde Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud arasındaki yaklaşık yirmi bir yıl süren bir taht mücadelesi olmuştur. Her ne kadar Hârizmşahlar Devleti’nde başka taht kavgaları yaşanmışsa da¹ en uzun süreli ve en etkili olanı Sultanşah Mahmud ve Alâeddin Tekiş arasında yaşanandır. Aslında Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud arasında oluşan bu olay iki kardeş arasındaki karşılıklı taht kavgasından çok Sultanşah Mahmud’un yeniden hükümdar olma çabasıdır. Nitekim, Alâeddin Tekiş tahtı ele geçirdikten sonra Hârizmşah Devletinin hükümdarı olmuş, her ne kadar kardeşinin faaliyetleri ona rahatsızlık verse de kendisi hiçbir zaman için ana görevini unutmamış ve hükümdarlığına devam etmiştir. Ancak buna rağmen Sultanşah Mahmud’un ölümle sonuçlanan mücadelesi boyunca Alâeddin Tekiş hiçbir şekilde rahat edememiş ve kardeşinden gelebilecek herhangi bir tehdide karşı tetikte olmak zorunda kalmıştır. Bunun yanı sıra Tekiş’in devlet siyasetinde de Sultanşah Mahmud’un etkili olduğunu ve

¹ Hârizmşahlar Devleti’nde kardeşler arasındaki mücadeleler genellikle kısa süreli ve çabuk çözüme kavuşan sorunlar şeklinde idi. Örneğin Atsız’ın ölümü üzerine İl-Arslan derhal Hârizm’e doğru hareket etmişti. Geçtiği yol üzerindeki bütün emir ve askerler kendisine bağlılıklarını bildirmişlerdir. Ancak Gürgenç şehrine girer girmez ilk iş olarak kardeşi Süleymanşah’ı hapsedmiş ve Atabeyi Oğul-bey’i idam ettirmiştir. Karışıklık çıkarmak isteyen karşı grubu ise ezmiştir. (Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe trc, II, 14); Bundan sonra İl-Arslan amcalarından birisini de öldürtmüş ayrıca kardeşi Süleymanşah’ın gözlerine mil çekirmiştir. Bu olayla birlikte kardeşi bir rivayete göre üç gün sonra ölmüş, bir diğer rivayete göre de intihar etmiştir. (İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 179).

Tekiş'in çevre devlet ve siyasetçiler ile ilgili geliştirdiği politikalarda Sultanşah Mahmud faktörünü de göz önünde bulundurmak zorunda kaldığı da anlaşılmaktadır.

Bu dönemin bir diğer özelliği de Hârizmşah Devleti'nin gelişmesi sırasındaki istikrarın tam ortasında ve devlet için kritik olarak görülebilecek bir dönemde ortaya çıkmış olmasıdır. Nitekim Atsız ile kurulan devlet İl-Arslan ile birlikte gelişerek doğu siyaseti, Horasan mücadeleleri gibi siyasetler üretmişken, ondan sonra da mevcut durumun ve politikaların gelişmesi beklenmekte idi. İşte tam bu noktada iki kardeş arasında gelişen meseleler Hârizmşah Devleti'nin tarihinin kaderinde etkili olacaktır.

Sultanşah Mahmud'un tahta çıkışı ve saltanat mücadelesi sadece Hârizmşah Devleti'ni değil Hârizm, Horasan ve çevresini de büyük ölçüde etkilemiştir. Gerek bölgedeki diğer devletler gerekse şehirlerde bulunan melikler bu mücadelenin içinde olmuşlardır. Nitekim, gelişen olaylara baktığımızda Sultanşah Mahmud'un bazen desteklendiğini bazen de bu desteğin bazı çekinceler nedeniyle el altından verildiğini göreceğiz. Özellikle Sultanşah Mahmud'un ittifak arayışları bu dış çevreleri Hârizmşah Devleti'nin siyasetinin içine çekmiş gibi görünse de, aslında bu çevrelerin kendi çıkarlarının da mezkûr konuda etkili olduğu görülebilmektedir. Sultanşah Mahmud ile Alâeddin Tekiş arasındaki bu mücadelenin biraz karmaşık olduğunu ve ayrıca geniş bir coğrafyayı ve siyaseti içerdiğini de söyleyebiliriz. Bu coğrafya ve siyaset bazen Sultanşah Mahmud'un, bazen Alâeddin Tekiş'in ve bazen de onların dışındaki güçlerin lehine dönecektir.

Ama asıl olan bu meselenin Hârizmşahlar Devleti ve Türk tarihi içindeki yeri ve önemi olmalıdır. Nitekim, Alâeddin Tekiş dönemi bilindiği üzere bu devletin en önemli dönemlerinden birisidir. İşte gerek bu dönem içerisinde, gerekse genel Hârizmşahlar Devleti tarihi açısından bu değerlendirmenin yapılması mutlak derecede ehemmiyet arz etmektedir. Bununla birlikte genel anlamda düşünecek olur isek Türk tarihi içerisindeki veraset, taht kavgaları, hakimiyet anlayışı gibi konular ile yakından ilgisinin bulunması ve bunlar açısından önemli bir emsal olması nedeni ile konunun çok önemli olduğu anlaşılabilmektedir.

A) Sultanşah Mahmud'un Ailesi ve Şehzadelik Dönemi

Sultanşah Mahmud'un² ailesi ile ilgili bilgiler oldukça mahduttur. Babası İl-Arslan annesi ise Melike Terken'dir.³ Doğumuna ve doğum tarihine ait herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Alâeddin Tekiş⁴, İl-Arslan'ın büyük oğlu, Sultanşah Mahmud ise küçük oğlu idi. Bu arada Melike Terken'de Alâeddin Tekiş'in üvey annesi olması hasebiyle, iki kardeşin annelerinin ayrı olduğunu ve Alâeddin Tekiş'in, İl-Arslan'ın başka bir eşinden dünyaya geldiğini anlamaktayız.⁵ İl-Arslan'ın Sultanşah Mahmud ve Alâeddin Tekiş'ten başka oğlunun olduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz ancak İbnü'l-Esîr'in "Tekiş Sencerşah'ın annesi ile evli idi. Kendi kızını Sencerşah'a vermişti. Kızı ölünce de kızkardeşini Sencerşah ile evlendirdi." demesine bakılırsa bir kız kardeşlerinin daha mevcut olduğu bilgisini elde edebiliriz.⁶

Bundan başka Alâeddin Tekiş ve Gur hükümdarı Gıyaseddin arasındaki bir mektuplaşma sırasında Gur hükümdarı gönderdiği mektupta "...Ben ikinize de dostluk ve sevgi yemini ediyorum Hârizm'de benim adıma hutbe okutur kız kardeşini de benim

² Kaynaklarda Sultanın ismi Sultanşah Mahmud veya sadece Sultanşah olarak geçerken, Cüzcani'nin *Tabakât-ı Nâsırî* adlı eserinde Sultan Celâleddin Muhammed bin İl-Arslan olarak verilmiştir. Celâleddin, Sultanşah Mahmud'un kullanmış olduğu unvan ve lakapların arasında "...celâle'd-dünya ve'd-din..." şeklinde geçmektedir. Ayrıca burada Sultanşah Mahmud'un isminin "...Sultanşah Ebu'l-Kasım Mahmud..." olarak geçtiğini görmekteyiz. Bu konu ile ilgili bkz. Reşideddin Vatvât, *Gurarü'l-akvâl ve Durarü'l-emsâl*, Ayasofya, nr. 1755, vr. 17a; Köprülü yazmış olduğu makalesinde Celâleddin Sultanşah şeklinde kullanmıştır. Köprülü, "Hârizmşahlar", 269; Bunun dışında Hândmîr'in *Düsturu'l-vüzerâ*'sında Hârizmşah hanedanının isimleri verilirken Sultanşah Mahmud'un ismi Sultan Cihanşah bin İl-Arslan olarak verilmiştir. Bu konu ile ilgili olarak bkz. Hândmîr, *Düsturu'l-vüzerâ*, Tashih ve mukaddime. Said Nefisi, Tahran, Ty, 228.

³ Melike Terken tüm kaynaklarımızda ملکه ترکان şeklinde geçmektedir. Bilindiği gibi bu bir isim olmaktan ziyade unvan olarak kullanılmaktadır. Birçok Türk hakan ve sultanlarının eşlerinin bu unvanı kullandıklarını görmekteyiz. "Terken" kelimesinin Türkan şeklinde okunulabileceği düşünülmüş olsa da yapılan araştırmalar "Terken" kelimesinin uygun olacağı görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, "Terken Ünvanı" *Türk Hukuk Dergisi*, I, Ankara, 1944, 67-73.

⁴ Alâeddin, Tekiş'in ismi olmayıp lakabıdır. Nitekim, Köprülü'nin belirttiğine göre (Köprülü "Hârizmşahlar", 278) Hârizmşahlarda Atsız döneminden itibaren tahta geçen şehzadeler genellikle Alâeddin lakabını almakta idiler. Tekiş adı ile ilgili olarak kaynaklarda تکیش şeklinde yazılmakta olan bu ismin "Tekeş", "Töküş", "Tökiş" şeklinde farklı okunuşları öne sürülmüş ise de aslında "Tekiş" şeklinde okunmasının gerektiği hakkında bkz. Hikmet Bayur, Hârizmşah Alâü'd-din "Tekiş" in Adı Hakkında, *Belleten*, XIV, 56(1950), 589-594; Alâeddin Tekiş ile ilgili ayrıca bkz. Avfi, *Lübâb'ul elbâb*, I, 40-41; Kafesoğlu, "Tekiş" *İA*, XII/I, 135-139; Bosworth, "Tekish", *EF*, X, Leiden, 2000, 414-415; Barthold, "Takash", *Encyclopédie De L'ISLÂM*, Tome IV, 1934, Leyde-Paris, 657-658.

⁵ Kaynaklarımızda Melike Terken'in "kendi oğlunu tahta oturttuğu" şeklindeki bilgiler ve Alâeddin Tekiş'in de annesi olduğuna dair herhangi bir kaydın bulunmaması onun üvey annesi olduğunu göstermektedir. Bu konu ile ilgili olarak bkz. İbn'ül Esir, *el Kamil*, XI, 303; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 15; Aynı zamanda Müellif Kadî Gafarî Kazvînî'de (*Târih-i Cihan-ı Ara*, Tahran, 1343 Hş, 121) Alâeddin Tekiş'den bahsederken Melike Terken için "Babasının karısı" ifadesini kullanmaktadır.; Ghulam Rabbani Aziz de *A Short History of The Khwarazmshahs* adlı eserinde İl-Arslan'ın Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud adında farklı iki eşten olma iki oğlunun bulunduğunu belirtmektedir. Ghulam Rabbani Aziz, *The Khwarazmshahs*, 15.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 305; Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Tarih-i Güzîde*, 488.

*kardeşim Şihabeddin ile evlendirirsin.*⁷ ibaresi geçmektedir. Burada Alâeddin Tekiş'in bir kız kardeşinden daha bahsedilmektedir. Ancak bu kızkardeş Sencerşah ile evlendirilen kız kardeş midir? Yoksa Tekiş'in başka bir kız kardeşinden mi söz edilmektedir? Bu anlaşılamamaktadır. Nitekim, Sencerşah 595/1188-1189 tarihinde⁸ ölmüştü ve burada bahsedilen Gurlu hükümdarının Tekiş'in kız kardeşini istemesi olayı daha sonra olmuştur. Bu durumda her iki ihtimal de bulunabilir yani Sencerşah'ın ölümünden sonra dul olan kız kardeş olabileceği gibi başka bir Melike de olabilir. Ancak bu kız kardeşlerin İl-Arslan'ın Melike Terken'den doğma mı, Alâeddin Tekiş'in annesinden olma mı, yoksa başka bir hatundan dünyaya gelen çocuk veya çocuklar mı olduğu konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Ancak görüldüğü üzere bu kız kardeş veya kız kardeşler Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud'un kaynaklarımızda bahsi geçen kardeşleridir. Başkaca kardeşleri olduğuna dair herhangi bir kayda rastlanılamadı. Şu durumda bilebildiğimiz kadarı ile Sultanşah Mahmud'un Alâeddin Tekiş isimli bir ağabeyi ve bir de ismini öğrenemediğimiz bir veya iki kız kardeşi bulunmakta idi.

Sultanşah Mahmud'un doğumu hakkında ise hiçbir bilgi yoktur. Doğum tarihini bilmemekle birlikte doğum yerinin Gürgenç olma ihtimali bulunmaktadır. İl-Arslan öldüğünde Sultanşah Mahmud'un küçük olduğunu biliyoruz. Çünkü Cüveynî, Sultanşah Mahmud'un yaşının küçük olmasından dolayı Melike Terken'in yönetimi eline aldığını bildirmektedir.⁹ İşte böylelikle Melike Terken Sultanşah Mahmud adına devleti yönetmektedir. Bu nedenle Sultanşah Mahmud hakkındaki bilgilerimiz onun tahta çıkışı ile başlamaktadır. Dolayısıyla onun şehzadelik dönemi hakkında da fazlaca bir bilgiye sahip değiliz.¹⁰ Anlaşıldığı üzere O şehzadelik döneminde de başkentte bulunuyordu. Nitekim, kaynaklarımız başka bölgelerde görev yapan şehzadeleri çoğunlukla belirtmişken¹¹ Sultanşah Mahmud'un Gürgenç dışında bulunduğu hakkında hiçbir kayda tesadüf edilmemiştir.

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 307.

⁸ Sencerşah'ın ölüm tarihini ay ve gün olarak bilemediğimiz için 595 yılına denk gelen iki miladi tarihi de belirtmek durumunda kaldık.

⁹ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 15.

¹⁰ Sultanşah Mahmud'un ailesi, çocukluğu ve şehzadelğine ilişkin bilgilerin kaynaklarda geçmemesi sadece ona has bir durum değildir. Nitekim, yaptığımız araştırmalarda bağlantılı olması nedeni ile Alâeddin Tekiş'in de ne doğum tarihine ne çocukluğuna ve ne de Cend vilayetindeki valiliği sırasındaki icraatına ait herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Kaynaklarımız tahta çıkışlarından itibaren bilgi verdiklerinden bu konular ile ilgili bilgilere ulaşmamız oldukça güç oldu.

¹¹ Cüveynî'nin belirttiğine göre (*Cihângüşâ*, II, 15) Alâeddin Tekiş şehzadelik döneminde Cend'de görev yapmıştı.

Sultanşah Mahmud'un eğitimi konusunda bir bilgiye sahip olamamakla birlikte Türk devletlerinde hükümdar çocuklarına verilen eğitimin hassasiyeti malumdur. Bu durumda diğerlerinde olduğu gibi onun da bir atabey tarafından eğitildiği anlaşılmaktadır.

B) Sultanşah Mahmud'un Kısa Bir Süre İçin Hükümdar Olması ve Tahtını Bırakmak Zorunda Kalması

Sultanşah Mahmud babasının ölümünden sonra tahta çıktı. Çünkü O daha babasının sağlığında onun belirlediği veliahdı idi.¹² Böylelikle İl-Arslan'ın vasiyeti üzerine onun yerine Hârizmşah Devleti'nin başına geçti. Tahta çıkış tarihi konusuna gelince kaynaklarımızda açıkça belirtilen bir tarih olmamakla birlikte bu olayın onun babasının ölümünden hemen sonra olduğu anlaşılmaktadır.¹³ Bu durumda İl-Arslan'ın ölüm tarihinin tespiti bizim için büyük önem kazanmaktadır. Bu konuda farklı bilgilerin verildiğini görmekteyiz. Bu dönemin en önemli kaynaklarından biri olan *Cihângüşâ*'da, İl-Arslan'ın 560/1165 yılının Receb ayının 19. günü öldüğü verilmektedir.¹⁴ Şebânkâreî de Cüveynî gibi İl Arslan'ın 560 yılında öldüğünü ve melikliğinin dokuz yıl sürdüğünü belirtmektedir.¹⁵ İbnü'l-Esîr'de ise 568/1172-1173 yılı¹⁶ Sultan'ın ölüm tarihidir.¹⁷ Cûzcanî'nin *Tabakât-ı Nâsirî* adlı eserinde ise bu konuda bir bilgiye rastlayamadık. *Ravzatü's-safâ*, *Habîbü's-siyer* ve *Câmiu't-tevârih*'de ise bu tarih 19 Receb 567/19 Mart 1172 olarak verilmiştir.¹⁸ Son olarak kaynaklarımızdan *Tarih-i Güzîde*'de çok farklı bir tarih olarak 557/1162-1163 tarihi verilmektedir. Ancak bu tarih uzak bir ihtimal gibi görünmekte, çünkü Cüveynî'ye göre İl Arslan 558 yılında henüz Şadyah¹⁹

¹² Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 15; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, Tahran, 1339 Hş, 365; Hamdullah Müstevfî Kazvînî bu veliahtlığı "Baba en küçük olanı seçti" demek suretiyle ifade etmiştir. Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Zafernâme*, nr: 2042, vr. 299a.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 15; el-Hilali, *Menahicü't-talibin*, Ayasofya, nr: 3467, vr. 345a; El Musevi, *Essahu't-tevarih*, Turhan Hatice Sultan nr: 224, vr. 350a.

¹⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, Farsça, 157; *Cihângüşâ*'nın tercümesinde ise bu tarih 18 Receb 556/8 Ağustos 1170 olarak verilmektedir. Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, Türkçe trc. 15.

¹⁵ Şebânkâreî, *Mecmau'l-ensâb*, 136.

¹⁶ Kaynağımızda ay ismi verilmediğinden 568 yılına denk gelen her iki miladi tarihi de vermek durumunda kaldık.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303; Safedi'nin belirttiğine göre de Sultanşah Mahmud 568'de babasından sonra tahta çıkmıştır. Safedi, *El Vâfi bi'l-vefayat*, XXV, Beyrut, 1999, 221.

¹⁸ Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 253; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 365; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, Tahran, 1353Hş, 633.

¹⁹ Şadyah şehri kaynaklarımızda farklı şekillerde geçmektedir. Arap coğrafyacılarına göre Nişapur şehri 42 mahalleden oluşan oldukça kalabalık bir şehirdi. Bu şehir iç-kale, asıl şehir ve bir dış mahalleden oluşmaktaydı. Nişapur 1153'de Oğuzlar tarafından tahribe uğradığı sırada şehir halkı Şadyah'ın dış

üzerine yürümüş idi. Bu konuda araştırmalar yapmış olan İbrahim Kafesoğlu ve Ziya Bünyadov 19 Receb 567 tarihini esas almışlardır.²⁰ Ancak Abbas Perviz ve Toyserkani bu konuda kesin bir şey söylememekle birlikte farklı tarihlerin verildiğini zikretmektedirler.²¹ Toyserkani'ye göre Sultanşah Mahmud, Hârizmşahlar Devleti tahtında üç yıl (565-568) süresince kalmıştır.²² Bu durumda, elimizde bulunan kaynaklar 560, 565, 567, 568 şeklinde değişik tarihler vermektedir. Bu durumda İl-Arslan'ın ölüm tarihi ile Sultanşah Mahmud'un tahta çıkış tarihi arasında önemli bir belirsizlik ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde en çok istifade ettiğimiz İbnü'l-Esîr 568, Cüveynî 560 tarihini vermektedir. Her ne kadar geç tarihte yazılmış olsalar da *Ravzatü's-safâ*, *Câmiu't-tevârih* ve *Habîbü's-siyer*'de geçen 567 tarihinin de önemli olduğunu ve gün olarak da 19 Recep olarak belirtilmiş olmasının bu tarihin de doğruluğunun yüksek olabilme ihtimalini bize göstermektedir.²³ Nitekim, ülkemizde Hârizmşahlar Devleti ile ilgili yapılan araştırmalarda da bu tarihin esas alındığını görmekteyiz. Ancak gözden kaçırılmaması gereken bir durumda şudur ki, bu konu hakkında verilen en erken tarih olan 560 ile en geç tarih olan 568 arasında da 8 yıl gibi büyük bir zaman farkı bulunmaktadır.

Sultanşah Mahmud'un babası öldüğünde yaşının küçüklüğü nedeniyle devletin merkezi olan Gürgenç'de bulunduğunu anlamaktayız, çünkü o babasının ölümünden sonra dışardan bir şehirden gelmemiştir. Tahta çıktığında yaşının kaç olduğu konusunda bir bilğimiz olmasa da onun küçük yaşta olduğunu ve annesi Melike Terken'in ülke yönetimini eline aldığını anlıyoruz.²⁴ İbnü'l-Esîr ülkeyi ve orduyu Melike Terken'in yönettiğini belirtmektedir.

mahallesine kaçmışlardı. Bu durumda Şadyah'ın Nişapur'un dış mahallesi olduğu anlaşılmaktadır. Honigman, "Nişapur", 303; Ayrıca bkz. Yakût el- Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 305-307.

²⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlar*, 83; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, 36.

²¹ Abbas Perviz, *Târîh-i Selcika ve Hârizmşahan*, 212. Bu eserde tarihçi İl-Arslan'ın 19 Recep 560 yılında öldüğünü yazmakla birlikte bazı kaynakların 565, İbnü'l-Esîr'in de 568 olarak verildiğini ancak 560'ın daha doğru görüldüğünü yazmaktadır. Bu durumda Abbas Perviz'in, *Târîh-i Cihângüşâ*'da verilen ölüm tarihini esas aldığı anlaşılmaktadır. Toyserkani'de *Nâmeha-yı Reşideddin Vatvât* adlı esere yapmış olduğu neşirde bu konuda üç tarih verildiğini bunların 560, 565, 567 olduğunu bunlardan 565'in daha sahih olduğunu yazmaktadır. Reşideddin Vatvât, *Nâmeha-yı Reşideddin Vatvât*, nşr. Kasım Toyserkani, Tahran, 1960, 200.

²² Vatvât, *Namehay-ı Reşideddin Vatvât*, 202, 203.

²³ İbnü'l-Esîr ve Cüveynî'de farklı tarihler verilmekte ve 567 tarihi ikinci elden kaynaklarımız sayılan *Ravzatü's-safâ*, *Câmiu't-tevârih* ve *Habîbü's-siyer*'de bulunmaktadır. Bu durumda kaynaklarımızın bizim bilemediğimiz belki de Hârizmşahlar Tarihi'nin daha önce bahsetmiş olduğumuz kayıp eserlerinden bu tarihi rivayet etmiş oldukları anlaşılmaktadır.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 15; Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 253; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 365; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 633.

Sultanşah Mahmud'un tahta çıkışı konusunda ekabir'in (devlet büyükleri) hemfikir olduklarını görüyoruz.²⁵

Sultanşah Mahmud, Gürgenç'te hükümdar olarak bulunduğu dönemde devrin önemli siması Reşidüddin Vatvât'da onun yakın çevresi içerisindeydi.²⁶ Devletşah'a göre Sultanşah Mahmud'un tahta çıktıktan sonra dönemin en önemli ediplerinden Reşidüddin Vatvât ile konuşma sevdasına kapılmıştır. Fakat yakın çevresi Sultânşâh'a Reşideddin Vatvât'ın beli bükük ve zayıf bir ihtiyar olduğunu söylemişlerdir. Bunun üzerine Onu bir sedye ile Sultanşah Mahmud'un huzuruna getirmişler ve Reşideddin, Sultanı görür görmez kendisine şu rubaiyi okumuştur:²⁷

*Deden zamanın sayfasından zulüm kelimesini sildi
Babanın adaleti yaraları sardı
Ey şimdi saltanat hırkasını giymiş olan
Yönetim sırası sende şimdi sen ne yapacaksın ha!*

Devletşah'ın verdiği bu malumat orijinallik taşır görünmesine rağmen böyle bir bilgiyi diğer kaynaklarımızda malesef görememekteyiz. Ayrıca Alâeddin Tekiş'in tahta çıkışı sırasında da hemen hemen aynısı bir olayın yaşanmış olması bu bilginin doğruluğu konusunda bizi şüpheye düşürmektedir. Bu durumda iki ihtimali göz önünde bulundurmak durumundayız. Birincisi Vatvât her iki hükümdara da aynı rubaiyi okumuştur. Ancak Alâeddin Tekiş'in tahta çıkışındaki rubai kaynaklarda verilirken Sultanşah Mahmud'un'ın tahta çıkışında bu rubainin okunduğuna dair bilgiyi sadece Devletşah vermektedir. İkinci bir ihtimal de bu bilginin yanlış olduğu ya da kaynağımızın bilgiyi karıştırdığı şeklindedir.²⁸

²⁵ Kadı Beyzavî, *Nizâmü't-tevârih*, 92; Ghulam Rabbani Aziz'e göre İl-Arslan öldüğü sırada devletin meclisinde ve asiller üzerinde büyük etkisi olan Melike Terken oğlunun başa geçmesini sağladı. Ve yine İbnü'l Esir'den rivayetle Ghulam Rabbani Aziz, (*The Khwarizmshahs*, 15) Alâeddin Tekiş'in babası tarafından reddedildiğini ve bu durumun Hârizmlilerin isteği ile paralel olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla Sultanşah Mahmud hükümdar olmuş ve annesi Melike Terken de devletin işlerini uygulamada etkinlik kazanmıştı. Ancak biz kaynaklarımızda Alâeddin Tekiş'in babası tarafından reddedildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Bu nedenle araştırmacının bu bilgiyi nereden edindiği konusunda da herhangi bir fikrimiz bulunmamaktadır.

²⁶ Reşideddin Vatvât Hârizmşahlar tarihinin en önemli görgü şahitlerinden birisidir. Önemli devlet görevlerinde bulunmuş ve aynı zamanda Atsız, İl-Arslan dönemlerini de görmüştür.

²⁷ Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, Türkçe trc. Necati Lugal, İstanbul, 1977, 132.

²⁸ Bu beyitlerin bulunduğu kaynaklarımıza ve *Tezkire-i Devletşah*'ın neşrine baktığımız zaman beyitlerin Farsça orijinal metninin de aynı olduğunu görmekteyiz. Devletşah, *Tezkiretü's-suarâ Devletşah Semerkandi*, Farsça, 101; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 366; Bu durumda bu beyitlerin Sultanşah

Sultanşah Mahmud tahta çıktığı sırada İl-Arslan'ın büyük oğlu ve Sultanşah Mahmud'un ağabeyi Alâeddin Tekiş Cend²⁹ şehrinde bulunuyordu.³⁰ Mîrhând'a göre Cend şehrinde vali olarak görevli idi. İbnü'l-Esîr ise bu şehrin babası tarafından kendisine ikta edildiğini belirtmektedir.³¹ Ancak şehzadenin buraya ne zaman gönderildiği ve kaç yaşından beri Cend şehrinde vali olduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Cend şehrinin valiliği hakkında, İbrahim Kafesoğlu "umumiyyetle taht namzedi büyük evladın" burada bulunduğunu belirtmektedir.³² Ancak burada Alâeddin Tekiş, Cend şehri babası tarafından kendisine ikta edildiği ve orada vali olarak bulunduğu halde veliahdın Sultanşah Mahmud olduğunu görmekteyiz. Türk devletlerinde veliaht gösterme geleneği bulunmakla birlikte daima büyük çocuğun veliaht olarak gösterilmesi gibi bir durum bulunmamaktadır. Tahta çıkışta liyakat yani yeteneklilik, devleti yönetme kudreti ön planda tutulmuş ve bunun sonucu olarak da Türk devletlerinde veliahtlık uygulanmıştır.³³ Köprülü'nün belirttiğine göre de Hârizmşahlar Devleti'nde de diğer Türk devletlerinde olduğu gibi veliaht ilan etme uygulanan bir sistem idi. Ancak ekseriyetle büyük çocuğun veliaht olarak belirlenmekte ve diğer şehzadeler ile devlet ricali de bu veliahtlığı daha hükümdar hayatta iken onaylamakta idi. Nadir olmakla birlikte hükümdar başka bir çocuğunu da veliaht olarak ilan edebilirdi.³⁴

Bu durumda Hârizmşahlar Devleti'nde nadir görülen bir durum gerçekleşmiş ve büyük çocuk Alâeddin Tekiş'in yerine küçük çocuk olan Sultanşah Mahmud veliahtlığa uygun görülmüştür. Bu durumda Cend şehrinde vali olmasına rağmen Alâeddin Tekiş veliaht ilan edilmemiştir. Ama bu durum gelenekte bulunan tahtı ele geçirme hakkını kaybettiği anlamına gelmediğinden o da hakkı olan hükümdarlığı ele geçirmek için harekete geçecektir. Sultanşah Mahmud'un veliaht ilan edilmesinde Melike Terken'in etkisi büyük olmalı idi. Alâeddin Tekiş yerine kendi oğlu Sultanşah

Mahmud'a yazıldığı sadece *Tezkire-i Devletşah*'ta geçerken Alâeddin Tekiş'e yazıldığı *Târîh-i Güzide*, *Ravzatü's-safâ*, *Habîbü's-siyer* de geçmektedir. Bu durumda bizim kanaatimiz bu beyitin Alâeddin Tekiş'e yazıldığı ve kaynağımızın bunu karıştırmış olabileceği şeklindedir.

²⁹ Cend şehri için bkz. Özeydin, "Cend", *DİA*, VII, 359-360.

³⁰ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 15; Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârîh*, I, 253; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 633.

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303.

³² Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, 84.

³³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1983, 258.

³⁴ Köprülü, "Hârizmşahlar", 278; Hârizmşahlarda veraset sistemi ile ilgili ayrıca bkz. Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, İÜSBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, 22-26.

Mahmud'un tahta çıkması konusunda İl-Arslan'ı etkilemiş ve böylelikle henüz sağlığında Sultanşah Mahmud'u veliaht ilan etmesini sağlamış olabilirdi.

Nitekim, Sultanşah Mahmud'un tahta geçmesi demek ister büyük ve isterse küçük yaşta olsun annesinin de devlet yönetiminde etkili olabilme ihtimalini de beraberinde getirecekti. Bunun sonucunda gerçekten de İl-Arslan öldüğünde Sultanşah Mahmud küçük bir yaşta olmuş ve yönetimde annesi Melike Terken etkili olmuştur.

Bu durumda Sultanşah Mahmud'un merkezde bulunduğunu, Alâeddin Tekiş'in de Cend şehrinde olduğunu söyleyebilmekteyiz. Alâeddin Tekiş babasının öldüğünü ve yerine kardeşinin geçtiğini duyunca üzölmüştür.³⁵ Cüveynî'ye göre Sultanşah Mahmud ve annesi elçi göndererek Tekiş'i saraya davet ettiler.³⁶ Bazı kaynaklara göre de Tekiş Han kardeşinin tahta çıkmasına karşı çıkmış ve saltanat mirasından payına düşeni istemiştir.³⁷ Nitekim, Alâeddin Tekiş gelip itaatini bildirmeden Terken Hatun ve Sultanşah Mahmud rahat edemeyeceklerdi. Her ne kadar Sultanşah veliaht olsa da Alâeddin Tekiş büyük çocuktı ve Cend'de vali olarak bulunması hasebiyle önemli bir şehri ve mevkiyi elinde tutmakta idi. Bu durumda itaatini biran önce arz etmesi Sultanşah Mahmud'un hükümdarlığı için oluşabilecek bir sorunu da ortadan kaldırması anlamına gelmekte idi.

Tekiş'in kardeşinin tahta çıkmasına karşı gelmesi de onun açısından gayet doğal görünmektedir. Nitekim, o da bulunduğu konum itibari ile kardeşine tahtı bırakmak istememiştir. Sonuçta bir veliaht da olsa kardeşinin bir oldu bitti ile küçük yaşta tahta çıkarılması ve hele de annesi Melike Terken'in devlet yönetiminde etkili olması bu durumun oluşmasında etkili olmuş olabilir.

İki kardeş arasındaki münasebetlerin bu kısmında karşılıklı elçilerin gidip gelmeye başladığını ve iki kardeşin bu şekilde birbirlerine isteklerini sunduklarını görüyoruz. Sultanşah Mahmud'un kardeşi Alâeddin Tekiş'e gönderdiği şiirde şunları yazmıştır.

Benim irade atım atıldığı (koştığı zaman)

Düşman benim kılıcımın saldırısından inler

Burada (bu durumda) elçi ve mektup işe yaramaz.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303.

³⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 15; *Câmiu't-tevârih* te de bu şekilde geçmektedir, 253.

³⁷ Kazvîni, *Tarih-i Güzîde*, 491; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 365; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 633.

Bu şiire karşılık Alâeddin Tekiş'in iyi şiir yazar Melikşah³⁸ isimli oğlu şunları yazmıştır.

*Hazineler senin, keskin kılıç bizim
Ev saray senin, at ve meydan bizim
Düşmanlığın ortadan kalkmasını istiyorsan
Hârizm senin olsun, Horasan bizim*

Sultanşahbu beyitleri işitince karşılığında tekrar cevap yazmıştır.

*Ey amcanın canı (yürek parçası) ! Bu mesele artık pazarlık olur
Bu destan ne size yarar ne bize (Ne sizi etkiler ne bizi; boş söz)
Bakalım kimin kılıcının kabzası kanı dökecektir
Bakalım kimin baht yıldızı parlayacaktır.*

Bu karşılıklı yazılan şiirlerde iki kardeş arasındaki meseleler dile getirilmiştir.³⁹ Buradaki ilk şiirde Sultanşah Mahmud'un uzlaşmacı bir tarzının olmadığını ve ne elçinin ne de mektubun işe yaramayacağını belirterek kendi hükümdarlığından taviz vermeyeceğini belirttiğini görmekteyiz. Nitekim, veliaht olması itibariyle bir an önce tahtını sağlamlaştırıp, hakimiyetini güçlendirmeye çalışmaktadır ki, bu durumda üstün konumda olan kendisi idi. Bu nedenle pazarlık gibi bir durumun söz konusu olmadığını görmekteyiz. Öyle ki Sultânşâh'ın bu şiiri anlaşmadan çok bir nevi emir şeklindedir.

Alâeddin Tekiş'in Sultanşah Mahmud'a oğlu Nâsireddin Melikşah'ın ağzından verdiği cevaba baktığımızda ise anlaşma ve hatta ülkeyi paylaşma şeklinde bir teklifin Sultanşah Mahmud'a gönderildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰ Bilindiği üzere Hârizmşahlar

³⁸ Burada adı geçen Melikşah, Alâeddin Tekiş'in oğlu ve daha sonra Nişapur valiliği yapan Nâsireddin Melikşah'tır. Kendisi 1197 tarihinde ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 31.

³⁹ Bu karşılıklı yazılan beyitlerle ilgili bilgilere Cüveynî ve İbnü'l-Esîr gibi birinci elden kaynaklarımızda rastlayamadık. Bu bilgiler daha sonra yazılan kaynak eserlerimizde yer almaktadır. Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, 491; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 365-366; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 633.

⁴⁰ Bilindiği üzere Türk devlet geleneğinde devletin paylaşılması ve kardeşler arasında doğu-batı şeklinde yönetilmesi gelenek halinde uygulanmıştır. Devletin hanedan üyelerinin ortak malı olarak sayıldığı Türk devletlerinde " Kut Anlayışı" gereği hükümdar soyundan gelen tüm erkek çocukların (hükümdarın erkek kardeşleri, kendi çocukları, kardeşlerinin çocukları) hepsinin tahta çıkma hakları var idi. Bu hakka binaen zaman zaman taht kavgalarını engellemek için ülke topraklarının kardeşler arasında paylaşımına veya bazı kabilelerin yönetilmesi şekline gidilmiş ve Türk tarihi bu örnekleri gerek

Devletin merkezi Hârizm Bölgesi idi ve tabî ki devletin hazineleri, sarayı da burada bulunuyordu. Horasan⁴¹ ise daha güneyde bulunmakla birlikte stratejik önemi haiz ve ticari önemi olan bir bölge idi ve bu dönemde henüz siyaseten tam bir istikrara kavuşmuş değildi.⁴² Bu durumda Horasan Bölgesi'ni ele geçirmek ve burada tam bir hakimiyet kurmanın Alâeddin Tekiş açısından oldukça önemli olduğu görünüyor. Ancak bu şiir üslubundaki anlaşma teklifini Sultanşah Mahmud kabul etse bile bu Alâeddin Tekiş'in zaman ve güç kazanma girişiminden başka bir şey olmayacaktı. Hârizmşah olma iddiasından bu kadar çabuk vazgeçme ihtimali bulunmamakla birlikte yeterli gücü topladıktan sonra yine Hârizm üzerine yürüyerek tahtı ele geçirmeye çalışacağı anlaşılmaktadır.

Sultanşah Mahmud ise buna karşılık yazdığı şiirde anlaşma yapacak bir durum olmadığını dile getirmiştir. Nitekim, bu mektuplaşmaların uzun süreceğini ve neticenin olmayacağını, hiçbir şekilde hakimiyetinden taviz vermeyeceğini belirtmiştir. Kendisinin hükümdarlığını tartışmayarak Alâeddin Tekiş'in uzlaşmacı tarzına karşılık açıkça meydan okumuş, *“Bakalım kimin kılıcının kabzası kanı dökecektir”* dizesiyle bu durumun ancak savaş neticesinde belirleneceğini bildirmiştir.⁴³ Böylelikle ancak savaşın galibi yeni durumu belirleyecekti. Bununla birlikte Sultanşah'ın bu kesin ve uzlaşmacı olmayan tavrının altında, şüphesiz iktidarda bulunması babası öldüğü anda merkezde bulunması, kendi psikolojisine göre yapılacak herhangi bir savaşta galip geleceğinden emin olma düşüncesinin yatmakta olduğu anlaşılmaktadır. Buradan sonra karşılıklı gönderilen şiirlerin yerini vuku bulacak olan savaşlara alacaktır. Olayların akışıyla belirlenen son durum sonucu Sultanşah Mahmud'un yirmi bir yıl süren taht mücadelesi açısından da başlangıç noktası olacaktır.

islamiyetten önce, gerekse islamiyetten sonra sıkça görmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 236-258; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, İstanbul, 2001, 46-49.

⁴¹ Horasan ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Clement Huart, “Horasan”, *İA*, V/I, 560-562; Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 234-241; Horasan'ın önemi için ayrıca bkz. B. Zahoder, “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, Türkçe trc. İsmail Kaynak, *Belleten*, XIX, 76(1955), 491-527.

⁴² Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilasları” *DTCFD*, V, Ankara, 1947, 615-616; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 357-358; Ayrıca bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara, 1991, 467-475.

⁴³ Safedi bu konuda “Sultanşah Mahmud kardeşi ile kanlı bıçaklı idi. Zira, Hârezm'i kendisinden geri almıştı.” ifadelerini kullanmıştır. Safedi, *El-vafi bi'l-va fayat*, XXV, 221; Zehebi'de *Tarihü'l-İslam* isimli eserinde Alâeddin Tekiş'den bahsederken “Kardeşi ile derin düşmanlıkları vardı. Zira kendisinden Hârizm'i almıştı ve hezimetine neden olmuştu. Annesine babasından gelen her şeye el koyup gasbetmişti.” demek suretiyle iki kardeş arasındaki husumeti açıklamaya çalışmıştır. Zehebi, *Târihü'l İslam*, LIX, 346.

Ancak burada belirtilmesi gereken bir kaynak daha bulunmaktadır ki karşılıklı şiirleşmeler ile ilgili tam tersi bilgiler vermektedir.

Devletşah'a göre, İl-Arslan'ın ölümünden sonra çocukları Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud arasında Horasan'ın hakimiyeti için çekişmeler olmuş ve bu kavgaların sonucunda Horasan halkı perişan olmuştur. Sultanşah Mahmud, Alâeddin Tekiş'e şu rubaiyi yazmıştır:

*Meyhane senindir Cenk meydanı da bizim
Kaşaneler senin, cenk meydanı bizim
Bu çekişmenin ortadan kalkmasını istersen
Hârizm senin olsun Horasan bizim*

Alâeddin Tekiş ise buna cevap olarak şu şekilde yazmıştır:⁴⁴

*Ey kardeş bu gamın neticesi cinnet ve sevdadır
Kimin devlet ikbalinin yükseleceğini
Kabzası kanlı kılıç tayin edecektir.*

Bu bilgiyi veren Devletşah'a göre Serahs'ta iki kardeş arasında savaş yapılmıştır. Alâeddin Tekiş bu savaşı kazanmıştır. Sultanşah Mahmud, Hârizm'e kaçırmıştır. Ancak onu burada da rahat bırakmamışlardır.⁴⁵

Bu verilen bilgilere bakılırsa karşılıklı şiirler Mîrhând, Hândmîr, Hamdullah Müstevfî Kazvînî gibi kaynaklarımızın verdiğiinden farklı ve tam tersi gibi görülmektedir. Bu durumda Horasan için gerçekten bir mücadele olmuş görünümü vardır. Ayrıca Sultanşah Mahmud, Horasan'ı istemekte ve abisi Alâeddin Tekiş'e de Hârizm'i teklif etmektedir. Diğer ana kaynaklarımızda böyle bir bilgi yoktur. Çünkü Hârizm devletin merkezi idi ve Sultanşah Mahmud burayı elinde bulunduruyordu. Alâeddin Tekiş ise bu bölgeyi ele geçirme çabasında idi. Rubailerin ardından Serahs'ta savaş yapılması gibi bir bilginin verilmesi de daha sonraki bazı olaylar ile karıştırıldığı kanaatini bizde uyandırmaktadır. Bu nedenle Devletşah daha önce Vatvât'ın Alâeddin

⁴⁴ Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, 173.

⁴⁵ Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, 174.

Tekiş'e yazmış olduğu Rubai meselesinde olduğu gibi bir takım karışık bilgiler vermektedir.

Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud arasındaki bu görüşmeler işe yaramayınca Sultanşah Mahmud büyük bir ordu hazırlamıştır.⁴⁶ Bu ordunun miktarı hakkında bir bilginin olmamakla birlikte Cüveynî ve Hândmîr toplanan bu kuvvetlerin Alâeddin Tekiş üzerine gönderildiğini bildirmektedir. Ancak bunu haber alan Alâeddin Tekiş doğruca Karahıtaylara gitmiştir.⁴⁷ Alâeddin Tekiş'in bu ordu ile savaşmayıp Karahıtaylardan yardım istemesi Sultanşah Mahmud'un ordusunu karşılayacak gücü olmadığını göstermektedir.

Bu sırada Karahıtay devletinin başında kadın bir hükümdar bulunmaktaydı. Babası Gürhan'ın⁴⁸ ölümü üzerine kızı Karahıtay melikesi olmuştu. Ancak Gürhan'ın kızı ve Karahıtay melikesi olan Chieng-tien⁴⁹ idarenin dizginlerini kocası Fu-ma'nın⁵⁰ eline vermişti. Alâeddin Tekiş, Karahıtaylar Hârizm'i alıp kendi iradesine bıraktıkları takdirde, Cüveynî'ye göre oranın bütün hazinelerini ve mallarını onlara bırakmayı, ayrıca her sene belli bir miktar vergi ödemeyi vaat etmiştir.⁵¹ Bu anlaşma sonucunda Karahıtay melikesi büyük bir ordu hazırlayarak kocası Fu-ma'nın emrine vermiş ve Fu-ma Alâeddin Tekiş ile birlikte Hârizm'e doğru yola çıkmıştır.⁵² Böylelikle Sultanşah Mahmud'a karşı oluşan bu ittifak sonucunda Karahıtaylar maddi katkıya Alâeddin Tekiş ise Hârizm tahtına kavuşacaktı.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303.

⁴⁷ Bu konuda tüm kaynaklarımız ittifak halindedir. Mesela; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 15; Hamdullah Müstevfî, *Zafernâme*, vr. 299b.

⁴⁸ Gürhan kelimesi Karahıtay hükümdarının ismi olmayıp bu ülkenin hükümdarlarına verilen genel bir unvandır. Gür kelimesi ile Türk hükümdarlarına verilen Han ünvanının birleşmesinden oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özeydin, "Gürhan", *DİA*, XIII, 323; "Gür" kelimesinin Çince Yeh-lü'den (Liao hanedanının aile adı) tercüme edilmiş olması muhtemeldir. Nitekim, Karahıtay Devleti'nin idare şeklinin Liao idare şekline benzediği belirtilmiştir. Barthold, "Kara-hıtaylar", *İA*, VI, 415; Burada bahsedilen Gürhan Karahıtay hükümdarı Yeh-lü Ta-şi dir. Taşağıl, "Karahıtaylar", *DİA*, XXIV, 274.

⁴⁹ Chieng-tien'in hükümdarlığı 1164-1177 yılları arasındadır. Böylelikle 14 yıl boyunca Karahıtay Devletini yönetmiştir. Barthold, "Karahıtaylar", 275.

⁵⁰ Bu kelime kaynaklarımızda farklı şekillerde verilmiştir. Cüveynî (*Cihângüşâ*, Farsça, 157) Reşideddin Fazlullah (*Câmiu't-tevârih*, I, 523) ve Mîrhând'da (*Ravzatü's-safâ*, IV, 366) فرما şeklinde geçerken Handmîr (*Habîbü's-siyer*, II, 634) فرما olarak vermektedir. Bu durumda Farma yahud Karma şeklinde okunması gerekmektedir. Ancak Kafesoğlu ve Barthold, Fuma şeklinde okunması gerektiğini belirtmektedirler. Nitekim bu kelime Çince "Kralın damadı" anlamına gelmektedir. Bu kişinin Gürhan'ın kızının kocası yani Gürhan'ın damadı olduğundan bu şekilde adlandırılmış olabileceği anlaşılmaktadır. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, 84; Barthold, *Moğol İstilası*, 360.

⁵¹ Kafesoğlu bu verginin zaten verilegelmekte olduğunu belirtmektedir. Kafesoğlu, *Hârizmsahlar*, 84. Vergi vermek bir devlete bağlılığın işareti olduğundan Bu durum Hârizmsah Devleti'nin bu dönemde Karahıtaylara bu anlamda zaten bir bağlılığının olduğunu görmekteyiz.

⁵² Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 15; Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 253; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 366; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 634.

Karahıtayların büyük bir ordu ile yola çıktığını ve Hârizm yakınlarına ulaştığını öğrenen Sultanşah Mahmud ve annesi Melike Terken düşman işbirliğine karşı koyacak gücü kendilerinde göremeyince başkent Gürgenc'i terk etmek zorunda kalmışlardır. İşte bu kaçış Sultanşah Mahmud için bundan sonraki yaşamı ve vereceği mücadelenin bir başlangıcı olmuştur. Aslında bu orduyu karşılamayıp Hârizm'i terk etmesi ile birlikte hem tahtını bırakmış oluyor hem de Hârizm-Horasan coğrafyasının o dönemde istikrara kavuşmamış siyasetinin içine düşmüş oluyordu. Ancak Karahıtayların bu gelişini Sultanşah Mahmud'a çok fazla seçim şansı da vermemiştir. Karahıtay ordusunun mevcudu kaynaklarımızda verilmiyor ancak Sultanşah Mahmud ve annesi bu orduyu karşılayıp, savaş yapmak yerine tahtı bırakmak pahasına kaçtıklarına göre gerçekten Sultânşâh'ın ordusuna göre iki üç kat büyük bir ordu olsa gerektir.

Ancak tüm bu bilgilerin yanı sıra Hamdullah Müstevfî Kazvî'nin *Zafernâme* adlı eserinde bulunan bazı bilgiler ayrıntılı ve orijinal olmakla birlikte bu bilgiler diğer kaynaklarımızda bulunduğundan daha farklıdır. Hamdullah Müstevfî 'ye göre Alâeddin Tekiş kimsenin savaşımaya gücü yetmeyeceği bir ordu ile Karahıtaylardan yola çıkmıştır. Hârizm'i ele geçirmeyi amaç edinmiş ve başkent Gürgenc'e yaklaşmıştır. Bu arada karşılıklı savaşlar olmuş, bu savaşlarda bazen Alâeddin Tekiş bazen de Sultanşah Mahmud etkili olmuştur. Tekiş kardeşine yazdığı mektupta şöyle demektedir:

“Ben ile Sen aynı gevherdeniz. Doğruluktan ayrılmamız yakışır bir davranış değil. Orduyu hezimete uğratmak kolaydır. Akli kötülerden şifa gelmez. Bundan fazla sipahi istersem ölümle sonuçlanır, kin ortaya çıkar. Birbirimiz ile çatışmaya girmeyelim. Allah'ın sinirlenmesinden korkalım. Benim azmim atını bir koklarsa (anlarsa) düşman kılıcımın korkusundan inler.”

Bu mektuptan sonra da Alâeddin Tekiş'in ordusunda bulunan ve Sultanşah Mahmud ile aynı yaşta olan ünlü bir komutan şu beyitleri yazmıştır:

*Düşmanlığın ortadan kalkmasını istersen
Hârizm senin olsun, Horasan da bizim olsun*

Bu beyitlere karşılık Sultanşah Mahmud şu şekilde bir cevap yazmıştır:

*Ya kılıç kıssası ile kan yükseklerle kalkar
Veya mutluluk ateşi yükselir*

Bunların ardından gerçekleşen karşılıklı savaşlar iki yıl sürmüştür. Alâeddin Tekiş çok iyi savaşmış ve bu arada Melike Terken, Tekiş’e elçi göndererek onu öldürtmek amacı ile çağırmıştır ve şunları iletmiştir.

“ Şahlık işinde bahane arama. Yakışmayan sözler ve davranışlar size yakışmaz. Oğul babasının yerine şah olmuş, Şimdi düşman olsak da. Ey oğul biz sana yenildik. Eğer kararlaştırırsan seninle o konuda bir sorunumuz yok. Sensiz bu yerlerin suyu yok. Çabucak gelersen iyi olur.”

Ancak iki kardeşin arasındaki savaş yeniden başlamıştır. Bu arada Alâeddin Tekiş’in oğlu Nâsıreddin Melikşah amcası Sultanşah Mahmud’a şu beyitleri yazmıştır:

*Senin yüzlerce hazinen var, benim ise keskin kılıcım var
Hazine senin at ile meydan benim olsun*

Sultanşah Mahmud ise yazmış olduğu cevabında:

“Bu gam karanlık yoldadır. Bu kıssa sizde de bizde de olmaz. Dil ve kılıç etkisi ile kişi bu düşünceden yoruldu. Zaman zaman saldırılarda bulundun. Kılıç vurmaktan yorulmadım.”⁵³

İşte bu olaylardan sonra Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud arasındaki mücadele devam etmiştir. Ardından da kaynağımız Alâeddin Tekiş’in 568’de tahta çıktığından ve bu olaylardan sonra Sultanşah Mahmud ve annesi Melike Terken’in kaçtığından bahsetmektedir.⁵⁴

Bu olayların tamamına baktığımız zaman önemli ayrıntıların bulunduğunu görmekteyiz. Öncelikli olarak diğer kaynaklarımızda iki kardeş arasında geçen mektuplaşmaların Alâeddin Tekiş’in, Karahıtaylara sığınmadan önce yazıldığı belirtilmektedir. Ayrıca Alâeddin Tekiş’in Hârizm’e çağırılması da bu zamanda gerçekleşmiştir. Ancak *Zafernâme*’de bu olayın Karahıtaylara sığındıktan ve Hârizm üzerine yürüdükten sonra gerçekleştiği belirtilmektedir.

⁵³ Hamdullah Müstevfi, *Zafernâme*, vr. 299b.

⁵⁴ Hamdullah Müstevfi, *Zafernâme*, vr. 300a.

Bu sırada bir taraftan savaşlar yapılırken diğer taraftan da elçilerin gidip geldiği ifade edilmektedir. Aynı zamanda karşılıklı yazılanlar ile ilgili diğer kaynaklarla benzerlikler bulunsa da burada bazen ayrıntılı ifadeler rastlanmaktadır. Nitekim, burada Alâeddin Tekiş, Sultanşah Mahmud ve Nâsireddin Melikşah gibi diğer kaynaklarda da bulunan kişilerin yazmış oldukları ifade edilirken, bunun dışında bir ordu komutanı ve Melike Terken'in ağzından da ifadeler bulunmaktadır. Bu durumda kaynağımız çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu konuda istifade ettiğimiz ve bu karşılıklı münasebetlerden ilk bahseden eser olan *Tarih-i Güzide* de aynı müellifin eseri olup, burada farklı bilgilerin verilmiş olması dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra yine de *Zafernâme*'nin bu konuda bilgi veren kaynakların en eskisi olduğunu ve bu kadar ayrıntılı bilginin işlendiğini düşünürsek kayda değer bulunması gerektiği anlaşılmaktadır.

Cüveynî'nin belirttiğine göre Karahıtayların yardımı ile yola çıkmış olan Tekiş 22 Rebiyülahir 568/10 Ocak 1173 Pazartesi günü Hârizm'de tahta çıkmıştır.⁵⁵ Tekiş'in tahta çıkışı sırasında orada bulunan şair ve edipler adet olduğu üzere onu kutlamak için şiirler ve kasideler söylemişlerdir. Tekiş'in tahta çıkışını kutlayanların arasında önemli bir kişi daha vardı ki kendisi Tekiş'in ecdadının yanında ve hizmetinde de bulunmuştu. Bu kişi kaynaklarımız Cüveynî ve Mîrhând'ın seksen yaşı civarında olduğunu söyledikleri Reşideddîn Vatvât idi. Kendisi yaşı ilerlemiş olduğu için Sultan Tekiş'in karşısına sedye ile getirilmiştir. Reşideddîn Vatvât onu görünce şöyle söylemiştir:

“Bu gün herkes kendi yeteneğine ve zihin gücü ölçüsünde, ülkeyi fetheden Sultan'ın saltanat tahtına çıkışını kutlamak için risale ve kasideler yazmıştır. Bu işte bendeniz yaşının ilerlemiş olması ve zayıflığı nedeniyle geç kaldı. Fakat yine de kutlama konusunda şu rubai'yi yazdı.” diyerek yazmış olduğu dördlüğü okumuştur.⁵⁶

Deden zamanın sayfasından zulüm kelimesini sildi

Babanın adaleti yaraları sardı

Ey şimdi saltanat hırkasını giymiş olan!

Yönetim sırası sende, şimdi sen ne yapacaksın ha!

⁵⁵ Cüveynî, *Cihângüşâ*, Farsça, 158; Reşideddîn Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 253; Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 492; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 366; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 634; Alâeddin Tekiş'in tahta çıkış tarihi ile ilgili kaynaklarımızda herhangi bir farklı tarih bulunmamaktadır.

⁵⁶ Burada Reşideddîn Vatvât'ın Tekiş'e okumuş olduğu bu şiir ile daha önce Devletşah'ın Sultanşah Mahmud ile ilgili naklettiği şiir aynıdır. Bu şiir Cüveynî (*Cihângüşâ*, Türkçe, II, 16), Hamdullah Müstevfî (*Tarih-i Güzide*, 486) ve Mîrhând'da (*Ravzatü's-safâ*, 366) geçmektedir. Bu nedenle bu kısmın Devletşah tarafından yanlış anlaşılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Alâeddin Tekiş'in tahta çıkışı ile artık ülkenin yeni hükümdarı belli olmuştur. Ancak bu bir son olmamış ve Sultanşah Mahmud açısından tahtı yeniden ele geçirebilmek için bir başlangıç olmuştur. Nitekim, iki kardeş arasındaki mücadele Sultânşâh'ın ölümüne kadar devam edecektir. Bu durumda Sultanşah Mahmud tahtı yeniden ele geçirebilmek için yoğun bir mücadeleye ve ittifak arayışlarına girmiştir. Bu şekilde kaybettiği hükümdarlığını yeniden kazanabilmek için elinden geleni yapmıştır. Çünkü onun için bu durum bir son değil bir başlangıç teşkil edecekti. Tahtını bırakmak zorunda kalması ile kendisini yaklaşık yirmi yıl sürecek olan bir mücadelenin içerisinde bulacaktır. Aslında onun niyeti biran önce tahtını ele geçirebilmektir. Bu nedenle vakit kaybetmeden gerekli girişimlerde bulunacaktı. Ancak bunun için öncelikle güçlü bir orduya ve kendisine bağlı devlet adamları ve kumandanlara ihtiyacı vardı. Bu durumda Hârizm Bölgesi'ni terk etmekten başka çaresi kalmamıştı. Zaten Gürgenç dışına çıkarak Alâeddin Tekiş ve Karahıtayların karşısına çıkamayacağını belirtmiştir. Böylesine bir ittifaka ve askeri güce karşı koyamayacağını kendisi de farkında idi. Şu durumda bu civarda daha fazla oyalanmasına gerek kalmamakta ve biraz önce onu tahta taşıyacak tedbirler ve bu konudaki çareleri düşünmeli idi. Nitekim, bu durumda da komşu devletlerle ittifak çalışmalarını yoğunlaştıracaktır.

C) Sultanşah Mahmud'un Hârizm'den Ayrılması ve İsfahbed Hüsameddevle Erdeşir bin Alâeddevle Hasan'a Sığınması

Sultanşah Mahmud annesi Melike Terken ile birlikte Hârizm'den ayrılmış ve ardından ağabeyi Alâeddin Tekiş tahta çıkmıştı. Bu kaçışın ardından kaynaklarımız her ne kadar Sultanşah Mahmud ve annesi Melike Terken'in doğruca Müeyyed Ay-aba'ya sığındığını⁵⁷ yazmakta iseler de aslında onlar bunun öncesinde başka ittifak arayışlarına girmişlerdir. Bu konudaki bilgileri ise İbn İsfendiyar ve Zahirreddin Maraşi'den öğrenmekteyiz. Dönemimizin önemli kaynaklarından bu iki müellif bu konuda bizlere ayrıntılı bilgiler vermektedirler.⁵⁸

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 16; Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 254; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 367; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 634.

⁵⁸ Sultanşah Mahmud ve annesi Melike Terken'in Hârizm'den ayrılmasından sonra Mazenderan bölgesine gitmesi ve burada yaşanan olaylar hakkında daha çok İbn İsfendiyar ve Zahirreddin Maraşi bilgi vermiş bulunmaktadır. Öyle ki bu iki kaynağımızda burada gelişen olaylar ile ilgili tafsilatlı bilgi verilirken İbnü'l-Esîr, Cüveynî, Mîrhând gibi kaynaklarımızda bu bilgilerin bulunmamasının bu müelliflerin o coğrafyaya uzak kalmış olmaları ile alakalı olduğunu bize göstermektedir.

Sultanşah Mahmud, Hârizm'den kaçarak annesi ile birlikte Dihistan'a⁵⁹ gelmiştir. Annesi Melike Terken ile birlikte Hârizmden kaçıışı ve Dihistan'a gelişi sırasında yanında 3- 4 bin Hârizmli erkek bulunmakta idi.⁶⁰ Fakat şüpesiz ki onun çok daha fazlasına ihtiyacı bulunmaktaydı. Bu adamların da Sultanşah Mahmud'un şahsi askerleri olduğu anlaşılmaktadır.

İbn İsfendiyar'a göre Sultanşah Mahmud ve annesi Melike Terken İsfahbed'e haber göndermişlerdir. Sultanşah Mahmud İsfahbed'e hitaben *"Bizim ve sizin babalarınız arasındaki dostluk ve birliktelik tüm dünyaca bilinmektedir. Eğer rahmet ve yardım buyurursanız sizin yanınıza gelelim"* demek sureti ile hem iki taraf arasındaki eski dostluğu ve hem de yardım isteğini belirtmiştir. İsfahbed bu durum karşısında Temişe'ye⁶¹ asker nakletmiş ve Rey'den ve Gilan'dan⁶² kendisine yardım edebilecek bütün insanları Temişe'ye sevk etmiştir. İsfahbed ayrıca o civardaki şehir ve kasabalarda bulunan uşaklar, helvacılar, yağcılar, fırıncılar, kasaplar ve aşçıların acele Temişe'ye gelmeleri emrini göndermiştir. Bir ay boyunca değişik yiyeceklerin yapılmasını emretmiştir. Tüm hayvan sürülerini Temişe'ye getirtmiştir. Alâeddevle Hasan bunun yanında maiyetindekilere çadır ve otağ yapılmasını emretmiş ve hazırlıklar devam etmiştir.⁶³ Ardından Sultanşah Mahmud'u getirmek üzere büyükleri görevlendirmiş ve oğlu Hüsameddevle Erdeşir'i de onu karşılamak üzere göndermiştir. Sultanşah Mahmud, Gencine'de kalmış ve Hüsameddevle Erdeşir'de Temişe'ye doğru yola çıkmıştır.⁶⁴

Zahireddin Maraşi'de İbn İsfendiyar ile benzer bilgiler vermektedir. Ona göre de yanındaki askerleri ile birlikte Dihistan'a gelen Sultanşah Mahmud ve annesi, İsfahbed Alâeddevle Hasan'a haber göndermişlerdir. Sultanşah Mahmud *"Bizim ve sizin babalarımızın geçmişteki dostluklarının ne kadar büyük olduğu bellidir."* demek suretiyle eskiden gelen dostluğu belirtmiştir. *"Eğer bize yardım ederseniz, sizin*

⁵⁹ Dihistan, Cürcan ve Hârizm yakınında ancak Mazenderan tarafına yakın olan bölgenin ismidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakût el-Hamevi, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 492.

⁶⁰ İbn İsfendiyar, *Taberistân*, II, 114; Zahireddin Maraşi, *Mazenderan*, 108.

⁶¹ Temişe Taberistân sınırının doğusunda Sari'den üç günlük tûrûme mesafesinde Esterabad yolunda bulunmaktadır. G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, London, 1966, 375.

⁶² Gilan Bölgesi Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan doğuda Taberistân, batıda ise Azerbeycan'a sınırdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Huart, "Gilan", *İA*, IV, 782-783.

⁶³ İbn İsfendiyar, *Taberistân*, II, 114; Ana kaynağımız İbn İsfendiyar bu bilgileri verirken savaş tertibinden İsfahbed'in ve askerlerin ordugahında bir ay başlarını yastığa koyamadıklarını belirtmektedir.

⁶⁴ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 114.

hizmetinize bağlanırsınız” diyen Sultanşah Mahmud’a karşı Mazenderan İsfahbed’inin cevabı olumlu olmuş ve Temişe’den Samangilan’a⁶⁵ kadar olan bölgede askerlerine haber göndermiş ve bir ay yetecek kadar her türlü yemek ve yiğeceği hazırlayarak Hüsameddevle Erdeşir’i Sultanşah Mahmud ve annesi Melike Terken’i karşılamaya göndermiştir. Bu olayın ardından onları öyle ağırlamıştır ki büyükler yani İsfahbed’in etrafındaki erkân hayretler içerisinde kalmıştır.⁶⁶

Mazenderan İsfahbedinin durumuna bakmak gerekirse Alâeddevle Hasan bu dönemde bölgenin hakimi yani İsfahbedi olarak bulunmakta idi. Maraşi’nin belirttiğine göre kendisine veliaht seçtiği adı Yezdgerd veya Gerdbazu da denilen büyük oğlu bulunmakta idi.⁶⁷ Bundan başka Ali adındaki bir diğer oğlu da vardı ki bu iki oğlu babalarından önce vefat etmiştir. Diğer iki oğlu Hüsameddevle Erdeşir ve Fahrülmülk ise babalarından sonra da yaşamışlardır. Bunun dışında Alâeddevle Erdeşir’in bir de kız çocuğu bulunmakta idi.⁶⁸

İşte burada Sultanşah Mahmud meselesine dahil olacak olan Alâeddevle Hasan ve oğlu Hüsameddevle Erdeşir görüldüğü üzere kendisine çok iyi bir şekilde davranmışlardır. Onun yardım isteğini kabul eden Alâeddevle Hasan’ın ordu toplaması ve yiyecek depolaması bu durumu çok ciddiye aldığını ve Sultanşah Mahmud’a istediği askeri desteği vereceğini göstermektedir. Özellikle İbn İsfendiyar’ın belirttiği üzere ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için pek çok insan ile birlikte yapılan bir takım hazırlıklar bu konunun Mazenderan İsfahbedi için çok önemli olduğunu göstermektedir. Nitekim, anlaşıldığı üzere Selçuklu Devleti’nin yıkılışı ile oluşan boşluk ve Hârizm-Horasan bölgesindeki yeni siyasi oluşumlar içerisinde İsfahbed Alâeddevle Erdeşir’in de kendisine bir pay çıkarmak arzusunu ortaya koymaktadır. Bunun en büyük göstergesi de Sultanşah Mahmud’a yardıma bu kadar önem vermesi ve Sultanşah Mahmud’un bölgeye gelmesinden önce Müeyyed Ay-aba ile aralarının açık olması ve karşılıklı münakaşalarda bulunmuş olmalarıdır.⁶⁹

⁶⁵ Samangilan سامان گیلان şeklinde yazılmakta olup burada kastedilen Gilan olmalıdır. Çünkü İbn İsfendiyar’da Rey ve Gilan civarından asker ve kendisine yardım edebilecek kişileri topladığını belirtmektedir.

⁶⁶ Maraşi, *Mazenderan*, 108.

⁶⁷ Maraşi, *Mazenderan*, 106.

⁶⁸ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 118; Maraşi, *Mazenderan*, 109.

⁶⁹ Alâeddevle Erdeşir ve Müeyyed Ay-aba arasındaki meseleler ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. İsfendiyar, *Taberistân*, II, 114.

Olaylar bu şekilde geliştiği sırada Melik Müeyyed Ay-aba, Sultanşah Mahmud'un durumundan haberdar olmuştu ve derhal yüz kişi ile birlikte Nişapur'dan Dihistan'a gitti. Sultanşah Mahmud'a gönderdiği haberde “*Ben sana yardımcı olarak emirlerini yerine getiririm. Sakın Mazenderana gitme! Taberistan şahı sana yardım etmeyecektir. Çünkü hiçbir zaman Tazikler⁷⁰ Türklere güvenmezler*” demek suretiyle onu Mazenderan'a gitmek ve İsfahbedle işbirliği içine girmesi konusunda uyardı.⁷¹ Ayrıca “*Böyle yapar isen asla Mazenderan'dan dışarıya çıkamazsın ve senin adamların orada canlı kalamazlar. Eğer bir gün Gencine'de beklersen ben gelirim ve senin rikab'ını⁷² öperim, sana hizmet ve öğütte gereken şeyi yerine getiririm*” dedi.⁷³ İsfendiyar'a göre henüz Sultanşah'ın cevabı Müeyyed Ay-aba'ya ulaşmadan önce kendisi Sultanşah'ın yanına ulaştı ve elini öptü. Maraşi'ye göre ise Elçi haberi ulaştırdıktan sonra arkasından kendisi de giderek Sultanşah Mahmud'a saygılarını ilettiler. Ardından da Sultanşah Mahmud'u ve tabii ki yanında bulunan annesi Melike Terken'i de alarak Dihistan'dan ayrıldı ve Horasan'a doğru yol aldı.

Maraşi'ye göre bu olaydan sonra Alâeddevle Hasan'ın oğullarından olan İsfahbed Gerdbazu ile onun oğlu arasında bazı sorunlar çıkmış ve bunun sonucunda Gerdbazu rahatsızlanmış ve durumu gittikçe kötüleşmeye başlamıştı.

Bundan sonraki durum için İbn İsfendiyar ve Maraşi benzer bilgiler vermekle birlikte İsfendiyar'ın daha ayrıntılı bir şekilde olaylardan bahsettiğini görmekteyiz. Yine İbn İsfendiyar'a göre Müeyyed, Horasan ordusunu toplamış ve Sultanşah Mahmud'un ordusu ile birlikte İsfahbed'e karşı mücadele etmek için harekete geçti. Dihistan'dan Temişe'ye gelen Müeyyed Ay-aba Melike Terken'i Dihistan'da bırakmıştır. Balmen (Yalman) kalesi⁷⁴ üzerine yürümüştür. Bu kale Emir Dara'nın babası Emir Feramerz'in

⁷⁰ Burada geçen “Tazik” kelimesi Tacik etnik grubu olmayıp sosyal duruma ilişkin başka manalar içermektedir. Nitekim, bu dönemde göçebe olan Türkmenler, yerleşik olanları “Tat” ismi ile adlandırmakta idiler. “Tazik” kelimesi ise buradan türemiş olup kastedilenler yerleşik olarak yaşayan kişilerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Babek Cavanşir, Ekber N. Necef, *Şah İsmail Hata'i Külliyyatı*, İstanbul, 2006, 38-39; Aynı dönemlerde Anadolu'da da göçebeler bir taraftan yerleşik yaşama alışmaya çalışırken, diğer taraftan da yerleşiklere tepeden bakmakta ve onlara için tembel anlamında “yatuk” kelimesini kullanmakta idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İctimai ve İktisadi Hayat*, MÜTAE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997, 89.

⁷¹ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 114; Maraşi, *Mazenderan*, 108.

⁷² Burada kastedilen kişi at üzerinde iken ayaklarını koymuş olduğu üzengidir. Melik Müeyyed Ay-aba burada Sultanşah Mahmud'un üzengisini öpeceğini belirtmektedir.

⁷³ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 114.

⁷⁴ Balmen, *Târîh-i Taberistân*'da بالمن şeklinde belirtilmişken iken, Ruyan-ı Mazenderan'da ise bu isim Yalmen بالمن şeklinde yazılmaktadır.

elinde idi. Ondan Balmen Kalesi'ni geri almıştır. Kırk gün süre ile Müeyyed ve Sultanşah Mahmud tarafından muhasara edilmiş olan Temişe'de de Mazenderan'ın önemli kişileri bulunmakta idi. Örneğin; Bahâeddin Şehrdar, Mecadeddin Dara, Mübarez Cebrail, Emir Ali Lehrasef, Hasan Keya Lehrasef ve onun amcazadesi İsfahbed Ali Cum, İsfahbed Ali Burnam ve İsfahbed Nasıreddevle Dara bin Behmen ve Hasan Keya bunlardan idi. İşte Müeyyed'in Temişe'yi kuşattığı sırada Mübarizeddin Ercasef⁷⁵ Temişe'dekilere yardım için dört yüz adam seçti. Temişe'nin yukarısına geldiği sırada Müeyyed'in Temişe'yi aldığı ve dört bin erkeğin öldürüldüğü ve çirkin bir katlin reva görüldüğü haberini aldı. Müeyyed Ay-aba, Eşreb'e⁷⁶ geldi ve Ercasef bu olaylar sırasında kendisine pusu kurdu. Ardından da Müeyyed Ay-aba'yı bozguna uğrattı.⁷⁷

Bu konuda Maraşi'de daha kısıtlı bilgiler bulunmaktadır. Sultanşah Mahmud'u kendi tarafına çeken Müeyyed Ay-aba bu durumdan istifade ile ve Sultanşah Mahmud'un hizmetinde Horasan ordusu ile birlikte yola çıktı.

Temiş'e ye birleşik ordu geldiler ve kırk gün boyunca Temiş'e'yi kuşatma yoluna gittiler. Bu durumda Mübarizeddin Ercasef pusuya yattı ve onlar geçmek isterken saklandığı yerden çıkmak sureti ile onlara saldırdı. Öyle ki Sultanşah Mahmud ve Müeyyed Ay-aba'nın ordusu dağıldı. Ordudan çok az sayıdaki asker kaçıp kurtulabildi.⁷⁸

Burada Müeyyed Ay-aba'nın fırsattan istifade etmeye çalışıp ve Gerdazu'nun içinde bulunduğu durumu kullanarak bu bölgeyi ele geçirmek fikrinden vazgeçmeyerek sınırlarını genişletmek için yaptığı savaşlara devam etti. Bu sırada Sultanşah Mahmud'da onun yanında bulunmakta idi ve İsfahbed ile yaptığı mücadele de onu da yanında tutacaktı. Müeyyed Ay-aba bu sayede güç sağlamış oluyordu. Unutmamak lazımdır ki, Sultanşah Mahmud, Hârizm'den Dihistan bölgesine geldiğinde beraberinde 3-4 bin asker bulunmakta idi. Böylelikle Müeyyed her ne kadar tahttan indirilmiş bir hükümdar olsa da Sultanşah Mahmud'dan maddi manevi destek sağlamış olmakta idi. Bunun dışında İsfahbed ile yaptığı mücadelede Sultanşah Mahmud'u yanında tutarak bir nevi İsfahbed'den daha da uzaklaştırmış oluyor, onu kullanmak maksadı ile tekrar

⁷⁵ Burada bahsedilen Mübarizeddin Ercasef hakkında bir bilginiz bulunmamakla birlikte kendisinin Temişe hakimi olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁶ Eşreb اشرب şeklinde yazılmaktadır.

⁷⁷ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 116.

⁷⁸ Maraşi, *Mazenderan*, 180.

İsfahbedlere dönme şansını da azaltmış belki de tamamen ortadan kaldırmış bulunuyordu. Böylelikle Sultanşah Mahmud'un bölgeye gelişinden önce de zaten arası açık olan İsfahbedler ile Müeyyed Ay-aba bu olaylarla daha da sorunlu bir hale gelecektir ve bu durum da Müeyyed'in Horasan'a dönüşüne kadar devam edecektir.

Müeyyed Ay-aba daha sonra Sari'ye⁷⁹ geldi. Buradaki bir çok yerleşme merkezini tahrip etti ve yaktı. İsfendiyyar'ın ifadesine göre bu tahribatta cami ve mezarları da yakmış ve Sari'de hiçbir imaret⁸⁰ bırakmamıştır. İsfahbed, Ferim'e⁸¹ gitmek için göç etiği sırada Çarman⁸² sınırına geldiğinde Müeyyed Aya-Aba kardeşi Kuştem'e Hârizm Türkleri ile birlikte onlara saldırılarını emretti.⁸³

Bu olaylar sırasında belirtildiğine göre o sırada Kürd'ün⁸⁴ (çoban) birisi koyunlarını otlatmakta idi. Kuştem'in ordusunu görünce İsfahbed'e yetişecekler diye korktu ve koyunlarını bırakarak koşmaya başladı. İsfahbed'e yetiştiğinde ise “*ordu*” dedi ve ardından nefesi kesildi düştü ve öldü. İşte burada İbn İsfendiyyar ve Maraşi farklı bilgi vermektedir. İsfendiyyar'a göre İsfahbed ordusuna dönerek “*Kaçmanın sonu bu idi.*” dedi.⁸⁵ Maraşi'ye göre ise İsfahbed kendi halkına dönerek “*Erkeklik bunun yaptığı idi*” dedi ve ardından ordusuna dönerek “*Bundan sonra yiğitlik yapmamız gerekmektedir*” demiştir.⁸⁶ Ardından ise her taraftan düşmana saldırmak sureti ile Kuştem'in ordusunu büyük bir bozguna uğrattı. İsfendiyyar'ın belirttiğine göre İsfahbed'in ordusu aslan gibi bir saat içerisinde hepsini yere sermiştir.⁸⁷

⁷⁹ Sari, (ساری) Taberistân bölgesinin başlıca şehirlerinden birisidir. Huart, “Taberistân”, *İA*, XI, 598-599; Amul'un doğusunda yer almakta olan Sari aynı zamanda Taberistan'ın başkenti olarak görülmektedir. Strange, *Eastern Caliphate*, 370.

⁸⁰ Burada kastedilen imaret Sari'deki binalar olmalıdır. Çünkü kaynağımızda Müeyyed Ay-aba'nın Sari'de gölge yayacak birkaç imaret bile bırakmadığını ifade etmektedir. İsfendiyyar, *Taberistân*, II, 114.

⁸¹ Ferim فریم şeklinde yazılmakta olup, Deylem dağı yakınında bulunan Sari'ye bağlı dayanıklı bir şehrin ismidir. Ali Ekber Dehhuda, *Lugatname*, Tahrân, 1341 Hş, 241.

⁸² Çarman, İbn İsfendiyyar'da Şarman (شارمان) olarak geçmektedir. Maraşi ise bu ismi Çarman (چارمان) şeklinde vermektedir. Çarman, Taberistân'ın köylerinden birisidir. Dehhuda, *Lugatname*, 1343 Hş, 39.

⁸³ İsfendiyyar, *Taberistân*, II, 116; Maraşi, *Mazenderan*, 109; Bu konu ile ilgili İbn İsfendiyyar Kuştem'in ordusunda Hârizm Türklerinin olduğunu belirtmektedir ki burada ifade edilen Türkler Sultanşah Mahmud'un askerleri olmalıdır.

⁸⁴ Kaynağımızda ifade edilen Kürt kelimesi çoban anlamında kullanılmaktadır. Nitekim, Sasani ve İslami dönemlerde Kürt sözcüğü bir etnik grup adı olmaktan ziyade göçebe, çoban veya dağlı anlamlarında kullanılmakta idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, Yy, 1997, 176; Kürt kelimesi ile ilgili bu dönemlerde arap müellifler göçebeleri kastetmek için ayırım yapmaksızın Kürt kelimesini kullanmışlardır. Böylelikle bu kelimeyi “göçebe” karşılığı olarak kullanmışlardır. Bu konu hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul, 1996, 104.

⁸⁵ İsfendiyyar, *Taberistân*, II, 116.

⁸⁶ Maraşi, *Mazenderan*, 109.

⁸⁷ İsfendiyyar, *Taberistân*, II, 116.

Kuştem ise 3-4 bin kişilik ordusu ile perişan bir şekilde Sari'ye çekildi. Bu olayın ardından İsfahbed'in kendi üzerine geleceğini anlayan Müeyyed Ay-aba hemen atına bindi ve Sultanşah Mahmud'u da yanına alarak kaçtı. Öyle ki, Temişe'ye ulaşmadan hiçbir yerde atından dahi inmemiş, ardından da Gürgân'a⁸⁸ gitti. Bu arada da İsfahbed Alâeddevle Hasan'ın oğlu Gerdbazu sara hastalığına yakalanarak öldü.

İsfahbed daha sonra Sari'den Temişe'ye doğru göç etti ve ardından orduyu hazırlayarak Mübarizeddin Ercasef, İsfahbed Şehriyar, Kutbeddin Bersak, Mengü ve Tuğtimur'a⁸⁹ hitaben “*Hepinizin Horasan'a gidip o memleketi öyle yakmanız gerekiyor ki geriye bir şey kalmassın*” dedi. Ancak orduyu gönderdikten sonra kendisi öldü.⁹⁰

Burada Alâeddevle Hasan üzerine yürümeye çalışan Melik Müeyyed Ay-aba'nın başarısız olduğunu ancak Alâeddevle Hasan'ın da ondan öcünü almak istediğini ve bu anlamdaki orduyu Horasan'a gönderdiğini görmekteyiz. Hatta komutanlara söylediği sözlerle bakılır ise Melik Müeyyed ve kardeşi Kuştem'in davranışlarına oldukça sinirlenmiş olmalıdır. Ancak onun yerine oğlu Hüsameddevle Erdeşir geçince derhal Mübarizeddin Ercasef'e Horasan sınırlarındaki orduyu geri getirmesini söylemiştir.⁹¹

İbn İsfendiyar'a göre Hüsameddevle Erdeşir kardeşi Rüstem'i vekili olarak Müeyyed Ay-aba'ya gönderdi ve Nişapur'u kendilerine bırakmasını istemiştir.⁹² Maraşi'ye göre de Melik Müeyyed Ay Aba ise Alâeddevle Hasan'ın öldüğünü öğrenince Horasan ordusunu toplayıp Sultanşah Mahmud ve onun Hârizmli ordusu ile birlikte Mazenderan'a geldi.⁹³ Gelişen olayların sonucunda Esterabad'a⁹⁴ gelerek Devini⁹⁵ şehrinde bulunan Velin kalesini⁹⁶ imaret etmiş ve iki yüz Horasanlı erkeği orada bırakmıştır.⁹⁷ Ardından Balmen kalesine Beşir adındaki bir emir ve komutan tayin

⁸⁸ Gürgân Hazar Denizi'nin güneydoğusunda bulunan bir eyalettir. Gürgân ismi ile bilinen bu eyalet Cürçan adı ile de anılmaktadır. Strange, *Eastern Caliphate*, 376.

⁸⁹ Burada bahsedilen kişiler Alâeddevle Hasan'ın ordu komutanları ve yahud çeşitli bölgelerde hüküm süren valileri olmalıdır.

⁹⁰ Maraşi, *Mazenderan*, 109.

⁹¹ Maraşi, *Mazenderan*, 110.

⁹² İsfendiyar, *Taberistân*, II, 128.

⁹³ Maraşi, *Mazenderan*, 110; Burada Sultanşah Mahmud ve Harizmli ordu dendiğine göre demek ki Sultanşah'ın kendine bağlı ordusu hala yanında bulunmaktaydı.

⁹⁴ Esterabad, Taberistân'a bağlı Sari şehrine yakın olan büyük ve meşhur bir beldedir. Yakût el-Hamevi, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 174-175.

⁹⁵ Devini veya Düveyni şeklinde okunulabilecek olan دوينی hakkında herhangi bir bilgi elde edememekle birlikte Mazenderan bölgesinde bulunduğunu anlayabilmekteyiz.

⁹⁶ Velin Kalesi, İbn İsfendiyar'da ولين şeklinde yazılmakla birlikte aynı isim Maraşi'de ولعين olarak geçmektedir.

⁹⁷ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 128; Maraşi'ye göre de Velin Kalesi'ni kalmak üzere seçmiştir.

etmiştir. Bu vilayeti de kardeşi Bahtiyareddin Kuştem'e⁹⁸ vermiştir. Daha sonra Melik Müeyyed Ay-aba yine Sultanşah Mahmud'u ve annesini yanına alarak Nişapur'a geri döndü.⁹⁹

Bu olayların ardından Kuştem, Keşvare'ye saldırmıştır. Mübarizeddin Escasef ise içeri girene kadar kendisini bekledi ve ardından pusuya yatarak onlara saldırdı. Kuştem'in askerlerinden bir çoğunun öldürdü ve bazılarını de esir etti. Hatta o kadar zor duruma düştü ki otuz kişi ile kaçarak Horasan'a gitmek zorunda kaldı.¹⁰⁰ İşte bu olaydan sonra kaynağımız Maraşi, Melik Müeyyed'in Sultanşah Mahmud ile birlikte Hârizm'e savaşmaya gittiklerini yazmaktadır.¹⁰¹

Herhalde Melik Müeyyed, Mazenderan Bölgesi'nden ümidini kesmiş olacak ki Sultanşah Mahmud ile Hârizm'e doğru yola çıktı. En azından bu meseleyi daha sonraya bırakmış olabilir. Nitekim, o sırada Hârizm üzerine yürünmesi de en az Mazenderan İsfahbedleri üzerine gidilmesi kadar önemli bir konu idi. Burada Melik Müeyyed'in yaptığı her harekette ve Mazenderan bölgesindeki mücadelesinde Sultanşah Mahmud'u yanından ayırmadığını görmülmektedir.

D) Melik Müeyyed Ay-aba'nın Sultanşah Mahmud'u Himaye Etmesi ve Subarlu Savaşı

Melik Müeyyed Ay-aba Mazenderan bölgesini ele geçirmek için büyük bir mücadele vermiş ancak geri çekilmek durumunda kalmıştır. Bir taraftan da zor durumda olan ve yanından ayırmadığı Sultanşah Mahmud ve annesini de himaye etmiştir. Nişapur'da vali olan ve Horasan Bölgesi'nde etkin bir güce sahip olduğunu bildiğimiz Melik Müeyyed bu durumu kendi lehine doğru kullanmasını hemen bilmiştir. *Câmiu't-Tevârih* de Melik Müeyyed'in Horasan padişahı olduğu yazmaktadır.¹⁰² *Tarîh-i Güzîde* de Hamidullah Kazvîni, Melik Müeyyed'in Sencerî olduğunu yani Selçuklu sultanı Sencer'in meliklerinden olduğunu belirtir.¹⁰³ Melik Müeyyed Selçuklu Devletinin

⁹⁸ Maraşi'de bu isim İhtiyareddin Kuştem olarak geçmektedir.

⁹⁹ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 129.

¹⁰⁰ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 129; Maraşi, *Mazenderan*, 110.

¹⁰¹ Maraşi, *Mazenderan*, 111.

¹⁰² Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 253.

¹⁰³ Hamdullah Müstevfi, *Tarîh-i Güzîde*, 492.

yıkılmasından sonra otorite boşluğu oluşan Horasan’da Nişapur gibi önemli bir şehirde melik olarak hüküm sürüyordu.¹⁰⁴

Melik Müeyyed’in Sultanşah Mahmud’u himaye meselesi kaynaklarımızda belirtildiği özellikleri ile farklılıklar arz etmektedir. Nitekim, İbn İsfendiyar’a göre Müeyyed Ay-aba ve Sultanşah Mahmud’un Mazenderan’dan Nişapur’a dönmesinden sonra olayların seyri biraz değişmiştir. Sultânşâh, Melik Müeyyed Ay-aba’ya şunları iletmiştir: “Ben, babamın mülküne ulaşmak için yardım almaya geldim. Ancak ben her gün sana yardım etmekle meşgulüm ve bin kûsur adamım da Mazenderan’da öldüler Ben Hita(Karahıtay) tarafına gitmek istiyorum”. Bunları duyan Melik Müeyyed Ay-aba ise Sultanşah Mahmud’un elini ve ayağını öpmüş ve Hârizm’e doğru ordu yönlendirmiştir.¹⁰⁵ Buradan anladığımıza göre Sultanşah Mahmud tam Mazenderan İsfahbedi Alâeddevle Hasan’a bağlanacak iken onu vaatlerle kendi tarafına çeken Müeyyed Ay-aba şimdi Sultanşah Mahmud’u sadece yanında bir güç olarak kullanmaktadır. Ayrıca kaynaklarımızda Hârizmşah Türkleri adıyla belirtildiğine göre de Sultanşah Mahmud’un beraberindeki askeri kuvvetlerini de Melik Müeyyed’in Mazenderan’daki savaşlarda kullandığı görülmektedir. Ayrıca zaten Müeyyed’e söylediği sözlerde de bu durum sabittir. İşte bu nedenlerden dolayı Sultanşah Mahmud’un, Müeyyed Ay-aba’yı bir nevi Karahıtaylara gitmekle tehdit ettiğini görmekteyiz ki bundan sonra Müeyyed Hârizm’e doğru yola çıkacaktır. Bu durumda Melik Müeyyed’in aslında Hârizm’e yürümeye niyetinin olmadığı ve Sultanşah Mahmud’un kendisine bazı şeyleri hatırlatması ve bunun sonucunda Karahıtaylara gitme konusu sebebiyle harekete kalkıştığı anlaşılmaktadır ki, bu durum Melik Müeyyed Ay-aba’nın bir takım mecburiyetler yüzünden ilerlemek zorunda kaldığı görüşüne bizi sevk etmektedir.

Bu konu hakkında diğer kaynaklarımızın görüşleri biraz farklıdır. Ancak hemen ifade etmeliyiz ki bu kaynaklarımızın hiçbirisinde Sultanşah Mahmud’un Mazenderan bölgesine gidişi ve Müeyyed ile bu bölgedeki faaliyetleri anlatılmamaktadır. Bu kaynaklarımızda Sultanşah Mahmud’un, Tekiş’in Karahıtay ordusuyla geldiğini haber alır almaz Hârizm’den doğruca Müeyyed’e sığındığı haberi bildirilmektedir. Bu

¹⁰⁴ Müeyyed Ay-aba Selçuklulardan Mahmud Han’a isyan ederek bir dönem halifeden sonra kendi adına hutbe okutmuştur. Daha sonra kendisi Nişapur valisi olduğu halde İl-Arslan döneminde Hârizmşahlarla büyük bir mücadele girişmiştir. Sadece Nişapur’da değil çok daha geniş bir bölgede hakimiyet kurmak istediği anlaşıyor. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, “Oğuz İstilas”, 563-617.

¹⁰⁵ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 129.

doğrultuda baktığımız zaman Hârizm'den çıkıp Melik Müeyyed'e sığınan Melike Terken ve Sultanşah Mahmud, Müeyyed Ay-aba'ya değerli mücevherler, kıymetli mallar sunduktan sonra, Hârizm'in zahire ve mallarını vermeyi vaat etmişlerdir.¹⁰⁶ Mîrhând'a göre Melike Terken Hârizm halkının kendisine ve oğluna meyilli olduğu konusunda gerçek olmayan (abartılı) sözler söylemiş ve Melik Müeyyed de bu sözlerle aldanmıştır.¹⁰⁷

Bu bilgidен hareketle Hârizm üzerine yürümek Melik Müeyyed Ay-aba'nın işine gelmiştir. Zaten bulunduğu bölgede nüfuzunu artırmak ve topraklarını genişletmek isteyen Müeyyed Ay-aba Sultanşah Mahmud ve Alâeddin Tekiş arasındaki sorunları kendisi için bir fırsat bilmiş ve bu durumu kendi lehine çevirerek faydalanmak amacı ile taht müddeisini desteklemiştir. Sultanşah Mahmud açısından baktığımızda da onun hedefi kesinlikle tahtını yeniden ele geçirmek idi. Bu konuda Müeyyed'i ikna etmeye çalışması ve bunu başarması onun için büyük bir fırsat olmuştur.

Cüveynî'ye göre Sultanşah Mahmud'un annesinin sözlerine kanan ve “şeytan tarafından yoldan çıkarılan” Melik Müeyyed malını ve canını tehlikeye atmıştır.¹⁰⁸ Dağınık bir halde olan birliklerini toplamış, Sultanşah Mahmud ve annesi Melike Terken'i de yanına alarak Hârizm'e doğru hareket etmiştir. Hârizm yakınlarındaki Subarlu¹⁰⁹ denilen mevkiye geldiklerinde Alâeddin Tekiş bu durumu haber aldığından dolayı, oraya yakın bir yerde çölün kenarında ordugah kurmuştu.¹¹⁰ İbn İsfendiyar'ın belirttiğine göre Müeyyed Ay-aba'nın oraya doğru geleceğini Şah Erdeşir, Alâeddin Tekiş'e bir mektup ile bildirmişti ve aralarına bir anlaşma yapılmıştı.¹¹¹

Hândmîr'e göre de Alâeddin Tekiş onları çölde su az bulunduğu için çölün başında karşılamayı tercih etmiştir.¹¹² Melik Müeyyed Ay-aba'nın askerleri çölden bölükler halinde geçmeye çalışırken, çıkışta Alâeddin Tekiş'in ordusunun kendilerini

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303.

¹⁰⁷ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 567; Abbas Perviz, *Târih-i Selâcika ve Hârizmşahan*, 213.

¹⁰⁸ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 16.

¹⁰⁹ Subarlu ismi kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Suberna, Severni, Suburni şeklinde verilmiştir. İbn'ül Esir buranın Hârizm'e yirmi fersah mesafede olduğunu yazmaktadır. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, XI, 303.

¹¹⁰ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 367.

¹¹¹ İsfendiyar, *Taberistan*, II, 129. Burada Hüsameddevle ile Alâeddin Tekiş arasında anlaşma yapıldığı belirtilmemekle birlikte şartlarının neler olduğu konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bilgi ile ilgili ayrıca bkz. Ziya Bünyadov, *Hârezmşâhlığı ve Enuşteginliler Devleti*, 38.

¹¹² Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 634.

beklediğinden haberleri olmamıştır.¹¹³ Melik Müeyyed ordusunu çölden kısım kısım geçirmeyi uygun bulmuştur. Nedeni ise çölde su sıkıntısının olmasıdır. Böylelikle ordusunun fazla yıpranmadan ve zaiyat vermeden çölü aşmasını sağlamaya çalıştığı anlaşıyor.¹¹⁴ Alâeddin Tekiş ordusunu çölden çıkış yerinde mevzilendirdiğinden Melik Müeyyed'in kuvvetleri için umulmadık bir durum ortaya çıkmıştır. Ordunun her bir bölümünün çölden çıkması ile Alâeddin Tekiş'in ordusu o bölüm üzerine saldırmakta ve kısım kısım orduyu yok etmeyi hedeflemekte idi. Melik Müeyyed ise ordunun öncü birliğinde bulunmaktaydı. İşte onun bulunduğu grup çölden çıkınca Alâeddin Tekiş'in askerleri tarafından etkisiz hale getirilmiş ve Melik Müeyyed Ay-aba yakalanmıştır. Esir edilen Horasan emiri Melik Müeyyed, Sultan'ın emri üzerine çadırın önünde öldürülerek vücudu ortadan ikiye ayrılmıştır.¹¹⁵ Bu olay Cüveynî'nin verdiği tarihe göre 9 Zilhicce 569/11 Temmuz 1174 tarihinde olmuştur.¹¹⁶ Melik Müeyyed'in ölümünden sonra ordusu da bozularak geri çekilmiştir.¹¹⁷ İbn İsfendiyar ve Maraşi'nin belirttiğine göre Melik Müeyyed'in ölümünden sonra kardeşi Kuştem de Nişapur'da öldürülmüştür.¹¹⁸

Melik Müeyyed Ay-aba'nın ölümü ile ilgili ayrıntıları İbn İsfendiyar'dan öğrenmekteyiz. Nitekim, savaş sırasında Müeyyed atının fırlatması ile düşmüş ve bir süvari tarafından yakalanmış ve bağlı bir şekilde Alâeddin Tekiş'in huzuruna getirilmiştir. Bu durumdan kurtulmak isteyen Müeyyed “*Ben bir deve çobanıyım*” demiştir. Ancak tanınması sonucunda “*Canımı bağışlayın, Sultan Sencer'in hazinesini size teslim edeyim*” demek suretiyle kurtulmaya çalışmış ancak Alâeddin Tekiş “*tacirlik zamanı değildir.*” demiştir. Bu olayın ardından atından aşağıya inen Alâeddin Tekiş Müeyyed'in ikiye ayrılarak öldürülmesini emretmiştir.¹¹⁹

¹¹³ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 16; Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 253; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 634; Mîrhând'a göre (*Ravzatü's-safâ*, IV, 367) ordunun bölükler halinde çölden geçmelerinin nedeni de yine su kıtlığının olmasıdır. Suyun azlığı nedeniyle bir kerede çölü geçememişlerdir.

¹¹⁴ Perviz'e göre (*Târih-i Selaçika ve Hârizmşahan*, 213) bölgenin eni çok fazla idi ve burayı geçebilmek için mecburen birkaç desteğe bölünmüşlerdir.

¹¹⁵ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 17; Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 253; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 367.

¹¹⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 17.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303.

¹¹⁸ İsfendiyar, *Taberistan*, II, 130; Maraşi, *Mazenderan*, 111.

¹¹⁹ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 129.

Alâeddin Tekiş ve Melik Müeyyed Ay-aba arasındaki bu savaş ile ilgili Hamdullah Müstevfi, Müeyyed Ay-aba'nın ordusunu Kaplan'a benzetmiştir. Ancak ordu yenilmiş ve komutanlarının ise elleri bağlanmıştır.¹²⁰

Böylelikle Subarlu mevkiinde yapılan bu savaşta Melik Müeyyed sadece yenilgiye uğramamış, aynı zamanda hayatını da kaybetmiştir.¹²¹ Melik Müeyyed'in ölmesi ile Alâeddin Tekiş hem Sultanşah Mahmud'un taht iddası üzerine yaptığı bu girişimi neticelendirmiş bulunuyor hem de Nişapur gibi önemli bir şehrin hakimi olan ve Horasan üzerinde etkisi bulunan Melik Müeyyed'i ortadan kaldırmış oluyordu. Çünkü her ne kadar Sultanşah Mahmud'a destek için yola çıkmış görülsede asıl amacı hakim olduğu bölgeyi genişletmek olan Müeyyed Ay-aba, Alâeddin Tekiş için her halükarda ciddi bir sorun olacaktı.

Müeyyed Ay-aba'nın ölümünden sonra belirtilmesi gereken durumlardan birisi de Hüsameddevle Erdeşir ile ilgili gelişmelerdir. Müeyyed Ay-aba'nın yenilmesinden ve kardeşi Kuştem'in de öldürülmesinden sonra onun İsfahbed Hüsameddevle Erdeşir, Müeyyed Ay-aba'nın kendisinden almış olduğu yerleri ele geçirmek için bir takım faaliyetlerde bulunmuştur. Müeyyed'in tarafına geçenlere karşı öfkelenmiş, ardından da Sari, Gürgân gibi yerlere komutanlar atamıştır. Böylelikle bölgedeki hakimiyetini yeniden kurmuştur. Ayrıca Hüsameddevle Erdeşir ile Alâeddin Tekiş'in arasının da oldukça iyi idi. Öyle ki mülk ve tabi insanlar konusunda hiçbir anlaşmazlıkları bulunmamakta idi. Elçiler sürekli gidip geliyorlar ve çok değerli hediyeleri taşıyorlardı.¹²² Bu durumdan da anlaşılacağı gibi Müeyyed Ay-aba'nın ölümü ile son dönemde ele geçirdiği toprakları da elinden gitmiştir. Ayrıca Müeyyed'in Harizm'e doğru yola çıktığını Alaeddin Tekiş'e önceden haber vermiş olan İsfahbed ile Alâeddin Tekiş'in arası fevkalade iyi bir hale gelmiş ve bu durum iki kişiyi birbirine yaklaştırmıştır. Nitekim, Müeyyed Ay-aba'nın ölümünden sonra yerine geçen Toganşah ile İsfahbed Hüsameddevle'nin de arası düzelecektir.¹²³

¹²⁰ Hamdulah Müstevfi, *Zafernâme*, 300b.

¹²¹ Müeyyed'in ölümünden sonra o dönemin şairlerinden Nakkaşi şu beyitleri okumuştur:
“Onun himmeti yükü ile Harizm kapısında , Müeyyed'in ömür keklği bir gecede horoz oldu.”

¹²² İsfendiyar, *Taberistân*, II, 130.

¹²³ İsfendiyar'ın belirttiğine göre (*Taberistân*, II, 133) Togânşah'ın Nişapur valisi olmasından sonra Mazenderan İsfahbedi ile arası oldukça düzelmiştir. İsfahbed elçi göndererek Toganşah'a dostluk dileklerini sunmuştur. Aralarında anlaşma yapılmıştır. Hatta bu dönemde yazılan bir dörtlük Hüsameddevle Erdeşir ve Toganşah münasebetlerini göstermesi açısından önemlidir:

“ Nerde o ki ondan can ve vücudumuz tazelendi
Bir zerre sandın kerameti vücudun kaynağıdır

Melik Müeyyed Ay-aba'nın ölümünden sonra Sultanşah Mahmud ve annesi Terken Hatun ise bu savaşta Alâeddin Tekiş'in eline geçmeden kaçabilmişler ve Dihistan tarafına gitmişlerdir. Burada kaynaklarımız ayrıntılar hakkında bilgi vermemektedir. Sadece Alâeddin Tekiş'in arkalarından giderek şehri zorla ele geçirdiğini, Sultanşah Mahmud'un kaçması üzerine onu ele geçiremediğini ancak annesi Melike Terken'i yakalayarak öldürdüğünü bilmekteyiz. Bu olayın ardından da kendisi Hârizm'e geri dönmüştür.¹²⁴

Melike Terken'in ölümü ile Sultanşah Mahmud taht iddiasındaki en büyük destekçisi olan, hatta kendi yaşının küçüklüğü nedeniyle bir dönem devlet ve ordu yönetiminde çok etkili olan annesini kaybetmiş oldu. Melike Terken'in ortadan kaldırılması ile Alâeddin Tekiş kardeşi Sultanşah Mahmud'a büyük bir darbe vurmakta idi. Aynı zamanda da başından itibaren kendisine sorun çıkaran, devlet ve belki de babası üzerinde de etkili olmuş bir kişiyi yok etmiş oluyordu.¹²⁵ Ancak Melike Terken'i ortadan kaldırmak bir çözüm olamayacaktı. Çünkü Sultanşah Mahmud saltanat mücadelesine annesi olsa da olmasa da devam edecekti. O saltanat iddiasından vazgeçmeyecek ve yoluna tek başına yürüyerek yeni ittifak arayışları içerisine girecektir.

E) Sultanşah Mahmud'un Toganşah bin Melik Müeyyed'e İltica Etmesi

Nişapur Meliki Müeyyed Ay-aba'nın öldürülüşünden sonra onun yeni askerleri Nişapur'a gelince, oğlu Toganşah Ebubekir bin Melik Müeyyed'i¹²⁶ başa geçirmişlerdir.¹²⁷ Sultanşah Mahmud'da bu durumda Şadyah'a giderek Toganşah bin Melik Müeyyed'e sığınmıştır. Çünkü kardeşine karşı koyamamış bu nedenle de Toganşah'a sığınmıştır.¹²⁸ Bir süre Nişapur'da kalmış ancak Toganşah'dan umduğu

Mahşerin eteğinden çıkmayacaktır

Vücut yakasından Toganşah gibi bir ay çıkmadı"

Toganşah ve İsfahbed arasındaki münasebetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsfendiyar, *Taberistân*, II, 133-135.

¹²⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 303; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 17; Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 254.

¹²⁵ Kadı Ahmed Gaffari Kazvî'ye göre (*Târih-i Cihan-ı Ara*, 121) Melike Terken fitnenin kaynağı idi.

¹²⁶ Toganşah bin Melik Müeyyed'in şahsiyeti ve edebi yönü ile ilgili kaynağımız Muhammed Avfî ayrıntılı bilgi vermektedir. Avfî, *Lübabü'l-elbâb*, I, 46-48.

¹²⁷ İbnül Esir, *el-Kâmil*, XI, 303; Diğer kaynaklarımız da Toganşah'ın babasının ölümünden sonra Nişapur valiliğine getirildiği konusunda hemfikirdirler. Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 369; Hasan-ı Yezdi de Toganşah'ın başa geçirildiğini ve Mehdeddin Ali'nin de ona vezir olarak atandığını belirtmektedir. *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 255b.

¹²⁸ Abbas İkbâl Aştıyani, *Târih-i Mufasssal İran*, 393.

desteği bulamamıştır. Askeri ve mali destek alamamış bunun üzerine çareyi başka ittifaklarda aramak zorunda kalmıştır.¹²⁹ Togaşah bin Melik Müeyyed babasının yerine Nişapur da henüz hakim olmuşken herhalde Alâeddin Tekiş gibi bir hükümdarı karşısına almaktan ve iki kardeş arasındaki bu meseleye bulaşmaktan çekinmiştir. Bu nedenle de sadece Sultaşah Mahmud'un kendi yanında kalmasına izin vermekle yetinmiştir.

Bu dönemde Gurlu-Togaşah münasebetleri de iyi değildi. Nitekim, Hasan-ı Yezdi diğer kaynaklarımızda bulunmayan bir bilgiyi vermektedir. Buna göre 575 yılında Gurlu Gıyaseddin, kardeşi Şihabeddin'i, Bamiyan¹³⁰ ile Sistan¹³¹ meliki amcasının oğlu Şemseddin ve Harb bin Muhammed'i hizmetine çağırılmış ve onlar da sayısız askerleri ile bir araya toplanmışlardır. Togaşah'ın vilayetine gelmişler ve yağmalayarak Şadyah kapısına gelmek için ilerlemişlerdir. Alâeddin Tekiş de o sırada Hârizm'den Horasan'a gelmişti. Ancak Gıyaseddin ilerlemeyi uygun görmemiş ve Togaşah'ın kendisine elçi göndererek barış istemesi üzerine geri dönmüştür.¹³²

Bu durumda bakıldığında Togaşah'ın da bu sıralarda durumunun pek iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu bilgilerin diğer kaynaklarda bulunmaması orijinal bir durumu ortaya çıkarmakla beraber yine de ihtiyatlı bir durumu da beraberinde getirmektedir.

F) Sultaşah Mahmud'un Gurlulara Sığınması

Sultaşah Mahmud Togaşah bin Melik Müeyyed'den bulamadığı desteği elde edebilmek için yine yola çıkmış ve Gurlulara sığınmıştır.¹³³ Hândmîr, Sultânşâh'ın

¹²⁹ Cüveynî bu konuda Togaşah'ın Sultaşah'a askeri ve mali destek verecek gücü olmadığını belirtirken „Reşideddin Fazlullah Togaşah'ın mal ve kudreti olmasına rağmen yine de Sultaşah'a yardım yapmadığını belirtmektedir. Hândmîr ise Sultaşah'ın, Şadyah'a gittiğini ve burasının Togaşah'ın hakimiyetinde olduğunu gördüğünü kaydetmektedir.

¹³⁰ Bamiyan şehri ile ilgili olarak bkz. Barthold, „Bâmiyân”, *İA*, II, 296- 298.

¹³¹ Sistan ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. V.F Büchner, „Sistan”, *İA*, X, 715-721.

¹³² Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 256a. Müellif 575 yılında Horasan'da büyük bir kıtlık olduğunu da eklemektedir.

¹³³ Gurlular Devleti yaklaşık 1000-1215 yılları arasında Afganistan ve Horasan'da Gazneli ve Büyük Selçukluların güçlerinin zayıfladığı bu bölgede ortaya çıkmış bir devlettir. Gur meliklerinin soylarını İran'daki Şensebani hanedanına bağladıkları görülmektedir. Gurlular önceleri Gaznelilere bağımlı olsa da sonradan bölgede büyük bir devlet kurmayı başarmışlar hatta İslam Halifesi ile münasebetler içerisinde olmuşlardır. Zamanla devlet zayıflamış ve kısa bir süre Hârizmşahlara bağlanmıştır. Bu kısa sürenin sonucunda (1220) Moğol hakimiyetine girmiştir. Gurlularla ilgili bkz. M. Longworth Dames, „Gûriler”, *İA*, IV, 826-830; İqtidar Husan Sıddıqui, „Gurlular”, *DİA*, XIV, 207-211; Muhammed Abdul Ghafur, *The Gorids, History, Culture and Administration 549-612/1148-1215-16*,

Togaşah'ın izni ile Gur melikine gittiğini belirtmektedir. Nihayetinde Sultaşah Mahmud o dönemde Gurluların başında bulunan Gıyaseddin'e sığınmıştır.¹³⁴ Hükümdar Şemseddin Muhammed, Gıyaseddin lakabını hükümdar olduktan sonra almıştı. Kardeşi Şehabeddin de ordunun başında bulunuyordu. Böylelikle iki kardeş uyum ve birliktelik halinde devleti yönetmekteydi.¹³⁵ Gur sultanları Sultaşah Mahmud'u iyi karşılayarak kendisine hürmet ve saygı göstererek onu güzelce misafir etmişlerdir.¹³⁶ Kaynağımız Reşideddin Fazlullah, Gurluların Sultaşah Mahmud'u teselli ettiğini belirtmektedir.¹³⁷ Hamdullah Müstevfî 'ye göre de Gur hükümdarı Gıyaseddin Sultaşah Mahmud'u bir hükümdarı karşılar gibi karşılamıştır.¹³⁸

Sultaşah Mahmud'un Gur ülkesindeki durumu ile ilgili ayrıntılı bilgiyi kaynağımız *Tabakât-ı Nâsirî*'den öğrenmekteyiz. Cüzcani'nin belirttiğine göre Gurlu sultanlarla Alâeddin Tekiş'in ilişkileri iyiydi ve aralarında sağlam bir antlaşma vardı. Bu antlaşmaya göre: Horasan'ın bazı bölgeleri Guz emirlerinin eline geçerken¹³⁹, bazı bölgeleri de Sencer hükümdarlığının elinde idi.¹⁴⁰ Diğer yerler de Firuzkuh¹⁴¹ ve Bamiyan hakimlerine ve Gur hükümdarlarına tabii idi. Sultaşah Mahmud, Horasan'ı kardeşinden ve Guz emirlerinden kurtarabilmek için Gurlulardan yardım istemiştir.¹⁴² Gur hükümdarlarının onu iyi karşıladığını ve kendisine misafirliği süresince ikta verdiklerini görmekteyiz.¹⁴³ Ancak bu ikta geçici olarak verilmiştir.¹⁴⁴ Kendisini iyi karşılayıp ağırlamalarına hatta ikta tahsis etmiş olmalarına rağmen Sultaşah

Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hamburg, 1960; S. Haluk Kortel, "Gur Devletinde Bir Türk Kumandan: Tâceddin Yıldız" *İÜFTD*, 39(2004), 37-53.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303; Muhammed Abdul Ghafur'a göre (*The Gorids*, 65.) Gıyaseddin Gazne ve Herat'ı fethetmekle büyük bir prestij kazanmış ve bu durum Sultaşah Mahmud'un ona sığınmasında etkili olmuştur.

¹³⁵ Kafesoğlu, *Harezşahlar*, 87; Sultan Gıyaseddin'in hükümdarlığı sırasında (1163-1202) Gur devleti zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde önemli fetihler yapılmıştır. Alâeddin Tekiş ve Gıyaseddin aynı dönemde hükümdar olduklarından Sultaşah Mahmud meselesinde aralarında ciddi sürtüşmeler olmuş ve bunlar bu olaydan sonra da devam etmiştir.

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 17; Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsirî*, 302; bu konuda ikinci elden kaynaklarımız da hemfikirdirler.

¹³⁷ Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 367.

¹³⁸ Hamdullah Müstevfî, *Zafernâme*, 301a.

¹³⁹ Burada Guz emirlerinden kastedilenler Oğuz emirleridir. Guz ismi Arap tarihçiler tarafından Oğuz Türkleri için kullanılmıştır. Claude Cahen, "Guzz", *EF*, II, 1160.

¹⁴⁰ Burada kastedilen Sencer hükümdarlığı pek tabii ki büyük Selçuklu devletidir. Devletin yıkılmasından sonra bazı şehirlerde hala Selçuklu devletinden kalma melikler bulunmakta idi.

¹⁴¹ Burada Firuzkuh hakiminden kastedilen herhalde bölgeyi elinde bulunduran komutanlar olmalıdır. Firuzkuh bugünkü Afganistan'da bulunan bir şehirdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köprülü, "Fîrûzkûh", *İA*, IV, 655-657.

¹⁴² Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 302; Major H.G. Raverty, *The Tabakat-ı Nasiri*, I, New Delhi, 1970, 245.

¹⁴³ İkta ile ilgili olarak bkz. Turan, "İkta", *İA*, V/II, 949- 959; S. Sadi Kucur, "İkta", *DİA*, XXII, 47-49.

¹⁴⁴ Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 302; Raverty, *The Tabakat*, I, 245.

Mahmud'un istediği askeri yardımı kendisine vermemişlerdir.¹⁴⁵ Bu sayede Alâeddin Tekiş ile yaptıkları antlaşmaya da sadık kalmış oluyorlardı.

Her ne kadar Gurlular Sultanşah Mahmud'a yardım etmeseler de onu karşılayarak saygı göstermekle, ikta vermekle ve ihtiyaçlarını karşılamakla kendisine büyük bir iyilik yapmışlardır. Fakat büyük bir yardım yapmamalarına rağmen ortaya koydukları bu tutumun kendi siyasetlerinin bir parçası olduğu kanaatindeyiz. Şöyle ki; Sultanşah Mahmud'un içinde bulunduğu durumu kendi siyasetlerinin bir parçası haline getirmeyi de bileceklerdir. Sultanşah Mahmud'un Gurlulara sığınmasından sonra Gurluların gösterdiği bu tutumun kendileri ile Alâeddin Tekiş arasında herhangi bir soruna neden olup olmadığı hususunda bir bilğimiz yoktur. Ancak bu misafirliğin çok uzun sürmemiş olması ve Gurluların kardeşine saldırmak için Sultanşah Mahmud'a gerekli desteği vermemiş olması Alâeddin Tekiş ve Gurlular arasındaki ilişkilerin bozulmadığını göstermektedir.¹⁴⁶

Sultanşah Mahmud, Gurluların kendisine yardımda ağır davrandıklarını ve istediği malzemelerin verilmesinde tereddüt ettiklerini görünce bu sıralarda gelişen bir olay onun açısından yeni bir umut olmuştur.¹⁴⁷ Sultanşah Mahmud, Gur ülkesinden ayrılarak Türkistan'ın Mâverâünnehir bölgesine doğru yönelmiştir.¹⁴⁸ Cüveynî'nin belirttiğine göre Sultanşah Mahmud'un Mâverâünnehire gidişinde Gur hükümdarı Gıyaseddin, kendisini büyük bir törenle Karahıtaylılara yolcu ettikten sonra yanındakilere dönerek *"Bu adamla Horasan'da karışıklıklar çıkarabiliriz. Bundan dolayı onun eziyetlerine bir süre daha katlanmamız gerekir. O bize Tanrı'nın bir lütfudur"* demiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Abbas Perviz'in (*Târih-i Selacika ve Harezşahan*, 214) belirttiğine göre Sultanşah, kardeşi Alâeddin Tekiş ile savaşmak konusunda Gurluların kendisine yardım etmeye hazır olduklarını bildiği için bu yardımı almaya gitmiştir. Biz bu konu ile ilgili kaynaklarımızda bir bilgiye rastlayamadık.

¹⁴⁶ Abdul Ghafur'a (*The Gorids*, 66) göre Gıyaseddin, Alâeddin Tekiş ile savaşa girmeyi hem istemediğinden hem de buna hazırlıklı olmadığından reddetmiştir.

¹⁴⁷ Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 303; Raverty, *The Tabakat*, I, 245.

¹⁴⁸ Raverty, *Tabakât-ı Nâsirî*'nin İngilizce tercümesinin ait olduğu yazmada Sultanşah Mahmud'un Gur hükümdarı Gıyaseddin'in rahatsız edici ve küçük düşürücü davranışlarına bir süre katlanmak zorunda kaldığını belirtmektedir. Aynı zamanda Sultanşah Mahmud'un bu sırada aklına gelen kumandanlarını teftiş ettiğini (yokladığını) de yazmaktadır. Eserdeki dipnotta vermiş olduğu bu bilgiden aslında Sultanşah Mahmud'un Gur ülkesinde çok da rahat olmadığını ve yine kendine bağlı olan kişiler ile hareket etmek istediğini görmekteyiz. Raverty, *The Tabakat*, I, 245.

¹⁴⁹ Cüveynî, *Cihângüşâ*, I, 17; Ghulam Rabbani Aziz'e göre (*The Khwarazmshahs*, 18) Sultanşah'ın isteğine göre Karahıtaylara giderken Gıyaseddin ona yeterli malzeme ve adam tedarik etmiştir. Ancak biz kaynaklarımızda misafir etmenin ötesinde herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Bu bilgilere göre her ne kadar Gurlular, Sultanşah Mahmud konusuna karışmak istemiyor gibi görünseler de aslında kendi çıkarları açısından belki Alâeddin Tekiş ile de karşı karşıya gelmeden bu durumu lehlerine çevirmeye çalışmışlardır. Gur hükümdarının yukarıda verilen sözlerine bakıldığında aslında Sultânşâh'ı kullanarak emellerine ulaşmak istediklerini ve bu sayede Horasan'ı karıştırarak kendilerine yer açmayı düşündüklerini göstermektedir. Bu durumda iki kardeşin arasındaki husumetten Gurluların da istifade etmeye çalıştığı ama henüz zamanı erken bulduklarını bize göstermektedir. Sultanşah Mahmud'u bir lütuf olarak görmeleri de Horasan'ı ele geçirmek için bekledikleri fırsatın Sultanşah Mahmud sayesinde ellerine geçeceği ve onun çıkaracağı karışıklıklardan istifade ile bu bölgede hakim olacaklarını düşünmüş olabilirler. Her ne kadar görünüş itibari ile Alâeddin Tekiş ile karşı karşıya gelmeyi henüz göze alamasa da Gıyaseddin Guri'nin geleceğe yönelik planlarının bulunduğunu ve bunlar içerisinde Sultanşah Mahmud'un da bulunduğunu anlayabilmekteyiz.

Hasan-ı Yezdi'de eserinde bu konudaki ayrıntılar ile ilgili biraz daha farklı bilgiler vermektedir. Ona göre Sultanşah Mahmud Gıyaseddin ile vedalaşıp atını sürmüş ve Gıyaseddin hizmetindeki Gur emirlerinden oluşan topluluğa *“Bana öyle gelir ki bu adamı görmek için Horasan'a gelecekler. Bizim onun yüzünden çok başımız ağrıdı”* demiştir.¹⁵⁰ Bu durumda Cüveynî'nin verdiği bilgiler ile karşılaştırıldığında daha farklı bir hitap ortaya çıkmaktadır. Buna göre Gıyaseddin Sultanşah Mahmud'un Horasan'da karışıklığa neden olacağını ifade etmekte ve onun kendi ülkelerinde misafirliğinin de Gurluları sıkıntıya soktuğunu söylemektedir. Bu bilgiye baktığımızda da Sultanşah Mahmud'un gelişinin Alâeddin Tekiş ile Gıyaseddin arasında sıkıntıya neden olduğu anlaşılmaktadır. Ancak böyle bir sıkıntıya dair kaynaklarımızda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

G) Sultanşah Mahmud'un Karahıtay Devletinden Destek Alması ve Hârizm Yakınlarında Yapılan Savaş

Sultanşah Mahmud'un tahta çıkmasından sonra Alâeddin Tekiş tahtı ele geçirebilmek için Karahıtayların desteğini almış ve bu sayede Hârizmşah hükümdarı olmayı başarabilmişti. Bu destek tabii ki karşılıksız değildi ve Karahıtaylara Alâeddin Tekiş'in bazı vaatleri olmuştu ve bu vaatler Hârizm'in hazineleri, malları ve her yıl belli

¹⁵⁰ Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârîh-i Haseni*, vr. 255a.

bir miktar verginin Karahıtaylara verilmesi idi. İşte Sultanşah Mahmud'u da Mâverâünnehir'e yönelten olay bu durumla ilgilidir.¹⁵¹

Alâeddin Tekiş, Dihistan tarafından Hârizm bölgesine gitmiş ve Diyard'ı ele geçirmişti. Böylelikle ülkesinin toprakları genişlemişti.¹⁵² İşte bu sırada Karahıtaylar ile Alâeddin Tekiş'in arası açılmaya başlamıştır. Karahıtay ülkesinden ardı ardına elçiler gelmeye başlamış ve bunlar hükümdarlık adabına uygun olmayan davranışlar sergilemişlerdir. Geliş amaçları ise kararlaştırılan vergiyi almaktır. Ancak onlar bundan daha fazlasını istemekte idiler ve bu durum Alâeddin Tekiş'in canının sıkılmasına neden olmuştur. Kaynaklarımıza göre böylelikle anlaşma şartlarına uymamışlardır. Bu duruma Alâeddin Tekiş tahammülsüzlük göstererek meşhur bir elçinin öldürülmesini emretmiştir.¹⁵³

İbnü'l-Esîr bu konuyu diğer kaynaklar ile aynı şekilde anlatırken biraz daha ayrıntılı bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Ona göre Karahıtay elçileri gelmişler bazı tekliflerde bulunmuşlar ve âdetleri olduğu üzere tahakküme kalkışmışlardır. O da Karahıtay hükümdarının emriyle gelen ve hükümdarın yakınlarından olan birisini öldürtmüştür. Bu kişi, yanındaki elçilik heyetiyle Hârizmşah'tan haraç istemeye gelmiştir. Alâeddin Tekiş Hârizm'in ileri gelenlerine emir vermiş ve herkesin Karahıtaylara mensup bir şahsı öldürmesini emretmiştir. Böylelikle gelenlerden hiç birisi sağ kalamamıştır.¹⁵⁴ Bu durumda aradaki dostluk sona ermiş hatta düşmanlığa dönüşmüştür.

Sultanşah Mahmud'un beklediği fırsat bu şekilde ortaya çıkmış oluyordu.¹⁵⁵ Karahıtaylar da iki kardeşin arasındaki husumetten istifade etmesini bilmişler ve bir elçi göndererek Sultanşah Mahmud'u ülkelerine davet etmişlerdir. Bu durum karşısında

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 303; Cüveynî, *Cihângüşâ*, I, 16.

¹⁵² Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 625; Kaynağımız bu bilgiyi verirken İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, XI, 304) ve Cüveynî (*Cihângüşâ*, I, 17) bu konuda sadece Alâeddin Tekiş'in Hârizm'de yerleştiğini ve ülkenin işlerinin yoluna koyduğunu belirtmişlerdir. Reşideddin de (*Câmiu't-tevârih*, I, 254) de sadece Dihistan'dan Hârizm'e gittiğini söylemektedir.

¹⁵³ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 17; Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 254; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 368.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304.

¹⁵⁵ *Ravzatü's-safâ*'ya göre Sultanşah Mahmud kardeşi ve Karahıtaylar arasında düşmanlığın ortaya çıktığını duyunca mutlu olmuştur. Bu durumun kendi istikbali, devleti ve emirliğinin yararına olduğunu düşünmüştür. Bu esnada Karahıtay elçileri Gur ülkesine gelmişler ve Tekiş Han ile dostluğa rağmen Sultânşâh'ı davet etmişlerdir.

Gurlu ülkesinde bulunan Sultanşah Mahmud, Karahıtaylara gitmiştir. Gur hükümdarı Gıyaseddin de kendisini büyük bir törenle yolcu etmiştir.¹⁵⁶

Bu gidiş, Sultanşah Mahmud için büyük umutlarla dolu idi. Özellikle de davetin Karahıtaylardan gelmiş olması dikkat çekicidir. Her ne kadar Karahıtaylar burada Alâeddin Tekiş ile olan düşmanlıklarına bir cevap olmak üzere kendisine karşı Sultânşâh'ı ülkelerine davet etmişlerdir. Bu davetin Sultanşah Mahmud açısından farklı anlamları da olabilirdi. Hükümdarlığı yeniden ele geçirmek için harekete geçecek, Toganşah bin Melik Müeyyed ve Gur hükümdarı Gıyaseddin'den göremediği yardımı Karahıtaylardan isteyecekti. Bu sıralarda Karahıtayların ve Alâeddin Tekiş'in arasındaki düşmanlık onun işine yarayacaktı. Burada gözden kaçırılmaması gereken bir durum da şudur ki; Alâeddin Tekiş tahtı Karahıtaylar yardımı ile ele geçirmişti. Bu ordunun gücünü bilen Sultanşah Mahmud bu durumu lehine çevirerek bir zamanlar kardeşinin bu ordu ile kendisini Hârizm'den kaçmaya zorladığını düşünerek, aynı orduyla Hârizm'i yeniden ele geçirebileceğine inanmış olmalıdır.

Sultanşah Mahmud Karahıtaylılardan kardeşi Alâeddin Tekiş'e karşı bir ordu isteyerek, Hârizm halkının ve askerlerinin kendisine sevgi ve saygı duyduklarını belirtmiştir.¹⁵⁷ Hândmîr'e göre ise Sultanşah Mahmud bunu şu şekilde iletmiştir: "Hârizmlilerin düşüncelerindeki meyil bana karşı çok fazladır. Bunun yanında askerlerin bir kısmı da benim emrim altına gelmek istiyor."¹⁵⁸ İşte Sultanşah Mahmud bu şekilde zaten Alâeddin Tekiş'e kızgın olan Karahıtayları kendi tarafına çekmeyi başarmış ve onlar yardım etmeyi kabul etmişlerdir. Karahıtayların buradaki amacı da şüphesiz iki kardeş arasındaki bu husumeti kendi lehlerine kullanmaktır. Herhalde Sultanşah Mahmud'a yardım edecekler ve bu yardımların karşılığında da onun tahta çıkması sayesinde Alâeddin Tekiş'ten öcelerini almış olacaklardı. Bu arada yapılan yardımların karşılığında Sultanşah Mahmud'un onlara neler vaat ettiği konusunda kaynaklarımız bilgi vermemektedir. Ancak herhalde Karahıtayların yardımıyla hükümdarlığı ele geçirmesi karşılığında aralarında anlaşma yapmış olmalıdırlar.

¹⁵⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, I, 17.

¹⁵⁷ Cüveynî, *Cihângüşâ*, I, 18; İbnü'l-Esîr'e göre (*el-Kâmil*, XI, 304) Sultanşah Mahmud Hârizm halkının kendisini desteklediğini ve hükümdarlığını kardeşine tercih ettiklerini zannediordu. Eğer onu görürlerse şehri hemen kendisine teslim edeceklerine inanıyordu.

¹⁵⁸ Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 635.

İşte bütün bu olaylar sonucunda Karahıtaylılar Fu-ma komutasındaki büyük bir orduyu Sultanşah Mahmud, ile birlikte Hârizm'e gönderdiler.¹⁵⁹ Hasan-ı Yezdi'nin belirttiğine göre de Sultanşah Mahmud, Karahıtaylara ulaştığında onu ağırlamışlardır. Ona kıyaslanamayacak kadar çok asker vermişlerdir.¹⁶⁰ Bu sırada Karahıtayların başında yine Gürhan'ın kızı olan melike bulunmakta idi ve o kocası Fu-ma'yı bu iş ile görevlendirmişti.¹⁶¹ Bir zamanlar Sultanşah Mahmud'u tahtını bırakmaya zorlayan Karahıtay ordusu bu defa Alâeddin Tekiş'i aynı olaya zorlamak üzere yola çıkmıştır. Bu durumu haber alan Alâeddin Tekiş'de boş durmayarak bazı tedbirler almıştır. Askerlerini Ceyhun ırmağı üzerinde görevlendirmiş ve Karahıtay ordusu geldiği sırada Ceyhun nehrinin sularını onların üzerine boşaltmıştır. Böylelikle zaman kazanmış ve kendisi de savaş hazırlıklarını tamamlamıştır.¹⁶² Ceyhun suyunun Karahıtaylıların üzerine akıtılması orduyu çok zor durumda bırakmıştır. İbnü'l Esir'e göre ise bu durum ordunun az kalsın sular altında kalıp boğulmasına neden olacaktı.¹⁶³

Bütün zorluklara rağmen Karahıtay ordusu Hârizm önlerine gelebilmiştir. Ancak Fu-ma şehrin kapısına geldiği zaman¹⁶⁴ Sultanşah Mahmud'un "Hârizmlilerin kendi tarafında olduğu" sözlerinin doğru olmadığını anlamıştır. Çünkü Hârizm halkı Alâeddin Tekiş'e bağlılık içerisinde idi ve Sultanşah Mahmud'a herhangi bir meyilleri yoktu.¹⁶⁵ Bu durumdan dolayı Fu-ma pişman olmuş ve geri dönmeye karar vermiştir. Sultanşah Mahmud ise durumu anladıktan sonra Fu-ma'dan bundan sonraki emelleri için ordusundan bir kısım askeri kendisine vermesi için ricalarda bulunmuştur.¹⁶⁶ İbnü'l Esir'e göre Sultanşah Mahmud, Fu-ma'ya "Eğer kuvvetlerinin bir kısmını benimle birlikte Merv'e gönderirsen orayı Oğuz beyi Melik Dinar'dan mutlaka alırım" demiştir.¹⁶⁷ Herhalde bu söz üzerine olsa gerek ki Fu-ma kendi ordusundan sayısını

¹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18.

¹⁶⁰ Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 255b.

¹⁶¹ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 368; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 635.

¹⁶² Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18; Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 488; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 369.

¹⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304.

¹⁶⁴ Abbas Pervîz'in (*Târih-i Selaçika ve Hârizmşahan*, 15) belirttiğine göre de Fu-ma kendisini güç bela Hârizm kapısına atarak zor kurtulmuştur.; Seyyid Sabra ise (*et-Târihu's-siyâsi li'd-devletil Hârizmiyye*, 63) İbn'ül esir den rivayetle Karahıtayların pişman olduklarını ve Sultânşâh'ı sorumlu tutarak kendisini azarladıklarını belirtmektedir.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18; Mîrhând'a göre (*Ravzatü's-safâ*, IV, 368.) Hârizm emir ve ayanları Tekiş'e itaat konusunda hemfikir idiler.

¹⁶⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 368; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 635.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304; Hasan-ı Yezdi'ye göre (*Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 255b) Sultanşah Mahmud "Bana bir askeri birlik verirsiniz Merv ve Serahs'ı Oğuzların elinden alırım, her zaman hizmette bir gönül olalım" demiştir.

bilemediğimiz bir kısım askeri Sultanşah Mahmud'un emrine vermiştir. Hamdullah Müstevfî 'ye göre de Sultanşah Mahmud Fu-ma'ya “*Senin gibi ünlü birisi bana yardım için bir ordu gönderirse, çok yakışır bir tavır olur.*”¹⁶⁸ demiştir. Nitekim, gelişmelere baktığımızda bu rica üzerine bir kısım askeri yanına almayı da başarabilecektir.

Böylelikle Sultanşah Mahmud bir ittifak girişiminden daha başarısızlıkla çıkmış ve Karahıtay ordusunun desteğine ve Hârizm önlerine gelmiş olmasına rağmen yine de hükümdarlık tahtını ele geçirememiş ve Hârizmşah olamamıştır.

Buradaki başarısızlıkta Alâeddin Tekiş'in aldığı savunma tedbirlerinin etkisi olmuşsa da şehir halkının Sultanşah'ın meyil etmemesinin de önemi büyüktür. Bu durum Alâeddin Tekiş'in devlet içerisinde kurmuş olduğu düzen ile de alakalı olmalıdır. Bu nedenden dolayı herhalde aradan süre geçtikçe Sultanşah Mahmud için tahtı ele geçirme ihtimali daha da azalacaktır.

Belirtmemiz gerekir ki; Alâeddin Tekiş de Fu-ma ve Sultanşah Mahmud'un komutasındaki kuvvetleri her ne kadar aldığı savunma tedbirleriyle Hârizm'den uzaklaştırmış ise de o an için bu birleşik orduyu takip etmek lüzumu görmemiştir.

¹⁶⁸ Hamdullah Müstevfî , *Zafernâme*, vr. 301a.

II. BÖLÜM

SULTANŞAH MAHMUD'UN HORASAN'I ELE GEÇİRME ÇABASI VE BÖLGE HAKİMİYETİ

Sultanşah Mahmud, tahtından indirildikten sonra Hârizm'e yeniden hâkim olmak için çeşitli mücadelelere girişmişti. Bu nedenle bölgedeki melikler ve devletlerle ittifak haline girmeye çalışmış, bazılarında istediği yardımı elde etmiş bazılarında ise yardım alamamıştır. Kendisine yardım eden Melik Müeyyed Ay-aba ve Karahıtaylardan aldığı destek Alâeddin Tekiş'i tahttan indirmeye ve kaybettiği hükümdarlığını yeniden ele geçirmeye yetmemiştir. Özellikle Karahıtayların yardımıyla dahi tahtını ele geçiremeyince bu sefer siyasetini biraz değiştirmiş ve yüzünü Horasan'a çevirmiştir. Bu dönüşte özellikle o anki umutlarının kırılmış olması da etkili olmuştur. Nitekim, o dönemde kendisine yardım edebilecek en büyük güçlerden birisi Karahıtay ordusu idi. Bu konudaki en büyük örnek Alâeddin Tekiş'in Sultanşah Mahmud'u bu ordu sayesinde Hârizm'den kaçmaya zorlamış olması idi. Eğer Karahıtay ordusunun yardımı ile dahi tacını ele geçiremiyorsa demek ki başka yollar denemeli belki de hakimiyet alanı olarak başka bir bölgeyi seçmeli idi.

Bu dönemde siyasi istikrarın bulunmadığını anladığımız Horasan'a yönelerek varlığını hissettirecektir. Ancak burada unutulmaması gereken bir şey daha vardır ki, o da Sultanşah Mahmud'un her ne kadar Horasan'a inmiş olsa da, taht iddiasından hiçbir zaman vazgeçmemiş olmasıdır. Bir taraftan Horasan ve çevresinde hakimiyet kurmaya çalışırken diğer taraftan da her defasında gücünü ve kudretini topladığında ve eline fırsat geçtiğinde bu bölgeye yönelerek saltanat iddiasını devam ettirecektir. Bu

doğrultuda hakimiyet alanını Horasan Bölgesi olarak seçtiği gibi bunun dışında gelişen olayları da değerlendirerek zaman zaman Horasan dışına da çıkmıştır.

Alâeddin Tekiş açısından ise bu durum daha da çetrefilli bir hal alacaktır. Nitekim, o kardeşinin bu yeni siyaseti üzerine her ne kadar Hârizm konusunda bir miktar rahatlamış gibi görülse de yine de gözü hep Sultanşah Mahmud'un üzerinde olmuş her ne kadar kendisine zarar vermediği süre içinde ona müdahale etmese de yaptıklarını takip etmiştir. Çünkü Horasan bölgesi Alâeddin Tekiş için de çok önemli idi. Bu dönem içerisinde Alâeddin Tekiş kardeşi ile her ne kadar düşman olsalar da, kimi zaman onu kontrol altında tutmak için bazı hareketlere yönelmiştir. Bunların arasında savaş olduğu gibi barış da vardır ki hatta bu barışlar sırasında kardeşine toprak vermeye bile yönelmiştir.¹ İşte Sultanşah Mahmud ve Alâeddin Tekiş arasındaki münasebetlere ve Sultanşah Mahmud'un bu dönemki siyasetine baktığımız zaman onun başlangıç noktası Serahs'a² yönelmek ve burada bulunan Melik Dinar'ın üzerine yürümek kararı aldığı görülmektedir.

A) Sultanşah Mahmud - Melik Dinar Münasebetleri

Sultanşah Mahmud kendisine yardım eden fakat hezimete uğrayan Karahıtay komutanı Fu-ma'dan bir miktar askeri Horasan'a inebilmek için istemişti. Karahıtay komutanı ise bu isteği kabul etmiş ve kendisine Melik Dinar'ın elinden Merv bölgesini alabilmesi için bu orduyu vermiştir.³

Melik Dinar Horasan Bölgesi'ndeki Oğuz meliklerinden birisi idi. Nitekim, Oğuzlar 1153 yılındaki ayaklanmadan sonra Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında etkili olan Oğuz reisleri Horasan ve diğer Selçuklu bölgelerini ele geçirmişlerdir.⁴ Bununla birlikte bu sırada Sultan Sencer'in hizmetinde bulunan Oğuz beylerinden birisi de Melik Dinar idi.

¹ Bosworth, Hârizmşahların Anuştıgın kolu hükümdarlarından yani Hârizmşahlar Devleti tarihinden bahsederken Sultanşah Kuzey Horasan'da rakip hükümdar olarak belirtmektedir. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, Türkçe trc. Erdoğan Merçil, Mehmet İpşirli, İstanbul, 1980, 135.

² Serahs şehri hakkında bkz. Julius Ruska, "Serahs", *IA*, X, 502.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18; Reşîdeddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 368; Bu ordunun miktarı ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

⁴ Selçuklu Devleti'nin hakimiyetinin zayıflaması ile Oğuzların Horasan Bölgesi'ndeki faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ergin Ayan, *Horasan ve Civarındaki Oğuz Boyları (1157-1220)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998.

Yani Horasan'ı paylaşan beylerden birisi idi. Horasan'daki Selçuklu mirası paylaşımında Merv ve Serahs bölgesi de Melik Dinar'ın eline geçmiş idi.⁵

İbnü'l-Esîr'e göre Melik Dinar Oğuzların çıkardığı karışıklıklar sırasında bu bölgeleri istila etmiş ve o güne kadar elinde tutmuş idi. Melik Dinar Serahs şehrine hakim bulunmaktaydı ve Sultanşah Mahmud halkın haberi olmadan şehrin önünde karargah kurmuş idi. Aniden Serahs'a hücum eden Sultanşah Mahmud çok sayıda insanı öldürdü.⁶ Hasan-ı Yezdi ise bu konuda “ Sultanşah Mahmud Oğuz mahiyetinden o kadar çok kişiyi öldürdü ki sayısını ancak Allah bilir.” demektedir.⁷ Melik Dinar ise bu durumu görünce korkudan kendisini kalenin, içinde bulunan su dolu olan hendeğe atmıştır. Fakat, ölmemiş olan Melik Dinar askerleri tarafından saçından tutularak yukarı çekilmiş ve böylelikle kurtarılmıştır. Bu olayın ardından da Oğuzların sağ kalanları ile birlikte kaleye sığınmıştır.⁸ Bu olayın ardından Serahs şehrinin muhasarasını durdurarak Merv'e⁹ gitmiş ve burayı ele geçirmiştir.¹⁰ Buradan Sultanşah Mahmud'un Serahs'ı tam olarak ele geçiremediğini ancak bu olayı sonraya bırakarak Merv'e yöneldiğini anlamaktayız. Cûzcânî'nin belirttiğine göre de Merv'i Darü'l-mülk yani başkent yaparak buraya adam koymuştur.¹¹

Bu durumda Karahıtaylardan aldığı ordu ile Serahs'a ani baskın yaptığını gördüğümüz Sultanşah Mahmud Horasan üzerinde ilk sınavını verdiğini söyleyebiliriz.

⁵ Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, Türkçe trc. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, 2002, 353; Agacanova'nın naklettiğine göre (*Oğuzlar*, 353) Melik Dinar'ın ataları vaktiyle Mâverâünnehir ve Horasan'da hüküm süren Oğuz hükümdarlarından.; Ahmed Ali Han Veziri'nin belirttiğine göre de (Ahmed Ali Han Veziri, *Târih-i Kirmân*, Tashih ve Teşhiye. Bastani Parizi, Tahran, 1370 Hş, 396) Melik Dinar, Melik Müeyyed Ay-aba'nın hizmetçisi ve onun Serahs nahiyesine hakim olan valisi idi.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304; Cüveynî'ye göre (*Cihângüşâ*, II, 18) Sultanşah Mahmud halkın çoğunu kılıçtan geçirmiştir.

⁷ Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 255b.

⁸ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18; Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 254; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 625.

⁹ Merv, Horasan'ın en önemli şehirlerinden birisidir. İran ile Hazar Denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan stratejik bir yerde bulunan Merv aynı zamanda işlek bir ticaret yolu üzerindedir. Horasan'ın askeri ve idari merkezi özelliği bulunan bu şehir Selçuklular döneminde de önemini korumuştur. Çağrı Bey'in idari merkezi olmakla birlikte Alparslan döneminden itibaren Horasan'ın idaresi ile görevlendirilen Selçuklu şehzadelerinin de merkezi konumuna gelmiştir. Sultan Sencer döneminde ise Selçuklulara başkentlik yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakût El-Hamevi, *Mu'cemü'l-büldân* V, 112- 116; A. Yakubovsky, “Merv”, *İA*, VII, 773-777; Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, XXIX, 221-223.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18.

¹¹ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 303. Ayrıca müellifimiz Sultanşah Mahmud'un Karahıtaylardan aldığı ordu ile Horasan'ı Guz emirlerinin zulüm ve tasarrufundan kurtardığını belirtmektedir. Merv'i başkent yapma konusuna gelince diğer kaynaklarımızda böyle bir bilgiye rastlayamadık. Onlar sadece Merv'i ele geçirdiğini yazmaktadırlar. Yalnızca Reşideddin Fazlullah, Merv'e gittiğini ve oraya yerleştiğini belirtmektedir.

Serahs'ı yeterince yıprattıktan sonra orayı henüz tam ele geçirmeden Merv'e yöneldiğini ve bu şehri ele geçirdiğini ve Cûzcânî'nin belirttiğine göre başkent yaptığını görmekteyiz. Eğer bu bilgi doğru ise Horasan'ın bu önemli şehrinde kendi hakimiyetini ilan ettiği anlaşılmaktadır. Böylelikle ilk olarak Merv şehrini ele geçirdiğini biliyoruz ki böylelikle kendine bir merkez tayin etmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹² Ancak, kaynaklarımızda Sultanşah Mahmud'un Merv'i aldığı belirtilmekle beraber başkent yapmış olduğu bilgisinin sadece Cûzcânî'de verilmiş olması bu bilgiye ihtiyatlı yaklaşmamızı gerektirmektedir.

İşte gelişen bu olaylardan sonra Sultanşah Mahmud Karahıtaylardan almış olduğu askerleri geri göndermiştir.¹³ Ardından Serahs'a yeniden saldırıya geçen Sultanşah Mahmud Cüveynî'ye göre Oğuzları oradan çıkarıp atıncaya kadar hücumlarına devam etmiştir.¹⁴ İbnü'l-Esîr'e göre de Sultanşah Mahmud tekrar Oğuzların üzerine yürümeye ve mallarını yağmalamaya başlamıştır.¹⁵ Cüveynî'nin bu konuda verdiği bilgi Melik Dinar'ın Sultanşah karşısındaki acziyetini gören askerlerin çoğunun da kendisini terk ettiği şeklindedir.¹⁶ Ancak burada Melik Dinar'ı terk eden askerlerin Sultanşah Mahmud'a katılıp katılmadığı konusunda herhangi bir bilgi kaynağımızda geçmemektedir. Hândmir ise Melik Dinar'ın tebaasının ekserisinin dağıldığını belirtiyor.¹⁷ Kaynaklarımız bu durum karşısında Melik Dinar'ın içine düştüğü durumu bir benzetme ile belirtmişler ve onun için "Dinar sahte (bozuk) bir dinar gibi kesenin dibinde yalnız kaldı" tabirini kullanmışlardır.¹⁸ İşte bu olaydan sonra durum değişmiş ve Melik Dinar ittifak arayışları içerisine girmiştir.

Nitekim, bu olaylara baktığımız zaman artık Horasan'ı ele geçirme konusunda Sultanşah Mahmud oldukça önemli adımlar atmaya başlamıştır. Şimdiye kadar cereyan eden olaylardan anlaşıldığına göre bu bölgede kendi hükümdarlığını kurmak ve bu güçle yeniden Hârizm'e hakim olabilmek için elinden geleni yapmıştır. Öyle görülüyor

¹² Allahyar Hilatberi'de belirtildiğine göre (*Târîh-i Harizmşahiyan*, 26) Sultanşah Merv'in işgaline muvafak olmuş ve burayı kendi ikameti haline getirmiştir. Bu mıntikalarda Sultanşah'ın hakimiyeti on iki yıldan fazla sürmüştür. O, bu müddet süresinde Tâlekân ve Merv-i Rud nahiyesinden Herat sınırına ve Horasan bölgesinin tamamını kendi hakimiyeti altına alabilmiştir.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 304; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 369; Kafesoğlu'na göre (*Harezmşahlar*, 90) Sultanşah Mahmud'un Karahıtay askerlerini geri göndermesinden Merv'i ele geçirmesini müteakip çok sayıda mal ve asker edindiği anlaşılmaktadır.

¹⁴ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304.

¹⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18.

¹⁷ Hândmir, *Habîbü's-siyer*, II, 635.

¹⁸ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18; Reşîdeddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 254; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 369; Hândmir, *Habîbü's-siyer*, II, 635.

ki onun için artık yavaş yavaş devlet düzeni oturmaya başlayan Alâeddin Tekiş'in elinden Hârizm'i almaya çalışmaktansa, Oğuz beyinin elinde bulunan Serahs ve Merv üzerinde etkili olmaya çalışması daha doğru idi. Nitekim, bu konuda da başarıya ulaşacak ve gücünü bu bölgede hissettirecektir.

B) Togaşah - Melik Dinar İttifakı ve Serahs Savaşı

Sultaşah Mahmud'un bölgede faaliyetlerinin başlamış olması üzerine Serahs'ın hakimi Melik Dinar tek başına Sultaşah Mahmud'a karşı koyamayacağını anladı ve bundan dolayı çareler düşünmeye başladı. Nitekim, bu durumda Serahs'ta kalabilmesi imkansız hale gelmişti. Oğuzlar dağılmışlar ve askerleri de onu terk etmişlerdi. Anladığımız kadarı ile zaten karışık durumda olan Horasan'da kendisine askeri yardım yapabilecek bir güç de bulunmamaktaydı. Melik Dinar, Sultaşah Mahmud'a karşılık vermekte aciz kalınca çaresizliğinden Nişapur hakimi Togaşah bin Melik Müeyyed'e bir elçi gönderdi. Yapmış olduğu öneride Serahs'ı Togaşah'a vermeyi teklif ederek, karşılığında da Bistam'ı¹⁹ kendisinden istedi. Bu değiş-tokuş sayesinde Sultaşah Mahmud'un kendisi üzerindeki tazyikinden kurtulmuş olacaktı.

Bistam daha batıda bulunmaktaydı ve en azından şimdilik Sultaşah Mahmud'un yöneldiği bir şehir değildi. Bu nedenle Serahs'ı kaybedip tamamen hakimiyetinin bitmesindense Bistam'a gitmeyi ve buraya sahip olmayı tercih etti. Bu nedenle Togaşah bin Melik Müeyyed'den bu ricada bulundu. Böylelikle en azından içinde bulunduğu bu zor durumdan kurtulmak için bu çözüm şeklini öne sürdü. Kanaatimize göre Togaşah'ın bu teklifi kabul etmesinin altında ise Melik Dinar'ı bu zor durumdan kurtarmaktan çok Serahs gibi önemli bir şehre hakim olmak fikri bulunmakta idi. Horasandaki gücünü arttırmaya çalışan Nişapur Meliki bu durumu değerlendirmesini çok iyi bildi.

Melik Dinar'ın bu teklifini kabul eden Togaşah bin Melik Müeyyed Serahs'ı teslim almak için harekete geçti. Bu konuda kaynaklarımız farklı bilgiler vermektedir. İbnü'l-Esîr'e göre Togaşah, Karakuş adlı bir emir komutasındaki askeri birliği Melik Dinar'a gönderdi ve o da kaleyi kendisine teslim etti.²⁰ Cüveynî'ye göre ise, Togaşah Emir Ömer Firuzkuhi'yi ona gönderdi ve Melik Dinar'da Serahs'ı ona teslim ederek Bistam'a gitmiştir. Ancak Sultan Alâeddin Tekiş'in Irak'a gitmek için Hârizm'den yola

¹⁹ Bistam ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Maximilian Streck, "Bistâm", *İA*, II, 649-650.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304.

çıkıp ve Cacerm'e²¹ varmasıyla Melik Dinar korkudan malını mülkünü bırakıp Togaşah bin Melik Müeyyed'in yanına kaçtı.²² Togaşah'da Ömer Firuzkuhi'yi Serahs'tan çağırarak onun yerine babasının memurluğunu yapmış olan Emir Karakuş'u gönderdi.²³ *Câmiu't-tevârih*'te de bu bilgi Togaşah'ın emir Ömer Firuzkuhi'yi göndererek Melik Dinar'ın Serahs Kalesini ona emanet ettiği ve Bistam'a gittiği şeklindedir. Daha sonra Cüveynî'nin verdiği bilginin tam tersine "Alâeddin Tekiş'in Irak'dan dönüp Cacerm'e ulaştığında Melik Dinar, Togaşah'a bağlanmıştı" bilgisini vermektedir. Ayrıca Togaşah babasının gulamlarından Karakuş'u Serahs'a göndermiştir.²⁴

Bu durumda artık Serahs gibi önemli bir şehir Togaşah'ın eline geçmiş bulunmaktaydı ve burasını bir süredir baskı altında tutmuş olan ve Horasan'da kendisine yaşam alanı sağlamaya çalışan Sultaşah Mahmud tabî ki bu yeni durumdan hiç hoşlanmayacaktı. Melik Dinar ile mücadele etmiş ve Serahs'ı ele geçirmeye bu kadar yaklaşmışken bu şehirden vazgeçmeyerek bu konudaki mücadeleyi ise artık Serahs'ın yeni sahibi olan Togaşah bin Melik Müeyyed ile yapacaktır.²⁵

Ancak bu konuda gözden kaçırılmaması gereken bir diğer kaynağımız da Hamdullah Müstevfî olup bu konu ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Ona göre Melik Dinar, Togaşah'a "*Beni sığındırırsan, Bistam'de tac ve taht verirsen iyi olur.*" demiştir. Togaşah bunu kabul etmiş ve mal varlığından ve maiyetindekilerden Bistam'a göndermiştir. Daha sonra Ömer'i²⁶ Sultaşah Mahmud'a göndererek barış

²¹ Horasan eyaletinde bulunan Cacerm için bkz. Rıza Kurtuluş "Câcerm", *DİA*, VI, 542.

²² Melik Dinar'ın Sultan Alâeddin Tekiş'in Cacerm'e varmasından bu kadar etkilenmesindeki neden bize göre Bistam'ın Cacerm'in hemen güneybatısında olması ve muhtemelen Alâeddin Tekiş'in Irak'a giden yol güzergahında olmasından dolayı olmalıdır.

²³ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18; Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 256a; Reşideddin Fazlullah'ta de bu bilgi (*Câmiu't-tevârih*, 254) Togaşah'ın Emir Ömer Firuzkuhi'yi gönderdiği ve Melik Dinar'ın Serahs kalesini ona emanet ettiği şeklindedir. Bu bilgiyi Abbas Perviz de aynı şekli ile kabul etmektedir. Perviz, *Târih-i Selâcika ve Hârizmşâhân*, 214.

²⁴ Bu konuda İbrahim Kafesoğlu ise Melik Dinar'ın Togaşah'a haber göndererek Serahs'ın karşılığında Bistam'ı kendisinden istediğini belirtmektedir. Nişapur'un müdafaası açısından Serahs'ın Bistam'dan daha önemli olması nedeniyle Togaşah'ın bu durumu kabul ettiğini ve Melik Dinar'ın, Togaşah'ın gönderdiği Ömer Firuzkuhi'ye Serahs'ı teslim ettiğini ve Bistam'a gittiğini yazmaktadır. Fakat Sultânşâh'ın saldırılarının sekteye uğramaması nedeniyle Togaşah'ın Ömer Firuzkuhi'nin yerine babasının kölelerinden Emir Karakuş'u Serahs'ın muhafazasına memur ettiğini yazmaktadır. Bu durumda Kafesoğlu, Cüveynî ve Reşideddin Fazlullah ile aynı bilgiyi vermiş ancak Alâeddin Tekiş'in Cacerm'e ulaşması ile ilgili ayrıntıyı belirtmemiştir.

²⁵ Erdoğan Merçil'in belirttiğine göre bu dönemde Selçuklu Atabegi Kutbeddin Muhammed Kirman'ı terk ederek Togaşah'a gelmiş ve onun tarafından çok iyi karşılanmasına rağmen, Togaşah, Hârizmşahlardan Sultaşahile mücadele ettiğini belirterek ona yardım edemeyeceğini söylemiştir. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara, 1989, 122-123.

²⁶ Burada adı geçen Ömer, daha önce bahsettiğimiz Ömer Firuzkûhi olmalıdır.

istemmiştir. Her sene yüz kese altın göndereceğini vaat etmiştir. Sultanşah Mahmud da bu barış teklifini kabul etmiştir. Bu durum birkaç sene devam etmiştir. Ancak Toganşah barışı bozmuş ve Ömer'i geri çağırarak onun yerine daha sert birisi olan Karakuş'u göndermiştir. Ona üç bin kişilik bir ordu vermiş ve o da buradaki her kese boyun eğdirmiştir.²⁷ Bu durumda Toganşah ile yaptığı anlaşmayı bozan Sultanşah Mahmud bu durumda Serahs'a saldırmıştır. İbnü'l-Esîr'e göre onun kaleyi muhasara altına almasıyla bunu duyan Toganşah asker toplayıp Serahs'a hareket etmiştir. Sultanşah ile karşılaşınca da Nişapur'a kaçmıştır.²⁸ Cüveynî'ye göre ise Sultanşah Mahmud önce yaptığı anlaşmayı ihlal ederek az sayıda askerle Serahs'a saldırmıştır.²⁹ Toganşah da iyi donatılmış on bin kişilik bir ordu ile onun üzerine yürümüştür. 26 Zilhicce 576/13 Mayıs 1181'de Çarşamba günü iki ordu Asiya-yı Hıf's'da karşılaşmışlardır. Çok geçmeden Toganşah, Sultanşah Mahmud karşısında yenilgi almış büyük bir şans eseri galip gelen Sultanşah Mahmud önemli miktarda ganimet elde etmiştir.³⁰ Reşîdeddin Fazlullah ise Sultanşah Mahmud'un ordusunun üç bin süvari ile Serahs'a yöneldiğini Toganşah'ın da on bin kişi ile Nişapur'dan oraya doğru gittiğini belirtmektedir.³¹

Hasan-ı Yezdi'ye göre ise Sultanşah Mahmud'un askerlerinin sayısı üç binden azdı ve Toganşah'ın ise on bin kişiden fazla idi. Melik Dinar, Toganşah ile birlikte ordunun merkezinde bulunmaktaydı. Bu bilgilerden Melik Dinar'ın da bu savaşta Toganşah ile birlikte olduğunu ve bizzat savaşa katıldığını anlaşılabilmektedir.³²

Sonuç itibariyle iki taraf arasında yapılmış olan bu savaşı sayı ve techizat olarak üstün olmamasına rağmen Sultanşah Mahmud kazanmıştır. Bu savaşın tarihinin 576/1181 olduğu konusunda kaynaklarımız ittifak halindedir.³³ Bu durumda Serahs gibi önemli bir şehri ele geçiren Sultanşah Mahmud hakimiyet alanını genişletmiş ve Horasan Bölgesinde önemli bir itibara sahip olmuştur. Serahs'ın ele geçirilmesinden

²⁷ Hamdullah Müstevfî, *Zafernâme*, vr. 301a.

²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304; Kaynağımız Sultanşah Mahmud ve Toganşah arasındaki savaştan bahsetmemektedir.

²⁹ Burada belirtilen anlaşmanın kimler arasında ve ne olduğu konusunda herhangi bir bilgi sahibi değiliz.

³⁰ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18; Cüveynî bu savaş sonucunda elde edilen ganimetler arasında üç yüz tane tavlânın da olduğunu yazmaktadır. Mîrhând'a göre (*Ravzatü's-safâ*, 369) savaş meydanında Sultanşah'a bağlanmak isteyen çok sayıda asker olmuştur.

³¹ Reşîdeddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 254.

³² Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Hasenî*, vr. 256a.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 18; Reşîdeddin, *Câmiu't-tevârih*, I, 254; Mîrhând, *Habibü's-sîyer*, II, 369.

sonra geri kalan az bir topluluk da Horasan'ı bırakarak Kirman'a gitmiştir.³⁴ Aynı zamanda ele geçirdiği ganimetlere zenginleşerek ekonomik kazanç da elde etmiştir.³⁵

Serahs'ı aldıktan sonra Tus'u³⁶ ve Ez-zam'ı³⁷ da ele geçirmiş olan Sultanşah Mahmud, Toganşah'ı zor duruma düşürmüştür.³⁸ Böylelikle Horasan'ın üç önemli şehrine hakim olmuş ve etki alanını genişletmiştir.³⁹

Cüveynî'ye göre Sultanşah Mahmud o arada askerleri dağılıp tekrar toplanmış olan Toganşah'ın üzerine sık sık saldırılar düzenlemiş ve o da gücünü kaybederek birkaç defa Sultan Alâeddin Tekiş'e ve Gur sultanına elçiler gönderip yardım için yalvarmıştır. Hatta bir kere de kendisi bizzat Herat'a gitmiş ancak bu girişimlerden herhangi bir sonuç alamamıştır.⁴⁰ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi veren kaynağımız Hândmir'e göre de Sultanşah Mahmud sene 576/1180-1181 de on bin asker hazırlayarak Nişapur tarafına hareket etmiştir. Toganşah ona karşılık savaşa teşebbüs etmiş ancak kendi ikametinde yenilmiştir. Sultanşah Mahmud'un ordusu çok fazla ganimet elde ederek bu sayede güç bulmuştur.⁴¹ Nişapur havalisinde büyük bir tehdit olarak yağma ve talan merasimini yerine getirmişlerdir. Ardından Toganşah ümerasının çoğu bu bağlılıktan sıkılarak Sultanşah Mahmud'un tarafına geçmişler ve ona bağlanmışlardır.⁴²

Bu durumda Serahs'ı ele geçirmekle yetinmeyen Sultanşah Mahmud Toganşah'ın peşini bırakmayarak akınlarına fasılasız devam etmiş ve onu çok zor bir duruma düşürmüştür. Böylelikle sadece yenmekle kalmamış ümerasını da kendi tarafına çekerek daha da fazla güçlenmiştir. Hatta Hândmir'e göre on bin kişilik bir ordu ile

³⁴ Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 255b.

³⁵ Agacanov'un belirttiğine göre (*Oğuzlar*, 355) Sultanşah ile yapılan savaşlar sonucunda alınan yenilgiler ile birlikte Oğuzlar Serahs'ı 1184 yılı civarında terk etmek zorunda kalmışlardır. Sultanşah'ın yağmalamasından dolayı neredeyse giyecek elbiseleri bile kalmamıştır; Ayrıca Sultanşah'ın bölgeyi ele geçirmesi ile dağılan Oğuzlardan bir kısmı Kirman'a yönelirken beş bin kişilik bir kısmı da Fars'a gitmişlerdir. Merçil, *Kirman Selçukluları*, 114.

³⁶ Tus şehri için bkz. Minorsky, "Tus", *IA*, XII/2, 123-130.

³⁷ Burada Sultanşah'ın ele geçirdiği ve kaynağımızın Ez-zam olarak bahsettiği yer Nişapur'a bağlı olan Cam'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 127.

³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 304; Cüveynî'ye göre (*Cihângüşâ*, II, 19) Sultanşah Mahmud'un sönmekte olan saadet yıldızı parlamaya başlamıştır.

³⁹ Erdoğan Merçil'in de belirttiği üzere (Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991, 192) Merv, Serahs ve Tus şehirlerinde ve civarında küçük bir emirlik kurmaya muvafak olmuştur.

⁴⁰ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Mîrhând'a göre de (*Ravzatü's-safâ*, IV, 369) Sultanşah Mahmud, Toganşah'ın emirleri usanıp kendisine bağlanana kadar onun vilayetine hücum etmiştir. Reşîdeddin de (*Câmiu't-tevârih*, I, 254) bu konuda Toganşah'ın ayan ve ümerasının Sultanşah'a sığındığını belirtmektedir. Sultan Alâeddin Tekiş ve Gur hükümdarına sığındığını da söylemekle birlikte onun yardımına bir tabur gitmiş ancak faydalı olamamıştır.

⁴¹ Hamdullah Müstevfî'ye göre (*Zafernâme*, vr. 301b.) Sultanşah Mahmud bu savaşı kazanmış ve sınırsız altın ve gümüş elde etmiştir.

⁴² Hândmir, *Habîbü's-siyer*, II, 635; Kaynağımız burada bilgiyi verirken Sultanşah Mahmud'u kastederek "Sultan" kelimesini kullanmıştır.

Togaşah'ın üzerine yürüdüğüne bakılırsa bu durumda Serahs'ı ele geçirdikten sonra bir hayli asker toplamış olsa gerektir. Nitekim, Serahs'ı önlerinde yapılan savaşta üç bin kişilik bir ordu ile mücadele etmişken aynı yıl on bin kişi ile Nişapur üzerine yürüyerek Togaşah'ı yenmiş olması Serahs zaferi ile bir hayli nüfuz ve nüfuzunda etkisiyle bir hayli asker toplamış olabileceği fikrini bize vermektedir.

Bu durumun yanı sıra Togaşah Serahs'ı yeniden ele geçirmek düşüncesinden vazgeçmemiş ve şehri zapt etmek için defalarca Alâeddin Tekiş'e ve Gıyaseddin Guri'ye başvurmuştur.⁴³ Hatta bir seferinde Gur hükümdarından yardım istemek için Herat'a kadar gitmiş olduğu halde herhangi bir sonuç elde edememiştir.⁴⁴ Anlaşıldığı kadarıyla Togaşah gerçekten çok zor durumda kalmış ve kaybettiği toprağını geri almak için müracatlarda bulunmuştur. Ancak, ne Tekiş ne de Gurlular bu meseleye karışmak istememişlerdir. Nitekim, Sultaşah ile Togaşah arasındaki bu konuyu onları tamamen etkileyen bir olay olarak görmemişler ve bu nedenle de herhangi bir şekilde karışmamışlardır.

Bu arada dikkat edilmesi gereken bir nokta da Togaşah'ın Alâeddin Tekiş adına para bastırmasıdır. Togaşah'a ait ve 577/1181-1182 yılında Nişapur'da kesilmiş olan bir para da “ El Sultan el-azam Alâeddünya ve'd-din Ebu'l Muzaffer Tekiş bin Hârizmşah el-melik el-adil Togaşah bin el-Melik el-muzaffer Sencer” yazmaktadır.⁴⁵ Bu durum da Togaşah hakimiyetindeki Nişapur'un Alâeddin Tekiş'e bağlı olduğunu göstermektedir. Burada önemli olan bir nokta da bu para'nın 576/1180-1181 yılından sonra 577'de kesilmiş olmasıdır. Nitekim, Togaşah ile Sultaşah Mahmud arasındaki mücadele 576'da olmuş ve Togaşah yenilmişti. Bu durumdan sonra Alâeddin Tekiş'e yaklaşmış olabileceği gibi, Togaşah'ın paralarının başkaca örneğini bulamadığımızdan bu tarihten önce Alâeddin Tekiş adına para kestirmiş miydi? Bu konuda herhangi bir bilğimiz bulunmamaktadır.

Alâeddin Tekiş ile Togaşah arasındaki bir diğer önemli olay da Tekiş tarafından Nesa 'nın Togaşah'a iktâ edilmiş olmasıdır. Nitekim, Bağdadî'nin *et-tevessül ile't-teressül* adlı eserinde geçen ancak tarihi bulunmayan bir menşurda şöyle denilmektedir:

“ *Menşûr-u takrîr-i iktâat-ı Nesâ İzzeddin Togaşah bin Müeyyed*

⁴³ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Bu konu ile ilgili ayrıca bkz. Abbas İkbâl, *Târîh-i Mufasssal İran*, 393; Feridun Gerayeli, *Nişapur Şehr-i Firuze*, Yy, 1415 Hş, 122.

⁴⁴ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Ayrıca bkz. Esger Furugi Ebri, *Târîh-i Guriyân*, Tahran, 1381 Hş, 53.

⁴⁵ *Catologue of Oriental Coins in the British Museum*, London, 1877, Vol. III, 117; Ayrıca bkz. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, 100.

Kim bize itaat ederse baht kapıları onun için açılmış olur.⁴⁶ Dolayısıyla da sen bize bağlılığını ispat ettiğinden ve baba oğulluk kaidesini yerine getirdiğinden dolayı çok yakında bizim lütuf dolu nefeslerimiz sana ulaşacaktır.⁴⁷ Ve senin hakkında iktanın çoğaltılması ve türlü lütuflar ve yüksek mertebeler vermeyi düşünüyoruz. Ve önceki fermanların icrasında onun adına olan belgenin takririnde her şey kesin olduğundan Nesa⁴⁸ köylerini ki, (bölgelerini) daha önceki fermanla onun divanının tasarrufundaydı tekrar ona verdik. Ki, eskiden beri olduğu üzere mukataalık yapsın ve o bölgenin emvalini masraflara ödesin . Senin adaletli, insaflı olduğunu biliyoruz... ”⁴⁹

Öncelikli olarak bu menşurun tarihinin bulunmamasından dolayı bu olayın Togaşah'ın hakimiyetinin hangi döneminde olduğunu bilemiyoruz. Ancak itaatının karşılığında bu iktanın kendisine verildiği ve bağlılığından dolayı kendisine verilenlerin arttırılacağı belirtilmiştir. Menşurdaki ifadede de anlaşıldığı üzere Nesa zaten öncesinde de ikta olarak Togaşah'ın elinde idi. Ve şehir üzerinde hakimiyeti bulunmaktaydı. İşte Tekiş'e olan bağlılığından dolayı tekrar kendisine verilmektedir. Menşurdaki bir diğer husus da baba-oğulluk kaidesi ifadesidir buradan anlaşıldığına göre de aralarındaki samimiyetin bu şekilde ifade edildiğini, birbirlerini ve bakış açısının ve itaatın bu ilişkiye benzetildiğini görmekteyiz.

Bu durumda bu ikta meselesi bize Togaşah ile Alâeddin Tekiş arasındaki ilişkiyi açıkça göstermektedir.

Bunun yanı sıra Nesa vilayeti sınırları içinde yazılmış olduğu belirtilen ve Alâeddin Tekiş'in Togaşah'a göndermiş olduğu bir mektupta bu iki kişi arasındaki ittifakın güçlendiğinden bahsedilmiş arada gidip gelen elçilerden bahsedilmiştir. Burada Nesa köylerinin kendine tabi olduğunu ve bu bölgenin birisi tarafından ele geçirilmeye çalışıldığını belirtmektedir. Buraların tasarrufunun kendine ait olduğunu herhangi bir emir vermediği sürece Nesa ile ilgili herhangi bir şeyin kendisinden sorulacağını belirtmektedir. Bu durumda Alâeddin Tekiş ve Togaşah arasındaki tabilik ve itaatın eskiden olduğu gibi devam ettiğini belirten hükümdar “Şimdi biz ve aziz kardeşimiz arasındaki kardeşlik ve dostluk pek güçlü ve pekişmiş bir durumdadır. Bu durumu

⁴⁶ Bağdadî, *et-tevessül*, 30.

⁴⁷ Bağdadî, *et-tevessül*, 31.

⁴⁸ Nesa şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Minorsky, “Nesa”, *İA*, IX, 198-199.

⁴⁹ Bağdadî, *et-tevessül*, 32; Menşurun devamı için ayrıca bkz. Bağdadî, *et-tevessül*, 30-37.

değiştirmek kimsenin hakkı değil. O mutluluğun bize hizmette olduğunu bilmelidir” demektedir.⁵⁰

Burada Nesa topraklarına kasteden ve oraları ele geçirmeye çalışan ve Alâeddin Tekiş’in “O” demek suretiyle kastettiği kişinin Sultanşah Mahmud olduğunu zannetmekteyiz. Nitekim, bu dönemde Togaşah’ı rahatsız eden ve Nesa çevresine saldıran kişi Sultanşah Mahmud olmalı idi.

Bağdadî’nin *et-tevessül ile’t-teressül* adlı eserinde bulunan ve Alâeddin Tekiş tarafından Gur hükümdarı Gıyaseddin’e gönderilmiş olan bir mektupta da Togaşah ve Sultanşah Mahmud arasındaki ilişki ile ilgili önemli bilgiler verilmektedir. Zilhicce ayının sonunda gönderildiğini bildiğimiz mektubun içeriğine baktığımızda Alâeddin Tekiş, elçiler vasıtasıyla Sultanşah Mahmud’a bazı öğütler gönderdiğini ifade etmektedir. Sultanşah’tan Togaşah ile uzlaşma içerisinde olmasını istemiş, vilayetlerdeki müdahaleyi kesmesini rica etmiştir. Yine Tekiş’in Gur Hükümdarına belirttiğine göre bu durum çok geçmeden gerçekleşmiş, insanların ölmesinde bir duraksama yaşanmış ve çevredeki askerlerin kendi vatanlarında yaşamaları için kendilerine izinler verilmiştir. Ardından da Alâeddin Tekiş, eğer birliklerini harekete geçirme konusunda herhangi bir durum ortaya çıkar ise hiçbir gecikme ve tereddüt olmadan yola koyulacağını bildirmiştir. Yine de durumların değişmesi halinde karşılıklı haberleşmeyi ve ittifakın da gerekliliği üzerinde durmaktadır.⁵¹

İşte bu mektuptan anlaşıldığına göre bu Sultanşah ile Togaşah arasındaki olayları engellemek amacı ile bir takım tedbirler alan Alâeddin Tekiş bunun sonucunda bazı olumlu gelişmeler elde etmiştir. Ancak, yine de çıkabilecek herhangi bir olumsuz duruma karşı Gıyaseddin’e ittifak teklifinde bulunduğu da anlaşılmaktadır. Böylelikle iki ülkenin ittifakı ile olaylar üzerinde daha etkili olmayı hedeflemiştir. Ancak bu durum Sultanşah Mahmud’un Togaşah’ı yenerek Horasan’da hakimiyet kurmaya çalışmasını çok fazla etkilemediği Togaşah’ın üzerine yeniden yürümesinden anlaşılmaktadır.

⁵⁰ Bağdadî, *et-tevessül*, 190-197.

⁵¹ Bağdadî, *et-tevessül*, 149-152; Gur hükümdarı ile Alâeddin Tekiş arasındaki diplomasinin varlığı daha öncesinden başlamakta idi. Nitekim Alâeddin Tekiş kış sonu ve bahar başında İslam beldelerinin en uzak bölgelerinden ve Kıpçak memleketlerinden bir araya getirdiği sayısızca askeri alarak Horasan’a yöneleceğini bildirmiştir. Bu konuda Gur hükümdarının maiyetini toplayarak kendisinden yardım etmesini istemiş, hatta dostluk ve ittifakın böyle zamanlarda belli olacağını ifade etmiştir. (Bağdadî, *et-tevessül*, 145-148) Ancak anlaşıldığına göre Sultanşah Mahmud’un Alâeddin Tekiş’in uyarılarına uyması ile bu Horasan hareketine gerek kalmamıştır.

Alâeddin Tekiş bu sırada gözünü Horasan'a dikmiş bulunmakta idi. Sultanşah Mahmud'un bölgede yapmış olduğu faaliyetler kendisinin bölgeye doğru yönelmesinde etkili olmuştur. Bu dönemde gerçekleşen olaylardan birisi de Alâeddin Tekiş'in Serahs'ı kuşatmasıdır. Kendisi Serahs önlerinde Gur hükümdarına yazmış olduğu mektubunda Horasan bölgesine gecikmiş de olsa bir hareket yaptığını ve bunun Hârizmşahların iyiliğine olduğunu belirtmektedir. Gur hükümdarından bir buyruk çıkararak devlet emirlerinden ve memleket sınırlarda yaşayanlardan Alâeddin Tekiş'e katılmalarını sağlamalarını rica etmiştir. Serahs kalesini kuşatmaya aldığını belirterek *"Mancınıklar kullanılmakta ve tahtın güvendiği kişilerin tespitine göre iki üç güne kadar yüksekliği semadan yüksek olan kale burcunu yerle bir edeceğiz. Hendek ne kadar geniş ve uzun olsa da doldurularak beş altı gün içerisinde bu önemli görevi yerine getireceğiz"* demek suretiyle bu konudaki ciddiyetini dile getirmiştir. Bu amaç için Barçnılg-kent, Kent, Ribatat, Mankışlak, Cend ve Mazenderan gibi bölgelerden gelen askerlerin⁵² yanı sıra Cürcan, Dihistan, Baverd, Nesa ve Şadyah civarındakilerin de geldiğinden bahsetmektedir. Herhangi bir mazreti olmaması halinde yakında sonucun gerçekleşeceğini belirterek bu konuda gerekli desteği Gur hükümdarından görmek istemiştir. Bu şekilde yardım teklifini iletmiştir.⁵³

Ancak istediği yardımı görememiş olacak ki Serahs'ı ele geçirememiş ve nitekim 587 yılı Muharrem ayında kendisinin yeniden Serahs önlerinde görmekteyiz. Bu dönemde Alâeddin Tekiş yine Gur hükümdarına mektup göndermekte ve mektubun Horasan ile ilgili kısmında Merv tarafından Horasan'a doğru hareket etmek gibi bir niyetinin olduğunu ancak Gurlulardan gelen haberlerin Serahs ve Habran vilayetlerinin kurtarılmasının daha önemli olduğu meselesinin ortaya çıkardığını ifade etmektedir.⁵⁴ Kış nedeni ile Horasan'a yürüme düşüncesinin ertelendiğini ama yine de hazırlıklarla devam edilmesinin gerekli olduğunu belirten Tekiş kendi on bin kişiden fazla olan ordusunun il sınırından geri çağırıldığını ve iki üç ay için bu durumun durdurulduğunu belirtmektedir. Ancak, baharın gelmesi ile birlikte harekete geçileceğini ve bu konuda herhangi bir engelin bulunmamasını Gur hükümdarından istemektedir. Bu konuya

⁵² Alâeddin Tekiş'in buralardan topladığı askerler arasında Kıpçaklarda bulunmakta idi. Nitekim, Sıgnak ve Cend bölgesinde yaşayan Uran kabilesinin reisi olan Alp Kara Uran'dan askeri destek almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köprülü, Uran Kabilesi, *Belleten*, 26 (1943), 229-243.

⁵³ Bağdadî, *et-tevessül*, 153-156.

⁵⁴ Kafesoğlu'nun belirttiğine göre (*Harezşahlar*, 101-102) bu Serahs ve Habran meselesi Gurlular tarafından halledilerek bu civardaki sorunlar giderilmiştir.

verdiği önemi Alâeddin Tekiş'in Gur hükümdarına hitaben *“eski ihlas ve vaadlerinde olduğu gibi katkıda bulunmalıdır. Herhangi bir gecikme ve bizi maksadımızdan uzaklaştıracak şeylerden çekinmemiz gereklidir”* demektir.⁵⁵

Bu durumda baharda Horasan'a büyük bir sefer yapılması beklenmekte idi. Ancak Alâeddin Tekiş bu seferi yapmaktan vazgeçmiş ve daha önce ittifak tekilf etmiş olduğu ve sefere çıkmak için mutlak yardımını istediği Gur hükümdarına bu sefer kendisi bazı nedenler öne sürerek seferin iptalini istemiştir. Tekiş'e göre yılın sona ermesi ile binek hayvanlarının zayıfladığını ve askerlerinin otlak sıkıntısı çektiklerini bildirmektedir. Hatta iki ordu birleşse bile herhangi bir sonuç alınamayacağını ifade etmektedir. Bu durumda seferin iptalini bildirmekte ve aslında önceki yıl Hârizm'den yola çıkıldığını, buradaki amacın aslında Horasan'ı tamamıyla ele geçirmek olduğunu ancak Mâverâünnehir civarında çıkan bir olay ile ilgilendiğinden bu arzusunun engellenmiş olduğunu belirtmektedir. Ancak yine de Horasan'a gitmeye niyetinin olduğunu da eklemektedir.⁵⁶

İşte bu durum karşısında Horasan'a yapılması düşünülen seferin bir kez daha iptal edildiğini görüyoruz. Alâeddin Tekiş için Horasan çok önemli olduğu gibi Mâverâünnehir bölgesi ile de Karahıtaylar nedeni ile ilgilenmek durumunda idi. Ancak bu durum tabii ki Sultanşah Mahmud'un işine gelmiştir. Çünkü gelebilecek bir Hârizmşah-Gurlu müttefik ordusu onun için büyük sıkıntı olabilirdi. Bölgede Togaşah'ı yenmiş ve Serahs gibi önemli bir şehri ele geçirmişti. Nitekim, Alâeddin Tekiş'de Karahıtaylar meselesini öne almış ve Horasan'a yapmayı düşündüğü seferi ertelemiştir.

Ancak Alâeddin Tekiş tarafından Gur hükümdarına yazılmış olan mektuptan anlaşıldığına göre Alâeddin Tekiş 579 yılında Horasan'a bir sefer düzenlemiştir. Bu seferin özellikle Merv civarına gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Alâeddin Tekiş askerlerini Hârizm'de konuşlandırmıştı. Ancak Merv tebaası onun bu hareketi sırasında ona bağlı vilayetlere saldırmaya başlamıştı. İşte bütün bunlardan sonra Rebiülevvel ayının ilk on gününde hareket etmeyi kararlaştıran Alâeddin Tekiş elli bin Türk askeri ile Horasan'a hareket etmiştir. Bu olayın ardından Horasan'ı hakimiyeti altına aldığını ifade eden Tekiş galip gelen askerleri vilayetin etrafına dağıttığından bahsetmektedir.

⁵⁵ Bağdadî, *et-tevessül*, 157-161.

⁵⁶ Bağdadî, *et-tevessül*, 161-165.

Böylelikle kaçan askerleri bulmayı hedeflemektedir.⁵⁷ Bundan sonra da Alâeddin Tekiş'in Hârizm'e döndüğü anlaşılmaktadır.

Bu bilgilere bakılırsa Alâeddin Tekiş gerçekleştirmek istediği Horasan seferini düzenlemiş ve başarıya ulaşmış gibi görülmektedir. Ancak, yine de Sultanşah Mahmud'un bölgedeki hakimiyetini tamamen ortadan kaldıramadığı anlaşılmaktadır. Bunu Sultanşah Mahmud'un bu coğrafyada hala etkinliğini sürdürmesinden anlaşılabilmektedir.

Nitekim, Togaşah bin Melik Müeyyed, 576 yılında Sultanşah Mahmud'un karşısında aldığı yenilgiden sonra 12 Muharrem 581/15 Nisan 1186 Pazartesi gecesini ölmüştür. Aynı gece devlet ileri gelenleri oğlu Sencerşah'ı onun yerine geçirmişlerdir. Ancak Sencerşah'ın Atabey'i Mengli Tegin duruma hakim olmuş ve Togaşah'ın mallarına el koyarak bazı isteklerde bulunmuştur. Bu durumda Togaşah bin Melik Müeyyed'in tarafında bulunan emirler de, Sultanşah Mahmud'un tarafına geçmişlerdir. Bu şekilde Togaşah'ın topraklarının büyük bir kısmı Sultanşah Mahmud'un eline geçmiş oldu.⁵⁸

Bu sırada Melik Dinar'da Kirman'a giderek oradaki Oğuzların kendi etrafında olmasını sağlamıştır.⁵⁹ Melik Dinar sene 583/1187-1188'de bütün Kirman'ı ele

⁵⁷ Bağdadî, *et-tevessül*, 198-200.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 305; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, 256a; Reşideddin Fazlullah'ın belirttiğine göre (*Câmiu't-tevârih*, I, 255), Mengli Tegin'in zulmü sebebiyle Togaşah'ın emirlerinin çoğu Sultanşah Mahmud'a bağlanmışlardır.; Ayrıca bkz. Perviz, *Târîh-i Selcika ve Harezmsâhan*, 215; Bünyadov, *Hârezmşâhlığı ve Enuşteginliler Devleti*, 40.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 305; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Reşideddin'e göre (*Câmiu't-tevârih*, 255) Melik Dinar korkusundan Kirman'a gitmiştir; Şebânkâreî'ye göre de (*Mecmau'l Ensâb*, 193); Kirman tahtı bir süredir meliksiz idi ve Guzlara dayanan ve Türk neslinden birisi olan Melik Dinar'ın gelişine seviniler ve onu tahta geçirdiler. Nitekim O, Sultanşah Serahs'a hakim olunca kaçmış ve Kirman'a gelmiştir. Ahmed Ali Han Veziri'ye göre de (*Târîh-i Kirman*, 396) herkes tarafından reddedilmiş olan Melik Dinar çaresiz bir şekilde beş bin kişi ile birlikte Kirman'a gelmiştir. Muhammed bin İbrahim'in belirttiğine göre (Muhammed bin İbrahim, *Tevârih-i Ali Selçuk*, Yy, Ty, 106) "beş bin süvari eşyası, kadın ve çocuklarıyla birlikte meczup, yenik, çıplak ve yağmalanmış bir şekilde iki üç gün Kubnan'ı tahrip etmişlerdir. Yiyecek ve içecekleri yağmalamışlardır." Buradan Serahs'tan Kirman'a giden bu Guzların çaresiz ve sefil durumları ortaya çıkmaktadır. Agacanov'un belirttiğine göre (*Oğuzlar*, 169) Kirman Oğuz devletinin kurucusu olan Melik Dinar siyasi iktidarı ele geçirdikten sonra şah unvanını kullanmıştır.

geçirmiştir.⁶⁰ Nitekim Kirman'da da sekiz yıl boyunca meliklik yapacaktır.⁶¹ Melik Dinar daha sonra Kirman'dan yanında 7 bin kişi olduğu halde Gurgan'a gelecektir.⁶²

Hamdullah Müstevfî, Melik Dinar ve Oğuzların Kirman'a gittiğini belirtmekle birlikte, onlardan bir grubun Alâeddin Tekiş'in yanına, diğer bir grubun da Gur hükümdarı Gıyaseddin'in yanına gittiğini bildirmektedir.⁶³

Böylelikle Sultanşah Mahmud'un Horasan'daki en önemli rakiplerinden birisi olan Nişapur Meliki Toganşah bin Melik Müeyyed ortadan kalkmış bulunuyordu. Toganşah ile giriştiği bu mücadele Sultanşah Mahmud'un bölgede genel anlamda güçlenmesine neden olmuştur. Her şeyden önce Sultanşah, Toganşah'ı Serahs savaşında yenerek önce gücünü ispatlamış ve sonra da çok sayıda asker toplayabilmiştir. Ardından yağma ve talan ile büyük maddi gelir elde etmiş ve en son olarak da Toganşah'ın emirlerini kendi tarafına çekmiştir. Bu durumda en önemli üç güç olan askeri, ekonomik ve siyasi gücü bu sayede kazanmış oluyordu. İşte böyle bir durumda Sultanşah Mahmud yüzünü yeniden Hârizm'e döndürecektir.

C) Sultanşah Mahmud'un Hârizm'i Kuşatması ve Alâeddin Tekiş ile

Münasebetleri

Sultanşah Mahmud, Hârizm'i ele geçirerek tahtını yeniden elde etmek isteğinden hiçbir zaman vazgeçmemiş ve bunun kolay olmayacağını bildiğinden güç ve kuvvet toplamak yoluna gitmiştir. Yine de Alâeddin Tekiş'in zor durumda olduğu bir zamanı kollaması gerekmekteydi. Ayrıca, Alâeddin Tekiş Hârizm'de bulunuyorken bunu gerçekleştirebilmesi imkansız gibi görünmekte idi. Nitekim, daha önceki tecrübeleri bu işin kolay olmayacağını göstermekteydi. Alâeddin Tekiş'in hükümdarlığının başlarında

⁶⁰ Hamideddin Ahmed Hamid Kirmanî, *Bedayü'l Ezman fi vekayi Kirman*, Tashih ve ihtimam: Abbas İkbâl, Tahran, 1331 Hş, 4; Ahmed Ali Han Veziri, *Târih-i Kirman*, 411.

⁶¹ Nâsirüddin Münşi Kirmanî, *Sımt-ul Ulya li'l Hareti'l ulya Târih-i Karahitayan*, Farsça trc. Abbas İkbâl, Tahran, 1983, 19; Şebânkâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 193; Kadı Ahmed Gaffari Kazvînî, *Târih-i Cihan-ı Ara*, Tahran, 1343 Hş, 119; Melik Dinar'ın Kirman'daki hakimiyeti için ayrıca bkz. Kirmanî, *Bedayiu'l Ezman fi vekayi Kirman*, 4-5; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 116-140.

⁶² Kaynaklarımız İsfendiyar'ın belirttiğine göre (*Taberistân*, II, 137) Melik Dinar 7 bin kişi ile Gurgan'a gelerek İsfahbed Hüsameddevle Erdeşir'e "Size hizmet etmeye geldim. İzin vererseniz hizmetinize gelir, ayağımızı öperim " diyerek haber gönderdi. Kendisine hizmet etmesi için izin verildi ve hiçbir zaman geri dönmemesi söylendi. Ancak Melik Dinar itaatten vazgeçmiş ve vilayetleri yağmalama yoluna gitmiştir. Maraşi'ye göre de (*Mazenderan*, 111) İsfahbed ise onlara yiyecek verilmesini, onlara bakmalarını ve Mazenderan'a gitmelerine izin verilmesini buyurmuştur. Ancak Melik Dinar'ın vezirleri onu İsfahbed'e gitmekten vazgeçirmişlerdir. Bunun üzerine o da bu memleketi yağmalama yoluna gitmiştir.

⁶³ Hamdullah Müstevfî, *Zafernâme*, vr. 301b.

üstelik ittifaklarla bunu gerçekleştirememişti. Ancak, şu da bir gerçek ki artık Horasan'da kendini kabul ettirmiş, Merv ve Serahs gibi önemli iki şehri ele geçirmiş ve Nişapur Meliki Togaşah bin Müeyyed'in kötü bir şekilde ölümüne neden olmuştu. Bu durumda herhalde kendisini artık Hârizm tahtını ele geçirebilecek kadar güçlü görmekte ve bunun için uygun bir zamanın ortaya çıkmasını kollamakta idi.

Togaşah bin Melik Müeyyed'in ölümünden sonra, Sencerşah başa geçti. Ancak, Sencerşah'ın iktidarı elinde bulunduran Atabeyi Mengli Tegin halka çok kötü davranarak mallarını yağmalıyordu ve bazı emirleri de öldürtmüştü. Bu durumun sonucu olarak 582/1186-1187 yılı başlarında Alâeddin Tekiş Hârizm'den Horasan'a doğru gelmiştir. İşte bu gelişme Sultaşah Mahmud'a beklediği fırsatı vermiş ve o da Hârizm'e doğru kalabalık bir ordu ile yola çıkmıştır.⁶⁴

Hasan-ı Yezdi'nin belirttiğine göre Sultaşah Mahmud ordu toplamıştır ve öyle askerler seçmiştir ki onların her birisi on kişi yüz kişi'ye direnebilirdi. Amuye emiri İzzeddin Tuğrul ve bir meliki Merv'de bırakıp Hârizm'e gitmiştir.⁶⁵

Onun amacı tabîi ki Hârizm'i ele geçirmektir. Hârizm'e gelen Sultaşah Mahmud şehir halkı tarafından büyük bir mukavemetle karşılaşmıştır. Hârizmliler kendisini şehre sokmamışlardır.⁶⁶ Hândmîr'e göre onu düşman görerek her sahada ona direnmiş ve onunla muharebe yapmışlardır.⁶⁷ Mîrhând'a göre de Sultaşah Mahmud'un düşündüğünün tam tersine, kapıları kapatıp ayaklanmışlardır.⁶⁸ Bu durumda Sultaşah Mahmud'un hâlâ Hârizm halkının kendisini istediğini sandığı düşüncesi ortaya çıkmaktadır ki, gelişen bu olay onun Hârizm'in konusundaki umudunu bir kere daha kıracaktır. Nitekim, Hârizm halkının bu şekilde kapıları kapatarak ona karşı mukavemet göstermiş olmaları Alâeddin Tekiş'e ne kadar bağlı olduklarını ve Sultaşah Mahmud konusundaki isteksizliklerini bir kez daha göstermiş olmaktadır.

Tabîi ki Sultaşah Mahmud'un Hârizm'e yürüdüğünü haber alan Alâeddin Tekiş de kardeşinin başkent olarak gördüğü Merv üzerine yürümüştür. Bunu duyan Sultaşah Mahmud da derhal kuşatmayı bırakarak Merv yönüne hareket etmiştir.⁶⁹ Zaten bu durumda yapabileceği çok fazla bir şey de bulunmamakta idi. Kalabalık bir ordu ile

⁶⁴ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Reşîdeddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 255.

⁶⁵ Hasan-ı Yezdi *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 256b.

⁶⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19.

⁶⁷ Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 636.

⁶⁸ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 369.

⁶⁹ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 369.

Hârizm'e yürümüş olmasına rağmen bizzat şehir halkı tarafından karşılık görmüşken Merv'i gözden çıkaramazdı. Bu durumda Hârizm'i ele geçiremeyeceğini anlayarak acele bir şekilde geri dönmüştür. Aksi takdirde devleti ele geçirip hükümdarlığı alamadığı gibi, Horasan'daki hakimiyetinden de olacaktı. Daha fazla oyalanmayarak Merv'e doğru yola çıkmıştır.

Alâeddin Tekiş de Merv şehri kapısının önlerine çoktan inmişti. Sultanşah Mahmud Amuye'ye ulaşınca askerlerinin çoğunu orada bırakarak savaşçı elli adamı ile gece vakti Tekiş'in ordusunu yarmış ve şehre girmeyi başarmıştır.⁷⁰ Ertesi gün şehrin kapısında beklemekte olan Alâeddin Tekiş kardeşinin içeri girip duruma hakim olduğunu öğrenmiş ve vakit kaybetmeyerek buradan gitmeyi uygun görmüştür.⁷¹ Alâeddin Tekiş'in bu gidişinin, Hârizm'i Sultanşah Mahmud'un kuşatmasından kurtarmak için bir taktik olması ihtimali de yüksek görünmektedir. Zira kendisi Sultanşah'ın şehri çok iyi donattığını ve sağlamlaştırdığını ve bu nedenle şehri ele geçiremeyeceğini bilmekte idi.

Burada İbnü'l-Esîr'de yer alan bir bilgiyi ihtiyatlı olarak vermemiz gerektiği kanaatindeyiz. İbnü'l-Esîr'e göre bir tarihçi şu bilgileri vermektedir. Sultanşah Merv'i aldığı anda buradaki oğuzları uzaklaştırmıştı. Daha sonra bu akıncılar kuvvet toplayarak ve yığınak yaparak kendisini Merv'den çıkardılar, hazinelerini yağmaladılar ve askerlerin büyük bir kısmını öldürdüler. Bunun üzerine O da Karahıtaylar'a sığındı ve yardım istedi, onara para vermeyi teklif etti. Ardından muazzam bir ordu kurarak geri geldi. Oğuzları sadece Merv'den çıkarmakla kalmadı ayrıca Serahs, Nesa ve Abyurd'u da kurtardı ve buraların sahibi oldu. Kendisine yardım eden Karahıtayları da geri gönderdi.⁷²

Bu bilgilere baktığımızda bazılarının karıştırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Sultanşah'ın Merv'i ele geçirdiği bilgisi doğru olmakla birlikte daha sonra kendisinin buradan çıkarılması hadisesi ancak ölümünden sonra topraklarının Alâeddin Tekiş'in ele geçirmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra Sultanşah Mahmud'un Karahıtaylara sığınıp yardım istemesi meselesi ise Merv'i ele geçirmeden çok önce

⁷⁰ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Reşideddin, *Câmiu't-tevârih*, I, 255; Hândmîr'e göre (*Habîbü's-siyer*, II, 636) Sultanşah Mahmud elli adamıyla Ceyhun kenarına ulaşmıştır. Bu elli kişinin her biri ünlü İran kahramanlarından III. Rüstem ve İsfendiyar gibiydiler.

⁷¹ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Reşideddin, *Câmiu't-tevârih*, I, 369.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, XI, 305; Zehebi'nin İbnü'l-Esîr'den rivayet ettiğine göre de (*Tarihü'l-islam*, LVI, 346) Karahıtaylılar ülkelerine epeyce bir ganimetle döndüler.

gerçekleşmiştir. Burada kastedilen Merv'in ele geçirilişi sırasında Karahıtayların ordusunun bir kısmının yardımının olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Merv'den çıkarılıp ardından da geri gelerek ele geçirilmesi bilgisi burada karıştırılmış olmalıdır.

Alâeddin Tekiş'in Merv'i kuşatma meselesine gelince Tekiş'in asıl amacı Mengli Bey meselesi idi ve bu meseleye öncelik vermesi gerektiğini düşünerek Hârizm'i dolaylı yoldan kurtardıktan ve kardeşi Sultanşah Mahmud'a da gözdağı verdikten sonra yarım kalan işini tamamlamak için Şadyah'a doğru yola çıkmıştı. Çünkü bu bölgede işler iyice karışmadan Mengli Bey sorununu daha fazla ilerlemeden çözmesi gerekmekte idi. Kardeşi Sultanşah Mahmud ise yaşanan bu olayla Mengli Bey meselesinin çözümünde kendisine sorun olmuş ve planlarını bozmuş oluyordu. Yine de kendisi Şadyah üzerine yürüyerek buradaki sorunları çözme yoluna gidecektir.

Böylelikle Sultanşah Mahmud'un Hârizm'i ele geçirme umudu bir kez daha sönmüş bulunmakta idi. Ve kendisi siyasetini sürdürecektir Horasan'ı ele geçirme çabalarına devam edecektir. Şu durumda Sultanşah Mahmud'un bu olaydan sonra Merv'de en azından bir süre daha kaldığı anlaşılmaktadır.

D) Alâeddin Tekiş'in Şadyah'ı Kuşatması, Mengli Bey-Sencerşah ve Sultanşah Mahmud Münasebetleri

Alâeddin Tekiş bu olaylardan sonra Şadyah'a gitmiş ve şehrin önüne 582 yılı Rebiülevvel/ 1186 Mart- Nisan ayında inmiştir. Şehirde bulunan Sencerşah'ı ve Mengli Bey'i iki ay süre ile kuşatma altında tutmuştur.⁷³ Daha sonra barışa karar verilmiş ve Alâeddin Tekiş, Hârizm'e geri dönmüştür. Bundan sonra da barış ile ilgili hükümleri konuşmak üzere bir kurulu Mengli Bey'e göndermiştir. Bu kurul üç kişiden oluşmaktaydı ki bunların çok önemli görevlerde bulunduklarını biliyoruz. Bu kurulda bulunmakta olan Büyük Hacıp⁷⁴ Şihabeddin Mesud, Hansalar⁷⁵ Merdan Şir,

⁷³ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; İbnü'l-Esîr'e göre (*el-Kâmil*, XI, 305) Alâeddin Tekiş şehri iki ay kuşattı ise de hiçbir şey elde edemedi geri dönmüştür. Perviz, Şadyah'ın 583 yılı Rebiülevvelinde kuşatıldığını belirtmektedir. *Târîh-i Selacika ve Hârizmşahan*, 215.

⁷⁴ Türk-İslam devletlerinde Hacıb, Hükümdar ve Vezirden sonra saraydaki en yetkili kişilerden birisi idi. Devlet işlerinde etkili olur, merasimlerde bulunur ve hükümdar ile halk arasında aracılık yapardı. Hacıplik görevi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Köprülü, "Hacıb", *İA*, V/I, 30-36; Aydın Taneri, "Hacıb", *DİA*, XIV, 508-511. Hârizmşahlarda haciblik için ayrıca bkz. Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilatı*, 99-101; Abdulkadir Erdoğan, *Hârizmşahlarda Askeri Teşkilat*, MÜTAE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004, 140-143.

⁷⁵ Hansalar sofracıbaşı, aşçıbaşı anlamındadır. Görevleri ise mutfak idaresi, erzak temini, hükümdarın sofrasının kurulması ve yemeklerin vaktinde hazırlanması gibi görevleri bulunmakta idi. Hansalarlık görevi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Hansalar", *İA*, XVI, 47-48.

Kâtip⁷⁶ Bahâeddin Muhammed Bağdadî'yi⁷⁷ gönderen Alâeddin Tekiş barış yerine farklı bir muamele ile karşılaşmıştır. Nitekim Mengli Bey bu heyeti yakalatarak Sultanşah Mahmud'a göndermiştir. Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud arasında barış yapılana kadar bu devlet erkânı onun yanında kalmışlardır.⁷⁸

Hamdullah Müstevfi'nin belirttiğine göre de Mengli Bey, Sultanşah Mahmud'a bu üç kişiyi tutuklayıp gönderdiği zaman “*O üç kişiyi kendinden uzaklaştırma, topluluğunda onları da tut*” demiştir.⁷⁹

Bu durumda Mengli Bey ile Sultanşah Mahmud arasında bir anlaşma ve ittifak söz konusu olmakta idi. Mengli Bey savaş sebebi sayılabilecek bu olayı gerçekleştirirken iki kardeş arasındaki husumetten de yararlanma durumuna gitmiştir.⁸⁰ Aradaki ilişki açısından bir anlaşma yapıldığı belli olsa da bunun ne şekilde yapıldığı konusunda kaynaklarımızda herhangi bir ayrıntılı bilgi geçmemekte, sadece bu kişilerin Sultanşah Mahmud'a gönderildiği şeklinde bilgi bulunmaktadır. Mengli Bey heyeti esir ederek kendi yanında tutabilirdi ancak, heyeti Sultanşah Mahmud'a gönderdiğine bakılırsa bu durum hem kendisi için tehlikenin büyümesine hem de Alâeddin Tekiş ile Sultanşah Mahmud'un arasının daha da açılarak bir nevi şimşekleri onun üzerine çekilmesine de neden olabilirdi. Yani her ne kadar ikisi arasında bir ittifak var gibi görülse de aslında bu durum Alâeddin Tekiş'in hiç hoşuna gitmeyecekti.

Bu arada Cüveynî'nin ifadesiyle alimlerin en büyüğü, imamların en seçkini, devrin sultanlarının saygı gösterdiği, akıl ve bilgisiyle ün salmış olan Horasan kadısı ve Şeyhülislamı İmam Burhaneddin Ebu Said bin El-İmam Fahreddin Abdülaziz, Sultan Alâeddin Tekiş'in hizmetindeydi. Bu kişi Şadyah'a gidince Mengli Bey, kendisini

⁷⁶ Devletin resmi evrakının kaleme alınması, siyasi yazışmaların yapılması gibi konular ile ilgilenen Katib devlet içerisinde çok önemli bir göreve sahip bulunmakta idi. Kâtiplik görevi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. F. Krenkow, “Katib”, *İA*, VI, 431- 432; Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 49-52.

⁷⁷ Buradaki heyetin içinde bulunan Bahâeddin Muhammed Bağdadî, *et-tevessül ile't-teressül* isimli eserimizin yazarıdır. Kendisi aynı zamanda münşilik görevini de ifa etmekte idi. Bağdadî ile ilgili ayrıca bkz. Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, I, 139-142.

⁷⁸ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Reşîdeddin, *Câmiu't-tevârih*, I, 255; Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 257a; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 636; Muhammed Avfî ise Bağdadî ile ilgili bilgi verirken onun Nişapur'a elçilik için gönderildiğini ancak bu sırada Mengli Tegin tarafından hapsedildiğini belirtmekle birlikte Sultanşah Mahmud ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Ayrıca Bağdadî'nin bu hapislik sırasında Mektup yazdığını da belirtmektedir. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l elbâb*, I, 132; Bağdadî'nin yazdığı mektup için bkz. Bağdadî, *et-tevessül ile't-teressül*, 323-362.

⁷⁹ Hamdullah Müstevfi, *Zafernâme*, vr. 302a.

⁸⁰ Kafesoğlu'na göre (*Harezşahlar*, 104) Mengli- Sultanşah Mahmud ilişkileri iyi değildi ancak Mengli, Toganşah zamanında Alâeddin Tekiş'e bağlılığı kabul etmediği için ortak düşman olarak görmekteydi.

yakalatarak öldürmüştür.⁸¹ Bu durumda Alâeddin Tekiş artık harekete geçerek Mengli Bey'in üzerine yürüyecektir. Fakat öncesinde bu bölgeye Sultanşah Mahmud'un gelişi ve buraları ele geçirmeye çalışması meselesi bulunmaktadır. Muhtemelen kendisi bu olumsuz ve karışık durumdan yararlanmaya çalışmıştır.

E) Sultanşah Mahmud'un Şadyah ve Sebzvar'ı Ele Geçirme Çabaları , Alâeddin Tekiş'in Nişapur'u Alması

Sultanşah Mahmud, Mengli Bey ve Alâeddin Tekiş arasındaki gelişmeleri izlemiş ve ardından Şadyah'a doğru ilerlemiştir. Nişapur ve çevresi onun için uzun zamandan beri hedeflediği bir bölge idi. Ancak ele geçirememiştir ve bu sefer kardeşinden önce harekete geçerek bir kere daha Şadyah üzerine yürümüştür. Buraya geldikten sonra kuşatma altına almış, ancak şehir halkının mukavemeti ile karşılaşmıştır.⁸²

Cüveynî'ye göre burada yenilince Sebzvar'ın⁸³ yolunu tutmuştur. Sebzvar ahalisi Sultanşah Mahmud'u istemeyerek kendisine hakaretlerde ve küfürlerde bulunmuşlardır. Bunun üzerine şehri ele geçirmek için büyük bir çaba harcamış hatta şehir etrafına mancınıkları dikmiştir.⁸⁴ Bu durum karşısında şehir halkı zor duruma düşeceğini anlayarak bu sefer de Sultanşah Mahmud'dan af dileme yoluna gitmişlerdir. İşte bu durumda son çare olarak dini ve müsbet ilimlerde eşsiz ve zamanın en seçkin sufilerinden olan Şeyh Ahmet Beğdili'yi şefaet istemesi için Sultanşah Mahmud'a göndermişlerdir. Kendisi af dilemek için yola çıktığında sufilere inanmayan ve onlara kötü gözle bakan bir grup insan ona laf atıp çirkin sözler söylemişlerdi. Hatta birkaç kişi de ona ok atmışlar ve bu oklar onu yanına kadar gelmişti. Ama o, bunlara aldırış etmemiştir.⁸⁵ Sultanşah Mahmud'un huzuruna giderek şehir halkı için af dilemiştir. Ki o

⁸¹ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 20; Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 256b; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 370.

⁸² Rabbani Aziz'e göre (*The Khwarazmshahs*, 20) Sultanşah, şehirdekilerin teslim olmayacağını ve Sencerşah'ın savaşta güçlü bir yardım aldığını anlayınca Sebzvar'a doğru yola çıkıp burayı kuşatmıştır. Ancak bu savaşta nereden yardım aldığı konusunda kaynaklarımızda herhangi bir bilgi verilmemiştir.

⁸³ Sebzvar şehri Horasan'da bulunan bir şehirdir. Nişapur'un 103 km batısında olup batı Afganistan'da bulunan Sebzvar şehri ile karıştırılmamalıdır. Nişapur bölgesinin merkezi haline gelmiş olan Sebzvar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haig, "Sebzvar", 299- 300.

⁸⁴ Mancınık kale kuşatmalarında kullanılan çok önemli bir silah idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilatı*, 152-154.

⁸⁵ Şeyh Ahmet Beğdili seçkin sufilerden birisi olmakla birlikte aynı zamanda gazel ve rubailerinin de bulunduğu kaynaklarımızda yer verilmektedir. Hatta kendisine ait bir rubai de geçmektedir. "Ey can! Sen mukaddes bir ruhsun. Eğer sen tozundan temizlenirsen görklere yükselirsin. Senin asıl yerin arş'tir."

da Şeyh'i çok iyi bir şekilde saygı ve ikramla karşılamıştır. Ardından da ricasını kabul ederek halkı affetmiştir. Hatta Hamdullah Müstevfî'nin "Sultanşah Mahmud o temiz dinliyi görünce gönülden bağlandı. Şehre girdi ve Şeyhin sofrasından faydalar edildi." demesine bakılırsa Sultanşah Mahmud'un bu olay karşısındaki tutumu daha iyi anlaşılmaktadır.⁸⁶ Sebzvar'ı ele geçirdiği gibi aynı zamanda verdiği söze de uyarak burada bir süre kalmış ve ardından Merv'e doğu hareket etmiştir.⁸⁷

Hândmîr'e göre Sebzvarlılar şehrin kapılarını açmışlar ve Sultanşah Mahmud beldeye gelmiştir. Şehre girince reaya'yı kesinlikle rahatsız etmemiştir.⁸⁸

Bu durumda Sultanşah Mahmud hakimiyet alanını biraz daha genişleterek Sebzvar'ı da almıştır. Fakat yine de Sebzvar'da fazla durmamış ve merkezi olan Merv'i boş bırakmayarak buraya dönmüştür. Ancak bu sırada Şadyah bölgesi hareketlenmekte ve Mengli Bey'in Alâeddin Tekiş'e yaptığı davranışların hesabı sorulmakta idi.

Cüveynî'ye göre Alâeddin Tekiş 14 Muharrem 583/ 27 Mart 1187 Cuma günü yeniden Şadyah kapısına gelmiştir. Fakat bu sefer mancınıklarını da getirdiğini ve zorlu bir savaş başlattığını görmektedir.⁸⁹ Bu durumda Mengli Bey çaresiz kalmış ve Alâeddin Tekiş'ten af dilemiş ve şefaet dilemeleri için imamları ve şeyhleri kendisine göndermiştir. Bu durumda Aleddin Tekiş yalvarmalara dayanamamış ve şehir halkının canını bağışlayacağına dair söz vermiştir. Mengli Bey, Alâeddin Tekiş'in kendisini bağışlaması üzerine onun huzuruna varmış ve 7 Rebiülevvel Salı (16 Mayıs) günü Alâeddin Tekiş şehre girmiştir.⁹⁰ Reşîdeddin Fazlullah ve Hândmîr'e göre de Mengli Bey ve Sencerşah birlikte Şadyah'dan dışarı çıkmışlar ve Alâeddin Tekiş'in huzuruna gelmişlerdir.⁹¹ Daha sonra şehirde adaletli bir durum yaratılmış ve Mengli Bey'in zorla halktan aldıkları halka geri dağıtılmıştır. Böylelikle hem Mengli Bey ele geçirilmiş, hem

Gelip bu toprakla kaplı dünyada oturmak sana utanç vermiyor mu?'. Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 21; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 370.

⁸⁶ Hamdullah Müstevfî, *Zafernâme*, vr. 302b.

⁸⁷ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 20; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 370.

⁸⁸ Hândmîr, *Habîbü's-sîyer*, II, 636; Kaynaklarımız bu af dileme olayı ile Sultanşah Mahmud'un Sebzvar'ı affettiğini belirtmektedir. Ancak Haig, *İA*'da yazmış olduğu Sebzvar maddesinde ("Sebzvar", 299-300) Sultanşah'ın ağabeyi Tekiş tarafından Hârizm'den sürülünce, babasının hüküm sürdüğü araziden hisse olarak Horasan'ı aldığını ve 1186'da Sebzvar'ı muhasara ve zapt ettiğini belirtmektedir. Bununla birlikte şehirlerin zaptından dolayı kendisine ağır hakaret etmek sureti ile meydan okumuş olan Sebzvar halkını onun katl etmesine mani olmanın güç olduğunu ifade etmektedir. Fakat biz bu durumun araya ünlü bir din aliminin girmesi ile çözüldüğünü görmektediriz.

⁸⁹ Hasan-ı Yezdi'nin belirttiğine göre (*Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 256b) Alâeddin Tekiş şehrin dört bir yönüne mancınıklarla saldırmaya başlamıştır; Mancınık kale kuşatmalarında kullanılan en önemli silahlardan birisi idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan, *Hârezmşâhlarda Askeri Teşkilat*, 201-203.

⁹⁰ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 21.

⁹¹ Reşîdeddin, *Câmiu't-tevârih*, I, 371; Hândmîr, *Habîbü's-sîyer*, II, 637.

de Nişapur Bölgesi Alâeddin Tekiş'in hakimiyeti altına girmiş bulunmakta idi. Mengli Bey'i yargılamak için bir hakim tayin edilmiş ve kendisine kısas uygulanmıştır. Onu imamların fetvasını da alarak daha önce Mengli Bey'in öldürmüş olduğu ünlü alim İmam Burhaneddin Ebu Said bin El-İmam Fahreddin Abdülaziz'in babası imam Fahreddin Abdülaziz el-Kufi'ye teslim etmişlerdir. Fahreddin de Kur'an-ı Kerim hükmünce kısas uygulamış ve Mengli Tegin öldürülmüştür. Bu durumun ardından da Nişapur kesin bir şekilde Alâeddin Tekiş'in eline geçmiştir.

Bu olayın ardından Nişapur'un yönetimini büyük oğlu Nâsireddin Melikşah'a vermiştir. Kendisi de 583 Receb/ 1187 Eylül- Ekim yılında Hârizm' e geri dönmüştür.⁹²

İbnü'l-Esîr'e göre Alâeddin Tekiş, Hârizm'e giderken Sencerşah'ı da yanında götürmüştür. Ona iyi davranarak misafir etmiş ve Hârizm'de kendisini çok iyi bir şekilde ağırlamıştır. Ancak, Sencerşah Nişapur'a haber gönderip oraya geri dönebilmek için halkını kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Bu durumun Alâeddin Tekiş, tarafından anlaşılması üzerine de Sencerşah'ı yakalatarak gözlerine mil çektirmiştir. Böyle bir durumda 595/1198-1199 yılında ölünceye kadar Hârizm'de kalmıştır. Nitekim, Alâeddin Tekiş, Sencerşah'ın annesi ile evli idi ve kendi kızını da Sencerşah ile evlendirmiş idi. Hatta kızının ölmesi üzerine de kızkardeşi ile evlendirmişti.⁹³

Bu durumda artık Horasan'ın temel taşlarından birisi olan Nişapur Alâeddin Tekiş'in eline geçmiş bulunmakta idi. Nitekim, bu şehir yıllardır Sultanşah Mahmud'un da göz diktiği ve eline fırsat geçtiğinde saldırmak suretiyle zorladığı bir yerdi. Bu durumda Sencer döneminden itibaren karışan Horasan'da Melik Müeyyed Ay-aba ile başlayan bu mücadele son bulmuş olmakta idi. Ancak şunu görüyoruz ki Toganşah bin Melik Müeyyed babasının tam tersine Sultanşah Mahmud'a karşı önceleri tarafsız gibi görünürken sonraları Alâeddin Tekiş'in yanında yer alan bir durum içerisine girmiştir. Nitekim, Sultanşah Mahmud'dan yana da çok fazla sıkıntı çekmiştir. O Toganşah'ı bir türlü rahat bırakmamış ve Nişapur üzerinde ısrar etmiştir. Daha sonra Alâeddin Tekiş ile geliştirilen bu ilişkilerin Sencerşah dönemiyle birlikte akrabalıkla güçlendirildiğini de görmekteyiz. Zaten her ne kadar Sultanşah Mahmud kadar Nişapur üzerinde iddialı görünmese de bölgenin hassasiyetine varmış olan ve belki kardeşinin eline geçmesinden de korkan Alâeddin Tekiş, Mengli Tegin ve yaptıkları dolayısıyla Nişapur'u elde

⁹² Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 21.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 305; Bu bilgiler kaynaklarımızdan sadece İbnü'l-Esîr'de geçmektedir; Ayrıca bkz. Bünyadov, *Harezmsahlığı ve Enuşteginliler Devleti*, 41.

etmiştir. Böylelikle hem Horasan'a inmiş hem de Sultanşah Mahmud'un burayı ele geçirme ihtimalini ortadan kaldırmış olmakta idi.

Nişapur gibi önemli bir şehre hakim olarak oğlu Nâsireddin Melikşah'ı da tayin etmiş olması bölgeye ne kadar önem verdiğinin de ispatı olarak görülebilir. Nitekim, şehzadenin buraya atanmış olması sıradan bir durum olmadığının da bir kanıtıdır.⁹⁴ Alâeddin Tekiş, Nişapur bölgesine sıradan bir vali de atayabilirdi. Ancak bunu yapmamış özellikle oğlunu tayin etmiştir.⁹⁵ Bu durumda bölge doğrudan Hârizm'e bağlanmış olmakta idi böylelikle Sultanşah Mahmud'da buradan ümidini kesmiş olacaktı. Kısacası bu durum sadece Nişapur'daki gelişmelerden değil Sultanşah Mahmud'un bölgedeki etkisinden de kaynaklanıyor olabilir kanaatindeyiz. Anlaşıldığı üzere Horasan'ın bu önemli şehrini ele geçirmek hem Alâeddin Tekiş için hem de Sultanşah Mahmud için oldukça önemli idi. Sultanşah Mahmud'un alması halinde zaten hakimiyetini arttırdığı Horasan üzerinde daha da genişleyecek ve nüfuzu artacaktı.

F) Sultanşah Mahmud'un Şehzade Nâsireddin Melikşah ile Yaptığı Savaş ve Geri Çekilmesi

Nişapur havalisinde Mengli Bey ve Alâeddin Tekiş arasında bu gelişmeler yaşanırken Sultanşah Mahmud muhtemelen Merv şehrinde bulunmakta idi.⁹⁶ Mengli Bey, Alâeddin Tekiş tarafından kendisine gönderilen heyeti Sultanşah Mahmud'a göndermiş ve Sultânşâh'da bu kişileri kabul etmiştir. Bundan sonraki gelişmeleri ise Merv'den takip etmiş ve muhtemelen olaylara karışmayarak ortaya çıkacak sonucu beklemiştir. Nitekim, bu sonuç Alâeddin Tekiş'in lehine ve Sultanşah Mahmud'un aleyhine ortaya çıkmıştır. Bu durumda kendisi Nişapur gibi ele geçirmek için mücadele ettiği bir şehri Alâeddin Tekiş'e kaptırmış bulunuyordu. Uygun zamanı kollayan Sultanşah Mahmud ise gelişmeleri izleyerek Alâeddin Tekiş'in şehirden gitmesini beklemiştir. Nitekim, Sultan'ın Hârizm'e gitmesi ile de harekete geçmiş ve Nâsireddin Melikşahı ortadan kaldırarak şehri ele geçirmek için Şadyah'a doğru yola çıkmıştır.⁹⁷

⁹⁴ Nişapur sadece Horasan'ın stratejik açıdan önemli şehirlerinden birisi olmakla kalmayıp aynı zamanda Hindistan ve Orta Asya'dan batıya, İran körfezinden kuzeye Volga boylarına giden çok önemli ticaret yollarının kavşağı konumunda idi. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", 499.

⁹⁵ Nâsireddin Melikşah daha önceleri yine çok önemli bir şehir olan Cend şehrinde vali idi. Bağdadi, *et-tevessül*, 159.

⁹⁶ Sultanşah Mahmud'un Sebzar'dan dönüşte Merv şehrine gittiğini belirtmiştik.

⁹⁷ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 21; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 371; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, 637.

Sultanşah Mahmud halkın bir kısmını öldürmüş ve şehrin surlarının çoğunu yıktırıştır. Ardından yeğeni Nâsireddin Melikşah ile zorlu bir savaşa tutuşmuştur. Melikşah da babasına haberciler göndererek durumu anlatmış ve kendisinden yardım istemiştir.⁹⁸

Burada kaynağımız *Zafernâme*'de önemli bir ayrıntı belirtilmektedir. Nâsireddin Melikşah, Sultanşah Mahmud'un Nişapur'u kuşatması üzerine babasına haberler göndermiştir. Nitekim, Sultanşah Mahmud'un ordusu sayıca şok ve donanımı da çok iyi idi. Bu durumda Nâsireddin Melikşah babasına *"Biz kafeste kuş gibiyiz. Kurtuluşumuz da yok. Burada er ya da geç kıtlık dünyanın yüzünü karartacak. Bu çaresiz kavime yardım et. Ki, senin dışında dünyada kimseleri yoktur."* demek suretiyle içinde bulundukları durumu ayrıntılı bir şekilde ifade etmiştir.⁹⁹ Buradan anlaşıldığına göre Nâsireddin Melikşah'ın babasına ardı ardına haberciler göndermesinin nedeni sadece Sultanşah Mahmud'un şehri kuşatması değil aynı zamanda burada başlayan kıtlıktır. Bu durumda Nişapur'un ne kadar zor durumda kalmış olduğu daha iyi anlaşılabilir. Buradan anlaşılabilmektedir.

Alâeddin Tekiş ise bu haberi alır almaz elindeki askerlerle birlikte yola çıkmıştır. Nesa'ya varınca özel muhafızlardan birini, büyük bir ordu ile Horasan'a geldiğini bildirmek için Sultanşah Mahmud'a göndermiştir. Bu haber üzerine o da derhal mancınıkları susturmuştur ve böylelikle kuşatmayı kaldırarak oradan uzaklaşmıştır.¹⁰⁰

Böylelikle Şadyah Bölgesi'ni bir kere daha ele geçirmeye çalışmış ancak yine başarılı olamamıştır. Halbuki bu durum Sultanşah Mahmud'un bölgeyi ele geçirmesi için oldukça uygun bir fırsattı. Nâsireddin Melikşah'ın babasından yardım istemesi ve onun da bu yardıma derhal cevap vererek harekete geçmiş olması Sultanşah Mahmud'un geri çekilmesine neden olmuştur. Halbuki şehir surlarının yıkılmış, insanların öldürülmüş ve mancınıkların kurulmuş olması ve şehirde büyük bir kıtlığın başlaması olması bu kuşatmanın ne kadar çetin ve ısrarlı geçtiğinin de bir göstergesi olmaktadır.¹⁰¹ Aynı zamanda eğer Alâeddin Tekiş bu şekilde karşılık vermeseydi muhtemelen bu çatışmanın galibi Sultanşah Mahmud olacaktı.

⁹⁸ Hasan-ı Yezdi'nin belirttiğine göre (*Câmiu't-tevârih-i Haseni*, 257a) Nâsireddin Melikşah her gün babasına bir ulak gönderiyordu.

⁹⁹ Hamdullah Müstevfi, *Zafernâme*, vr. 303a.

¹⁰⁰ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 21-22; Reşîdeddin Fazlullah (*Câmiu't-tevârih*, I, 379) Sultanşah Mahmud'un mancınıkları yaktırdığını zikretmektedir ki bu da onun acele ile gittiğinin bir göstergesi olabilmektedir.

¹⁰¹ Reşîdeddin Fazlullah, Nâsireddin Melikşah'ın babasına ardı ardına haberciler gönderdiğini yazmaktadır (*Câmiu't-tevârih*, I, 371.) Bu ifade onun ne kadar zor durumda olduğunu göstermektedir.

Sultanşah Mahmud'un geri çekilerek Merv şehrine gitmesinden sonra Alâeddin Tekiş şehre gelmiş ve buradaki sorunları gidermiştir. Reşîdeddin'e göre "Alâeddin Tekiş ayanlara iltifatta bulunmuş, kırılmış gönülleri yükselmiş ve viran olan mevzileri tamir ettirmiştir."¹⁰²

Şadyah'a hakim olarak burayı sukunete kavuşturmuş ve Sultanşah Mahmud'un yarattığı tehlikeyi bertaraf etmiş olan Alâeddin Tekiş bundan sonra yüzünü Mazenderan'a dönerek burada bulunan kışlağına gitmiştir. Cüveynî, o güne kadar kendi hakimiyetine girmemiş olan Horasan emirlerinin de Alâeddin Tekiş'in hakimiyeti altına girdiklerini ve onun cömertlik ve şefkat alanına girdiklerini ifade etmektedir.¹⁰³ Reşîdeddin'in de "Horasan'ın bütün ümeraları onun ordusuna yöneldiler. İlim ehlini yüksek makamlara tayin edip yerleştirdikten sonra..."¹⁰⁴ demesine bakılırsa Şadyah'ı ele geçirip Mazenderan'a gittiği dönemde Alâeddin Tekiş bir hayli güç toplamıştır. Horasan üzerindeki hakimiyeti bölgedeki ümera tarafından da kabul görmüş ve onaylanmıştır. Böylelikle Alâeddin Tekiş gücüne güç katmış olmakta idi.

Halbuki Sultanşah Mahmud için Horasan hakimiyeti çok önemliydi. Çünkü o da kendince bölgede bir güç yaratmaya ve egemenlik kurmaya çalışmakta idi. Ancak bu konuda çok da talihli bir durumda değildi. Tüm ısrarlarına rağmen bir türlü Nişapur şehrini ele geçirememiş, burasını Alâeddin Tekiş'e kaptırdığı gibi bir de Horasan ümerasının ona teveccühü gerçekleşmiştir. İşte Merv şehrinde bulunan Sultanşah Mahmud tabî ki bir yandan yeni planlar yapmakta diğer yandan da gelişmeleri izlemekte idi.

Alâeddin Tekiş açısından bakacak olursak o da tabî ki Şadyah'ı Sultanşah Mahmud'a bırakmak istememiş ve devletin sınırlarını Horasan doğrultusunda genişletmek niyetinde olmuştur. Ancak, Alâeddin Tekiş'te bulunan bu niyet Horasan'ı kısa bir süre içerisinde ele geçirerek devletin sınırlarını genişletmekten çok burayı gözetim altında tutarak fırsat olduğunda ya da gerektiğinde müdahale etmek şeklinde olmuştur. Sultanşah Mahmud'un hakim olduğu şehirlere karşı da doğrudan bir müdahalesinin olmadığını görmekteyiz. Alâeddin Tekiş'in bu anlamdaki tavrının devletin merkezinin Hârizm olmasından kaynaklandığını anlayabilmekteyiz. Onun zaten bir devleti bulunmakta idi. Yani zaten Hârizmşah idi. Ancak, Sultanşah Mahmud'un

¹⁰² Reşîdeddin, *Câmiu't-tevârih*, I, 371.

¹⁰³ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 22.

¹⁰⁴ Reşîdeddin, *Câmiu't-tevârih*, I, 371.

durumu farklı idi. O kendisine bir hakimiyet alanı yaratmaya çalışmakla meşguldü, işte bu nedenledir ki onun için Horasan bu kadar önemli idi. Alâeddin Tekiş'in Horasan Bölgesi'ne verdiği önemin bir göstergesi de Nişapur'a vali olarak oğlu Nâsireddin Melikşah'ı bırakmış olmasıdır. Cend gibi önemli bir şehirde bulunan oğlu ve veliahtı Nâsireddin Melikşah'ı buraya tayin etmiş olması buraya verdiği önemi göstermektedir.

G) Sultanşah Mahmud ve Alâeddin Tekiş Arasında Anlaşma Yapılması

Alâeddin Tekiş kışı Mazenderan'da geçirdikten sonra baharda Horasan'a geri dönmek için yola çıkmıştır. Bu süreçte bir müddet Tus'un Radekân¹⁰⁵ otlağında konaklamıştır. İşte bu sırada iki kardeş arasında çok önemli bir gelişme meydana gelmiştir ki bu da Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud arasında yapılmış olan barıştır. Alâeddin Tekiş'in Radekân'da bulunduğu sırada iki taraf arasında elçiler gidip gelmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda da ihtilafli konular ortadan kalkmış ve iki kardeş arasında barış antlaşmaları yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Cam , Baherz ve Zir-i Pil¹⁰⁶ şehirleri Sultanşah Mahmud'a verilmiştir.¹⁰⁷ Buna karşılık olarak da daha önce Mengli Bey'e Alâeddin Tekiş tarafından barış antlaşması için gönderilmiş olan ancak Mengli Bey'in tutuklayarak Sultanşah Mahmud'a göndermiş olduğu Büyük Hacıp Şihabeddin Mesud, Hansalar Merdan Şir ve Kâtip Bahâeddin Muhammed Bağdadî serbest bırakılarak Alâeddin Tekiş'e iade edildi.¹⁰⁸ İki taraf arasında yapılan bu barış ile ilgili Hamdullah Müstevfî bazı ayrıntılar nakletmektedir. Bu duruma göre bu anlaşma sırasında Sultanşah Mahmud'da Radekân'da bulunuyordu. Barış istenmesi üzerine Sultanşah Mahmud'da bu barışı kabul etmiştir. Barışta Alâeddin Tekiş Nesa'daki

¹⁰⁵ Radekân'ın Tus'un etrafındaki şehirlerden biridir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Minorsky, "Tus", *İA*, XII/ II, 123-130.

¹⁰⁶ Bu üç vilayet Horasan bölgesinde bulunmaktadır. Baherz Nişapur'un güneydoğusunda yer almaktadır. Nişapur geniş manası ile anlaşıldığı zaman Cam ve Baherz bu bölgeye bağlı nahiyeler arasındadır. Zir-i Pil'in ise bu bölgede bulunan küçük bir köy olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bkz. Honigmann, "Nişapur", 302.

¹⁰⁷ Bünyadov'un belirttiğine göre (*Harezmşahlığı ve Enuşeginliler Devleti*, 41) 1188 yılının ilkbaharında Horasan'ın ünlü adamlarının ve emirlerinin arabuluculuğu sayesinde Tekiş'le kardeşi Sultanşah arasında barış sağlandı. Tekiş'in gücü ve otoritesi öyle bir safhaya ulaştı ki, Sultanşah Mahmud kayıtsız şartsız Hârizmşah'ın bütün taleplerini kabullenmek zorunda kaldı. Bu dönemde Sultanşah Mahmud neredeyse tamamen savunmasız ve ordusuz durumda idi. Çünkü, Alâeddin Tekiş'in askeri ve siyasi başarıları sayesinde "şimdiye kadar kararsız kalan bazı Horasan emirleri de onun tarafına geçmişlerdir. Anlaşmaya göre Sultanşah'a Cam, Buhara ve Zir-i pil'in kontrolü verilmiş ve karşılığında da Alâeddin Tekiş'in üç adamı serbest bırakılmıştır; Ancak biz bu konuda kaynaklarımızda herhangi bir bilgi bulmadığımız gibi, Sultanşah Mahmud'a verilen yerlerden Baherz'in burada Buhara ile karıştırıldığını görebilmekteyiz.

¹⁰⁸ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 22; Reşidedin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 256.

mülkünden herhangi bir haraç alınmamasını, artık savaş yapılmamasını ve Sultanşah Mahmud'un ona ordu ve mal ile yardım etmesini istemiştir. Bunun üzerine anlaşma yapılmıştır ve kimsenin buna sözü olmamıştır. Bundan sonra Alâeddin Tekiş tahta çıkmıştır.¹⁰⁹ Ancak bu bilgilerde heyetin iadesi ve Sultanşah Mahmud'a veriler yerlerle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

Cüveynî'nin "Horasan bölgesi asilerden ve düşmanlardan arınması üzerine..."¹¹⁰ demesine bakılırsa gerçekten de bölgeye bir süreliğine de olsa barış geldiği kanaati uyanmaktadır. Nitekim, Sultanşah Mahmud ile Alâeddin Tekiş arasındaki mücadeleler ve iktidar savaşı mutlaka Horasan Bölgesi'ni de olumsuz etkilemekteydi.

Reşîdeddin'e göre de Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud Radekân çayırılığında büyüklerin arasında anlaşma yapmışlardı.¹¹¹ Ancak, bu anlaşmanın bir arada olunarak mı yoksa elçiler vasıtası ile mi yapıldığı konusunda bir bilgi olmamakla birlikte daha önce *Zafernâme*'de verilen bilgilere göre eğer Sultanşah Mahmud Radekân'da ise bu barış yüz yüze yapılmış olmalıdır. Reşîdeddin'in belirttiği büyüklerin arasında bir anlaşma yapıldığı bilgisi de önemlidir ki burada kastedilen Hârizmşahlar Devleti büyükleri olmalıdır. Böylece devlet erkanının da barışa taraftar olduğu ve iki kardeş arasındaki husumetin ortadan kalkmasını istediklerini söyleyebiliriz. Her şeyden önce Alâeddin Tekiş bu antlaşma ile kardeşi Sultanşah Mahmud'u resmen tanımış oluyor ve onun hükümdarlığını değil ancak bazı şehirler üzerindeki en azından emirliğini ve hakimiyetini onaylıyor ve aynı zamanda bu şehirler Sultanşah Mahmud'un kendisinin ele geçirdiği şehirler değil, Alâeddin Tekiş'in ona verdiği şehirler olmuyordu. Kaldı ki, zaten Sultanşah Mahmud'un kendi ele geçirdiği ve hakimiyetini kurduğu başta Merv olmak üzere Serahs, Tus, Sebzvar gibi şehirler bulunmakta idi. Böylelikle Sultanşah Mahmud'un anlaşmanın sonucunda topraklarını genişlettiğini görmekteyiz. Anlaşma hükümlerinin ne olduğu konusunda tek bilğimiz ise Sultanşah'ın Alâeddin Tekiş'in heyetini serbest bıraktığı ve kendisini Cam, Baherz ve Zir-i Pil'in verildiği şekliyledir ki bu haliyle Sultanşah Mahmud açısından fayda sağladığı kanaatine varabiliriz.

¹⁰⁹ Hamdullah Müstevfî, *Zafernâme*, vr. 303a.

¹¹⁰ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 22.

¹¹¹ Reşîdeddin, *Câmiu't-tevârih*, I, 256; Rabbani Aziz'in belirttiğine göre (*The Khwarazmshahs*, 21) daha önce Tekiş'e katılmayan Horasan'ın neredeyse tüm yöneticileri aslında onun tahtı hak ettiğini kabullenmişlerdir.

Bu olaydan sonra Sultanşah Mahmud ve Alâeddin Tekiş açısından çok önemli bir olay gerçekleşmiştir. Alâeddin Tekiş kardeşi ile barış yaptıktan sonra, 18 Cemaziyülevvel 585/24 Temmuz 1189 Salı günü Tus'un Radekân otağında saltanat tahtına oturmuştur.¹¹²

Bu saltanat merasiminde onun tahta geçişi ile ilgili birçok şiir yazıldığını Cüveynî bildirmektedir.¹¹³ Ghulam Rabbani Aziz'in belirttiğine göre Radekân'da büyük bir kutlama yapılmış ve Sultanşah'ın temsilcileri de bu kutlamaya katılmışlardır. Hârizmşahlılardan karşılıklı farklılıklarını dostça çözmelerini istemişlerdir. Tekiş kabul etmiş ve ardından Sultanşah Mahmud'da Mengli Bey tarafından kendisine gönderilen Büyük Hacı Şihabeddin Mesud, Hansalar Merdan Şir ve Kâtip Bahâeddin Muhammed Bağdadî yi serbest bırakmış ve geri yollamıştı. Böylelikle Ghulam Rabbani Aziz bu olayın Radekân'daki merasim sırasında gerçekleştiğini belirtmektedir.¹¹⁴

Hasan-ı Yezdi de diğer kaynaklarımızda bulunmayan önemli bir ayrıntıyı zikretmektedir. Ona göre Alâeddin Tekiş bu merasimle Horasan ve Hârizm tahtına oturmuştur. Bu usûl ile her hangi bir padişah hiçbir zaman tahta oturmamıştı. Alâeddin Tekiş ile ilgili “eşikte beş nöbet bildirilmesini buyurdu” demesine bakılırsa bu durumun ne kadar önemli olduğu anlaşılabilmektedir.¹¹⁵

¹¹² Abbas İkbâl'e göre (*Târîh-i Mufasssal İran*, 394) 585/ 1189 yılı baharının sonunda iki kardeş arasında barış yapıldıktan sonra aynı yıl 18 Cemaziyülevvel'de Tus'da Alâeddin Tekiş resmen Sultan lakabını almıştır. Hârizmşahlar bu zamana kadar sultan unvanını kullanmaya hiçbir şekilde cüret edememişlerdir. Bu zamana kadar Sultan'dan daha aşağı olan Melik lakabı ile yetinmişler ancak bundan sonra Sultan lakabını kullanmışlardır; Lutz Richter-Bernburg'un belirttiğine göre (Lutz Richter-Bernburg, “Zur Titulatur der Hwarezmsahe aus der Dynastie Anustegins” *Archeologische Mitteilungen aus Iran*, IX, Berlin, 1976, 196) Alâeddin Tekiş 583 tarihinde Nişapur'u ele geçirdikten sonra “es-sultanü'l-azam” unvanını kullanmıştır. Eğer bu bilgi doğru ise 585'den önce Alâeddin Tekiş Sultan unvanını kullanmıştır.; Bu konu ile ilgili bir diğer önemli bilgiyi de Alâeddin Tekiş'e ait bir paradan edinebilmekteyiz. Tekiş adına kesilmiş olan 585 tarihli bir paranın üzerinde “Tekiş bin Hârizmşah” etrafında “...Alâeddinya veddin Ebu'l Muzaffer...” arka yüzünde de “El-imam Nasır ed-dinillah” yazmakta olup bu 585 yılında Alâeddin Tekiş'in para kestirdiğini göstermektedir. Bunun bu taht merasiminden önce mi, sonra mı olduğunu bilmesek de böyle bir paranın varlığından bahsedebiliriz. Bu konu hakkında bkz. İbrahim Artuk- Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, I, İstanbul, 1971, 429.

¹¹³ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 22; Bu tahta çıkışta okunan şiirlerden bir örnek olan İmadi Zuzeni'nin kasidesinin matlağı şu şekildedir. “Allah'a hamdolsun, doğudan batıya kadar bütün alem cihan padişahının kılıcı sayesinde selamete ulaştı. Büyük orduların sahibi, cihan hakimi, padişahlara paye veren, ta Adem'den beri padişah neslinden gelen alemlerin efendisi Atsız oğlu İl Arslan oğlu Tekiş Han, bahtı açık olarak salına salına padişahlık tahtına oturdu. O, mavi gökyüzündeki güneşi andırıyordu.”

¹¹⁴ Rabbani Aziz, *The Khwarazmshahs*, 21; Abdul Ghafur'a göre (*The Ghorids*, 70) Alâeddin Tekiş'in bu onur kırıcı anlaşmadan mutluluk duyması ancak Gurlular ile oluşan yapmacık ilişkisi hatırlanırsa anlaşılabilir. Gurluların Alâeddin Tekiş'in ciddiyetine olan inancı sona ermişti. İşte bu nedenden ötürü Gurlularla olan ilişkisini de göz önüne alarak Sultanşah ile anlaştığı için mutlu idi. Nitekim, bu harikulade diploması ile Sultanşah'ı da Gurlulara karşı harekete geçirmiş oldu.

¹¹⁵ Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 257a.

Alâeddin Tekiş tahta çıkınca özel olarak şairlere ve genel olarak da halka ihsanlarda bulunmuştur. Ardından da 585/1189-1190 yılının sonbaharında Hârizm'e geri dönmüştür.¹¹⁶

Böylelikle Alâeddin Tekiş yeniden tahta çıkmış olmakta idi. Şu durumda kardeşi ile anlaşmak Alâeddin Tekiş'i oldukça rahatlatmış olmalıdır Belki de her zaman Sultanşah Mahmud'un tedirginliğini yaşamış olmasından dolayı olsa gerek rahat bir nefes almış olduğu görülmektedir. Ayrıca Alâeddin Tekiş'in yeniden tahta çıkmış olması ve saltanat merasiminin de ilk defa tahta çıkıyormuş gibi yapılmasının da ayrı bir mesele olduğu görüşündeyiz. Alâeddin Tekiş'in kardeşi ile anlaştıktan sonra bu taht merasimini yapması bir nevi artık hükümdarlığının önünde bir engel kalmadığı şeklinde düşünülmesinden kaynaklanabileceği gibi, şimdiye kadar hep Sultanşah Mahmud'un bir yerlerde kendisini tahttan indirme planları yapmış olmasından da kaynaklanıyor da olabilir. Böylelikle artık kardeşine de saltanatını onaylatmış ve hükümdarlığının önündeki tek engeli de kaldırdığını düşünerek Sultanşah Mahmud'u ikna yolu ile belki de gerçek Hârizmşahlığını ilan etmiştir. Ayrıca eğer Hasan-ı Yezdi'nin verdiği bilgiler doğru ise bu daha önce Hârizm tahtına oturmuş olan Alâeddin Tekiş'in bu sefer Hârezm'in yanı sıra Horasan'da da hükümdar ilan edildiğinin ve bunun kardeşi tarafından da onaylanması ile tam bir meşruiyet kazandığının bir göstergesi olarak da sayılabilir. Böylelikle Alâeddin Tekiş, Hârizmşahlığını ilan etmişti ve bu durum Sultanşah Mahmud tarafından da onaylanmıştı. Ancak, yine de gelişmeler Sultanşah Mahmud'un bu onaylamaya rağmen Hârizm tahtından vazgeçmediğini bize gösterecektir.

H) Sultanşah Mahmud'un Gurlularla Münasebetleri ve Pencdih Savaşı

Sultanşah Mahmud Şadyah'ı ele geçiremeyip, Alâeddin Tekiş ile barış yapmıştı. Ancak bu olaydan sonra yüzünü Gurlulara dönmüş ve Gurlu Devletinin topraklarına göz dikmiştir. Daha önce belirttiğimiz üzere Sultanşah Mahmud, ağabeyi Alâeddin Tekiş tarafından tahtının ele geçirildiği zaman Gur hükümdarı Gıyaseddin'e sığınmış ancak aradığı ve istediği desteği görememişti. Gıyaseddin onu iyi bir şekilde ağırlamış, misafir etmiş hatta kendisine ikta vermişti. Ancak Alâeddin Tekiş'e yardım konusunda ağır davranmış ve böyle bir olaya karışmak istememişti. Sultanşah Mahmud Karahıtaylarla

¹¹⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 22; Reşideddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 256; Hândmîr, *Habîbü's-sîyer*, II, 637.

anlaşarak Mâverâünnehir’e giderken kendisini uğurlamış ve bu merasimde de yanındakilere dönerek “*Bu adamlar Horasan’da karışıklıklar çıkarabiliriz. Bundan dolayı onun eziyetlerine bir süre daha katlanmamız gerekir. O bize Tanrı’nın bir lütfudur*” demek suretiyle onun hakkındaki görüşlerini ve niyetini belirtmişti. İşte bu olaydan sonra Sultanşah Mahmud taht mücadelesine devam etmiştir. Alâeddin Tekiş’in 585/1189 tarihinde Radekân’daki taht merasiminden sonra herhalde bir müddet için bu barışı devam ettirmek niyetinde olan Sultanşah Mahmud talihini Gurlular üzerinde denemek istemiş ve hakimiyetini Gur ülkesi yönünde genişletmek üzere hareket etmiştir. Nitekim, kendisi Horasan’da bazı şehirleri ele geçirmiş ve kendisini Gurluların üzerine yürüyebilecek güçte görmüş olmalıdır ki böyle bir davranış içerisine girmiştir.

Bu bahis ile ilgili en fazla bilgi veren İbnü’l-Esir’in rivayet ettiğine göre Sultanşah Mahmud Gur Hükümdarı Gıyaseddin’e bir mektup yazarak Herat¹¹⁷, Buşenc,¹¹⁸ Badgis¹¹⁹ ve civarını terk etmesini istemiştir. Ve “*Eğer istediklerimi yerine getirmezsen şöyle şöyle yaparım*” diyerek Gur hükümdarını tehdit etmiştir.¹²⁰ Gıyaseddin de cevap yazmış ve Merv, Serahs ve Horasan’da kendi adına hutbe okutmasını istemiştir.¹²¹

Böylelikle, Sultanşah Mahmud iki taraf arasında gerginlik yaratmakta ve zaten yapmayı düşündüğü Gur seferi öncesinde Gıyaseddin ile mektuplaşarak bu saldırıya neden aramakta idi. Bu durumda Gıyaseddin’e kabul edilmez teklifler sunarken o da karşılığında Sultanşah Mahmud’dan adına hutbe okutmasını isteyerek hakim olduğu bölgelerle birlikte kendisine tabii olmasını teklif etmektedir. Sonuç itibariyle iki taraf arasındaki bu gerginlik ve karşılıklı istekler askeri müdahaleleri de zorunlu kılmıştır.

Sultanşah Mahmud, Gıyaseddin’in hutbe okutma teklifini duyunca Merv’den çıkarak Badgis ve Bevyar ile civarında yağmacılığa başlamıştır.¹²² Buşenc’i muhasara

¹¹⁷ Herat şehri Akdeniz’den Hindistan ve Çin’e giden ana yol üzerinde büyük bir ticaret merkezidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakût el- Hamevi, *Mu’cemü’l-büldân*, V, 296-297; Togan, “Herat”, *İA*, V/I, 429-442; Recep Uslu, “Herat”, *DİA*, XVII, 215-218.

¹¹⁸ Buşenc Horasan’daki şehirlerden birisi olup Fuşenc ismi ile de anılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dehhuda, *Lugatname*, Tahran, 1350 Hş, 375.

¹¹⁹ Badgis şehri Horasan’da bulunan şehirlerden birisi olup Herat ve Serahs arasındadır. Badgis ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Barthold, “Bâdgîs”, *İA*, II, 192.

¹²⁰ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 305.

¹²¹ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 306.

¹²² İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 306; Esger Furugi Ebri, *Târîh-i Guriyan*, 53.

edip Er-Rastik'i yağmalamış ve halkın mallarını müsadere etmiştir.¹²³ Gur hükümdarı Gıyaseddin bunları öğrenince kendisi bizzat sefere çıkmak istememiş ve Sicistan¹²⁴ hakimini göndermiştir. Bu arada aynı zamanda kardeşi Bahâeddin Sam'ın oğlu olan Bamiyan hakimine mektup yazarak kendisine katılmasını istemiştir. Çünkü kardeşi Şihabeddin Hindistan'da bulunmaktaydı ve mevsim de kıştı.¹²⁵ Gıyaseddin'in kız kardeşinin oğlu Bahâeddin ile Sicistan hakimi yanındaki askerlerle gelmişlerdir ve tam bu sırada Herat'a gelmiş olan Sultanşah Mahmud da Herat'a gelmiş ancak onların geldiğini öğrenince hiç savaşmadan Merv'e çekilmiştir. Yol boyunca da uğradığı yerleri yakıp yıkmak suretiyle yağmalamış ve ilkbahar'a kadar da Merv şehrinde kalmıştır.¹²⁶

Cûzcânî'ye göre de Sultanşah Mahmud Herat tarafına ordu göndermiş ve Fuşanc'i istila etmiştir. Gur memleketlerine saldırarak fitne başlatmıştır. Sencer'in meliklerinden kendisine katılanlar olmuştur. Herat hakimi Bahâeddin Tuğrul da bunlardan birisidir ki zaten kendisi Gur sınırlarına saldırmaktadır.¹²⁷ İşte bu gelişmeden sonra Gur sultanı Gıyaseddin meliklerine haber göndermiştir. Gazne'den Sultan Gâzi Müezziddünya Alâeddin Muhammed Sam, Bamiyan'dan Sultan Şemseddin Muhammed,¹²⁸ Sistan'dan Melik Taceddin Herb¹²⁹ bir araya gelmişler ve toplanmışlardır. Sultan Gıyaseddin'in hizmetinde onunla beraber Sultanşah Mahmud'un güçlerini koymaya çalışmışlardır.¹³⁰

¹²³ Zehebi'nin belirttiğine göre (*Tarihü'l İslam*, 346) Sultanşah Mahmud, Gur ülkesini yağmalamış, zulmetmiş ve önüne çıkanı kırıp geçirmiştir. Ancak biz diğer kaynaklarımızda bu şekilde bir bilgiye rastlayamadık.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr buradaki emirin Sicistan meliki olduğunu belirtirken, Cûzcânî (*Tabakât-ı Nâsirî*, I, 303) Sistan meliki olarak ifade etmektedir. Bölge ile ilgili her iki isim de kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Büchner, "Sistan", 715-721.

¹²⁵ Gurlu devletinde Gıyaseddin ve Şihabeddin devleti birlikte yönetmekteydiler. Şihabeddin Muhammed'in diğer ismi de Muizeddin Muhammed'dir. Gıyaseddin Horasan işleri ile ilgilenirken kardeşi Şihabeddin de Hindistan'a seferler yapmakta idi. S. Haluk Kortel, "Gur Devletinde Bir Türk Kumandan: Taceddin Yıldız", 37.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 306; Gurlu Şihabeddin ve fetihleri için ayrıca bkz. Haig, "Muhammed bin Sam", *İA*, VIII, 483-484.

¹²⁷ Herat hakimi Tuğrul ile Gurluların sorunu 571/1175 yıllarına kadar dayanmakta idi. Dames, "Gurîler", 828; *DİA* "Gurlular" maddesinde Bahâeddin Tuğrul'un Selçuklu hanedanına mensup olduğu belirtilmektedir. Sıddıqui, "Gurlular", 208.

¹²⁸ Gur devletinde Bamiyan ve yukarı Ceyhun bölgesi boyunca uzanan topraklar Gurlu ailesinden başka bir kol tarafından yönetilmiştir. Kortel, Gur Devletinde Bir Türk Kumandan: Taceddin Yıldız, 37.

¹²⁹ Sicistan Meliki Taceddin Herb, Gıyaseddin'e bağlanmış ve onun matbuiyetini tanımıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dames "Gurîler", 828.

¹³⁰ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 303, Cûzcânî ile İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiler paralel olmakla birlikte Gur hükümdarının tarafında bir araya gelen emirlerin isimlerini vermesi açısından bizce çok önemli bir ayrıntı üzerinde durmaktadır. Ayrıca Herat hakimi Bahâeddin Tuğrul'dan da bahsetmesi ve onun SultanşahMahmud'un tarafında olduğunu belirtmesi de SultanşahMahmud'un neden Herat'a geldiği sorusunun cevabını bizlere vermektedir. Demek ki Bahâeddin Tuğrul'dan aldığı destekle Herat şehrine

Sultanşah Mahmud Gur topraklarına saldırarak yeni bir mücadelenin içerisine girmiş bulunuyordu. Gıyaseddin ise tek başına hareket etmemiş kardeşinin Hindistan'da bulunması ve mevsim şartları nedeniyle yardımcı kuvvetleri çağırmıştır. Sultanşah Mahmud'da bazı ittifaklar içerisinde olmuş ancak Gıyaseddin'in ordusunun karşısında en azından şimdilik pek bir şansı olmadığını görerek geri çekilme kararı almış ve bu şekilde Merv şehrine geri dönmüştür. Bütün bu olayların arasında Alâeddin Tekiş isminin geçmemesi herhalde kardeşi ile yaptığı barışa sadık kalarak bu olayların içine girmek istemeyişinden kaynaklanmaktadır.

Nitekim, Sultanşah Mahmud ve Gur hükümdarı Gıyaseddin arasındaki olaylar doğrudan Alâeddin Tekiş'i ilgilendirmemekte ve bu yüzden de herhangi bir müdahale ve taraf durumu bulunmamaktadır.¹³¹ Merv'de bulunan Sultanşah Mahmud, Gur hükümdarına yine aynı hususları içeren bir mektup daha göndermiştir. Gıyaseddin de kardeşi Şihabeddin'e elçi göndererek durumu haber vermiş, o da askerlerin derhal harekete geçmelerini duyurmuş ve Horasan'a dönmüştür.¹³² Şihabeddin, Gıyaseddin ve Sicistan hakimi ve diğer kumandanlar toplanarak Sultanşah Mahmud'un üzerine yürümüşlerdir. O da bunun üzerine askerlerini toplamıştır. İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre Oğuzlar, bozguncular, yol kesenler ve ganimet peşinde koşan pek çok kişi de Sultanşah Mahmud'a katılmışlardır. Gıyaseddin ve beraberindekiler Tâlekân'da¹³³ ordugah kurmuşlardır. Sultanşah Mahmud ise Merv-i Rud'da¹³⁴ konaklamıştır. Gurlu askerler Sultanşah Mahmud'un üzerine yürümüşler ve savaş için ant içmişlerdir.¹³⁵

gelen Sultanşah Mahmud bundan sonra Gıyaseddin ve beraberindekilerin geldiğini öğrendiğinde Merv'e geçmeyi uygun görmüştür.

¹³¹ Kafesoğlu'na göre (*Harezşahlar*, 113-114) Gur hükümdarı Sultan Gıyaseddin, Alâeddin Tekiş ile aralarındaki siyasetin iki kardeş arasında büyük sorunlar olduğu zamanda bile işbirliğine dönüşmediğini gördüğünden, ikisinin uzlaştıkları böyle bir dönemde Sultanşah Mahmud ile tek başına hesaplaşmaktan başka çaresi kalmamıştır.

¹³² Gur hükümdarı kardeşi Şihabeddin'e haber göndermesi ve onun da askerleri ile birlikte dönmüş olması bize iki şeyi düşündürmektedir. Birincisi; Gıyaseddin, Sultanşah Mahmud'u kesin yenmek niyetindedir. İkinci de; Gıyaseddin'in yeterli gücü yoktur ve kardeşinin emrinde olan ordunun gelmesini beklemek zorunda kalmıştır.

¹³³ Tâlekân ismini taşıyan iki şehir bulunmakla birlikte burada bahsedilen Tâlekân, Belh ile Merv-i Rud arasında bulunmaktadır. Merv-i Rud'a üç günlük mesafedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Huart, "Tâlekân", XI, *İA*, 694-695.

¹³⁴ Merap nehrinin yukarı kısmında küçük bir şehir olan Merv-i Rud hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yakût el- Hamevi , *Mu'cemü'l-büldân*, V, 112.

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 306.

Cûzcânî'ye göre de Gıyaseddin ve beraberindekiler Dizak¹³⁶ ve Merv-i Rud arasında bir yerlerde kamp kurmuşlar, Sultanşah Mahmud'da güçlerini Merv'in daha yukarılara doğru götürmüştür.¹³⁷ Kaynağımızın belirttiği yerlere baktığımızda Dizak ile Merv-i Rud arasındaki bölgenin tam olarak neresi olduğu konusunda açıklık getirememekteyiz. Ancak Merv şehri daha kuzey batıda bulunmaktadır. Burada Merv'in yukarılara çekilmesi halinde İbnü'l-Esir'in verdiği bilgi ile çelişmektedir. Çünkü İbn'ül esir'in belirttiğine göre Sultanşah Mahmud, Merv-i Rud da konaklamıştı. Bu durumda Tâlekân, Merv-i Rud ile Dizak arasında ise Sultanşah Mahmud ya Merv-i Rud da ya da Merv'in yukarısında bulunmakta idi.

Her halükârda savaş konumu alınmış ancak İbnü'l-Esir'e göre iki ay bu vaziyette kalınmıştır. Sultanşah Mahmud ve Gıyaseddin arasında elçiler gidip gelmeye başlamıştır. Gurlu Şihabeddin savaşmak için kardeşi Gıyaseddin'den izin istedi ise de o bu izni vermemiştir. Sonuçta Buşenc, Bagdis ve Bevyar kalelerinin Sultanşah Mahmud'a teslim edilmesi kararlaştırılmıştır.¹³⁸ Şihabeddin ve Bamiyan hakimi olan Bahâeddin Sam bu anlaşmadan hoşlanmamış olsalar da Gıyaseddin'e muhalefet etmemişlerdir. Anlaşma sonunda Gıyaseddin'in elçisi Sultanşah Mahmud'un yanına gelmiştir. Bu arada emirler de antlaşmayı kaleme almak için hazır bulunmuşlardır. Bu sırada elçi: *"Sultanşah, Şihabeddin ve Bahâeddin'in de anlaşma sırasında burada bulunmalarını istiyor"* demiştir. Bunun üzerine Gıyaseddin onlara haber göndermiştir. Onlar da *"Biz senin memlükleriniz. Sen nasıl istersen öyle yaparsın, bizim sana muhalefet etmemiz mümkün değil"* demişlerdir.

Bu noktada Gur cephesinde bir ikiye bölünme söz konusu olmuştur. Gıyaseddin Guri barış taraftarı bir vaziyette elçi kabul ederken, kardeşi Şihabeddin ve beraberindekiler bu duruma karşı olmuşlardır. Şihabeddin'in savaşmak için ağabeyinden izin istemesi de bunun göstergesi idi. Gurlu Şihabeddin burada şunun için önemlidir ki; Gur devletinde ordu üzerinde etkili kişi o idi bu nedenle Sultanşah Mahmud, Şihabeddin'in anlaşmada hazır bulunmasını istemiş olmalıdır. Böylelikle

¹³⁶ Dizak ile ilgili bilgilere bakıldığında Merv şehrine bağlı bir yerin ismidir. Yakût el-Hamevi, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 404; Dehuda, *Lugatname*, Ty, 598.

¹³⁷ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 303.

¹³⁸ Abdul Ghafur'a göre(*The Gorids*, 71) Gıyaseddin'in kendisi Buşenc, Badgis ve Bevyar'ı vermek pahasına olsa bile Sultanşahile anlaşmak istemiştir.; Nafi Tevfik El-Ubud'a göre de (*ed-devletü'l-Harezmiye*, 124.) Sultanşahile Gurlular arasında elçiler gidip gelmişlerdir. Sonucunda Badgis ve Buşenc'in Sultanşah'a verilmesini kararlaştırmışlardır. Nitekim, Gıyaseddin'in savaşmaya niyetinin olmadığını ve her iki taraftan Müslüman kanı dökülmesin diye bu bölgeleri bıraktığını belirtmektedir. Ancak Nafi Tevfik'in bu tespitin ne kadar yerinde olduğu tartışılabilir.

Şihabeddin'in ordusu ile birlikte kendisine saldırmasını engellemiş olacaktı. Nitekim, Şihabeddin ve Bamiyan hakimi Bahâeddin'in de anlaşmada hazır bulunduklarını ve Gıyaseddin'e itiraz etmediklerini görmekteyiz.

Gur hükümdarı Gıyaseddin'in savaş durumu olduğu sırada Buşenc, Bagdis ve Bevyar gibi kalelerin Sultanşah Mahmud'a terkine razı gelen bu şekilde bir anlaşmaya yanaşmasına gelince; kaynağımızda karşılığında Sultanşah Mahmud'dan ne alındığı konusunda bir bilgi yoktur. Ama eğer böyle bir şey var idiyse karşılıklı konuşmaların bile ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı bu bölümde olması gerektiği kanaatindeyiz. Bu konu hakkında diğer kaynaklarımızda bir bilgi bulunmaması konu ile ilgili mukayese yapma imkanını bize vermemektedir. Bu durumda Gıyaseddin'in anlaşma ile mezkûr kaleleri Sultanşah Mahmud'a vermeye razı olduğunu görmekteyiz. Savaş yapmak yerine böyle bir anlaşmaya razı olmasına gelince; Kafesoğlu'na göre Gur hükümdarı Alâeddin Tekiş'e karşı Sultanşah Mahmud'u koz olarak kullanmak istemiştir.¹³⁹

Gur hükümdarı her ne kadar daha önceleri Sultanşah Mahmud'u kullanarak Horasan'da karışıklık çıkarmayı düşünmüş olsa da, şu anda Alâeddin Tekiş ile doğrudan bir sorunu bulunmamakta idi. Sultanşah Mahmud'a bu kaleleri bırakmakla onun hakimiyet alanını genişletmesine neden olacaktı. Böylelikle Horasan'dan sonra Gurlu topraklarına da uzanmış olacaktı. Bu durum da tabî ki Alâeddin Tekiş'in hiç hoşuna gitmeyecekti. Ancak gözden kaçırılmaması gereken bir durum var ki Sultanşah Mahmud'a verilen Hârizmşah toprağı değil Gurlu toprağı idi. Belki de Sultan Gıyaseddin önce bu kaleleri Sultanşah Mahmud'a vermiş görünecekti böylelikle aralarında bir dostluk kurulmuş olacaktı. Ardından da bu iki kişi birleşmek suretiyle Alâeddin Tekiş'i zor durumda bırakacak belki de üzerine yürüyerek topraklarını ele geçirebilecekti. Bu durumda eğer böyle bir niyeti varsa Gıyaseddin bu büyük amaç için bu yerleri Sultanşah Mahmud'a vermekte bir beis görmemiş olmalıdır. Nitekim ileride Alâeddin Tekiş'e karşı bir güç olacaksa burada Sultanşah Mahmud'a ihtiyacı olacaktı. Her ne kadar şu anda iki kardeşin arasında barış yapılmış görünse de Gıyaseddin, Sultanşah-Tekiş mücadelesinin devam edeceğinin farkında idi.

İşte bu sırada halk anlaşmanın yazılması için bir toplanmış beklerken birden bu alana Meceddin el-Alevi el-Herevi girmiştir.¹⁴⁰ Meceddin, Gıyaseddin'in

¹³⁹ Kafesoğlu, *Harezmsahlr*, 114.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 306; Kaynağımıza göre Meceddin el-Alevi el-Herevi Gur hükümdarı Gıyaseddin'in yakın adamı idi. O istediğini yapar ve Gıyaseddin de kendisine ses çıkarmazdı.

kızkardeşinin oğlu olan Alp Gâzi ile birlikte gelmiştir. Bu sırada anlaşma metni de yazılmıştır. Gıyaseddin’de kardeşi Şihabeddin ve Bamiyan hakimi Bahâeddin Sam’ı oraya getirmişti. Mecdeddin gelip adeta Gıyaseddin’e bir şey söyleyecekmiş gibi yapmış ve halkanın ortasında durarak katibe:¹⁴¹ “*Ey falan! Sultanşah’a: ‘Sultan-ı Azam Şihabeddin ve Bahâeddin anlaşmaya razıdır.’ dersin; Fakat düşmanın olan Mecdeddin el-alevî der ki : ‘ Ben ve efendim Alp Gâzi ile Sultanşah arasında sadece kılıç vardır.’*” dedi, sonra da çılgık atıp elbisesini parçaladı ve başına toprak saçarak Gıyaseddin’in yanına gitti. Ardından kendisine “*Bu adam kardeşinin kovduğu biridir. Kardeşi onu tek başına uzaklaştırmıştır. Bizim kılıçlarımızla Oğuzlardan ve Sencer’e mensup Türklerden aldığımız yerleri niçin ona bırakıyorsun? Eğer kardeşi bunu duyacak olursa Hind topraklarıyla senin elindeki bütün bu yerleri ele geçirmek maksadıyla onunla mücadele etmek için gelir.*” demiştir. Bunun üzerine Gıyaseddin başını sallamış ve ağzını açıp tek kelime bile söylememiştir. Sicistan hakimi de Mecdeddin’e: “*Bırak iş anlaşmayla sonuçlansın!*” demiştir. Bundan sonra Gur Sultanı Gıyaseddin, Mecdeddin ile konuşmayınca Şihabeddin adamlarına: “*Seslenin askerlere savaşa ve Merv-i Rud’a hazır olsunlar.*” demiştir.¹⁴² Böylelikle artık savaş kararı verilmiş oldu.

Burada Gur hükümdarı Gıyaseddin’in tavrına karşı devlet ileri gelenler olay ile ilgili düşüncelerini söylemişler ve sonucunda Gıyaseddin’in bu barışı yapmasına engel olmayı başarmışlardır. Nitekim, zaten kardeşi Şihabeddin karşı idi. Mecdeddin ve Alp-Gâzi’nin toplantı sırasındaki gelişi ve ortamda söylenen trajedik ve etkili konuşmalar Gıyaseddin’in sessiz kalmasına neden olmuştur. Belli ki kafasındaki tüm düşüncelere ve Sultanşah Mahmud ile ilgili planlarına rağmen bu konuşmalardan sonra devlet içinde oluşabilecek sorunları göze alamamış görünüyor ki Sultanşah Mahmud ile savaş konumuna gelinmiştir.¹⁴³

Bundan sonra Sultanşah Mahmud’un elçisi geri dönerek durumu bildirmiştir. Bunun üzerine o da askerlerine emir vererek savaş düzenine sokmuştur. İbnü’l-Esîr’e

¹⁴¹ İbn’ül Esir, *el-Kâmil*, XI, 306.

¹⁴² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 307; Bu olaylardan sonra Mecdeddin de kalkarak Farsça bir şiir söylemiştir. “*Kılıçların altında ölmek alçaklığa rıza göstermekten daha kolaydır.*” Bu şiir Sultanşah Mahmud ile yapılan antlaşmanın Gurlular açısından ne şekilde düşünüldüğünü ve niçin tasvip edilmediğini göstermektedir.

¹⁴³ Nafi Tevfik ’e göre (*ed-devletü’l Harezmiyye*, 123) Gıyaseddin ve etrafındakiler Sultanşah Mahmud ile savaşmaya giderken Oğuzlardan yol kesen, yasa dışı olan ve yağmacılık yapan bir grup da onların yanlarına katılmıştır.

göre; iki taraf karşılaşmışlar ve savaş yapmışlardır. Sonunda Sultanşah Mahmud'un ordusu yenilmiş ve adamlarının çoğu esir alınmıştır. Ancak Gıyaseddin esirleri salıvermiştir.¹⁴⁴ Bu savaşlar Merv-i Rud ve Pençdih'de¹⁴⁵ olmuştur.¹⁴⁶ Sultanşah Mahmud yirmi süvari ile Merv'e varmış ve adamlarından bin beş yüz kişilik süvari grubu da ona katılmıştır.¹⁴⁷ Burada çarpışan iki ordunun da sayısının verilmediğini ancak Sultanşah Mahmud'un yenildiğini görmekteyiz. Fakat buna rağmen Sultan Gıyaseddin esirleri serbest bırakmıştır. Bu durumda her ne kadar savaş yapılmış ve Sultanşah Mahmud yenilmiş olsa da yine de Gıyaseddin'in bu davranışı ile aradaki köprüleri tamamen atmadığı ve dostluk için bir pay bıraktığını ve gelecekteki idealleri için Sultanşah Mahmud'u hâlâ düşündüğü söyleyebiliriz.

Zehebi'ye göre verilen bilgiler biraz farklıdır ancak onun başka olayları da karıştırma ihtimali bulunduğundan bu bilgiye karşı de ihtiyatlı davranmak gerektiği düşüncesindeyiz. Zehebi'ye göre Gıyaseddin ve Hindistan sahibi Şihabeddin, Sultanşah'a düş biliyorlardı. Sultanşah askeri topladı bu arada barıştırmak için elçiler gidip geliyordu. Ancak sonuç alınamadı ve iki taraf karşı karşıya geldi. Ardından biraz bekleyip sabretmeyi tercih ettiler. Bu arada Sultanşah'ın ordusu bırakıp kaçtı ve kendisi de yirmi atlı ile Merv'e geldi.¹⁴⁸

Bu bilgilere göre savaş ve Sultanşah'ın yenilgisi diğer kaynaklarda da sabit olmakla birlikte Sultanşah Mahmud'un ordusunun bırakıp kaçtığı ve yirmi adamı ile Merv'e döndüğü bilgisine diğer kaynaklarımızda rastlamamaktayız. Bu durum Zehebi'nin bu konuda yanlışmış olabileceği fikrini bize vermektedir.

Cûzcânî'nin bu konuda verdiği bilgilerin ise oldukça ayrıntılı olduğu görülmektedir. Cûzcânî'ye göre altı ay Gur ve Türk ordusu yani Gıyaseddin ve Sultanşah Mahmud'un orduları karşılıklı durmuşlar, mücadele etmişlerdir. Bu sırada kaynağımız Hindistanlı Melik Kutbeddin İbik'ten bahsetmektedir. O Gaznelilerin son emiri idi ve Sultânşâh'ın hışmına tutulmuştu. Bu duruma göre Gıyaseddin'e yardım için Gazne'den de ordu gelmiş olduğunu görmekteyiz. Altı ay sonra savaş olmuştur. Sultanşah Mahmud'un karşı koyma ve direnme gücü yoktu. Gaznelilerin ordusu

¹⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 307.

¹⁴⁵ Pençdih, Horasan'da Merv-i Rud'un nahiyelerinden birisidir. Dehhuda, *Lugatname*, 1330 Hş, 475.

¹⁴⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 22.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esir'in belirttiğine göre (*el-Kâmil*, XI, 307) savaş sırasında sebat göstermişlerdir. Bu durum iki tarafında direndiğini göstermektedir.

¹⁴⁸ Zehebi, *Târihü'l İslam*, LVI, 347.

Mergap suyundan¹⁴⁹ geçmiş ve Sultanşah Mahmud'un ordusunun üzerine hücum etmiştir. Sultanşah Mahmud karşılık ve üstülük sağlayamayınca yenik ve perişan bir durumda Merv'e dönmüştür.¹⁵⁰

İbnü'l-Esîr Sultanşah Mahmud ile Gur hükümdarı Gıyaseddin arasında geçen bu savaşı 586/1190 yılı olaylarını anlatırken vermeyi uygun görmüştür. Ona göre Sultanşah Mahmud, Gurlu hükümdarları Gıyaseddin ve Şihabeddin üzerine saldırmış, bunun üzerine Gıyaseddin gerekli hazırlıkları yaparak 585/1189-1190 yılına kadar bu şekilde beklemiştir. 586/1190 yılında Sultanşah Mahmud asker toplayıp Gıyaseddin üzerine yürümüştür. İki taraf savaş düzeni aldıktan sonra çarpışmışlar ve sonucunda Sultanşah Mahmud mağlup olmuştur. Gıyaseddin ise onun bazı şehirlerini ele geçirip Gazne'ye dönmüştür.¹⁵¹ Böylelikle iki taraf arasında yaşanan olayların 585/1189-1190 yılı civarında gerçekleştiğini ve savaşında 586/1190'da yapıldığı ortaya çıkmaktadır.¹⁵²

Bu durumda iki kaynağımıza baktığımızda savaş yapılması ve Sultanşah Mahmud'un yenilerek geri çekilmesi sabittir. Bu vaziyette Gurlularla yapılan mücadeleyi kaybetmiş olan Sultanşah Mahmud aynı zamanda önemli bir müttefiki olan Herat hakimi Bahâeddin Tuğrul'u da kaybetmiş bulunuyordu. Nitekim, savaş sırasında Bahâeddin Tuğrul, Bamiyan ordusunun eline geçmişti ve onun başını keserek Sultan Gıyaseddin'e getirmişlerdi. O ise kesik başın Herat'a gönderilmesini emretti. Bamiyan hükümdarı bu sayede nüfuz elde etmiş, kendisine çetr tahsis edilmiş ve ayrıca "Sultan" lakabını almıştır.¹⁵³ Daha sonra Tuğrul'un kafası Herat'a gönderilmiştir.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Burada mahsedilen Mergap nehri olmalıdır. Bu konu ile ilgili ayrıca bkz. Yakubovskiy, "Merv", 773-776.

¹⁵⁰ Cûzcâni, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 303.

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 59-60.

¹⁵² *Târih-i Guriyan*'da savaşın 588/1192 yılında gerçekleştiği belirtilmektedir. Ancak kaynaklarımızda bu savaşın tarihi kesin olarak belirtilmemekle beraber bu dönemki olayları İbnü'l-Esîrden ve Cûzcâni 'den anlatan eserin bu tarihi nereden belirlediğini tesbit edemedik. (*Târih-i Guriyan*, 54.) Aynı şekilde Allahyar Hilatberi de (*Târih-i Harezmşahan*, 26) de savaşın tarihi 588/1192 olarak verilmiştir.

¹⁵³ Çetr bir çeşit hükümdar şemsiyesi olup, bağımsızlık ve hükümdarlık alameti olarak kullanılmaktadır. Burada Bamiyan hükümdarı Bahâeddin Sam, "Sultan" unvanı ve Çetr verilmek suretiyle çok önemli bir paye elde etmiş oluyordu. Baheddin Tuğrul'un başına karşılık bu payenin kendisine verilmesi bu olayın Gıyaseddin açısından ne kadar önemli olduğunun da göstergesi olarak sayılabilir.

¹⁵⁴ Cûzcâni, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 303.

Kaynağımıza göre Tuğrul'un kafası Herat'a getirildiğinde bir şair şu dizeleri söylemiştir:¹⁵⁵

*“ Tuğrul'un kafası, ve o kafa ki onu cennetlerden daha yüksek bir
mertebeğe taşıdı
Ve o kafa ki Gururun ve kibirin mücevher ve tacına sahipti
O kafa ki vücutsuz Hari'ye¹⁵⁶ dönmek için ne de acayip bir geliş
Bu yüzden kafasında Hari'ye hevesi vardı ”*

Böylelikle Sultanşah Mahmud, Merv şehrine dönmüştür. Gurlulara karşı kaybettiği bu savaş tabî ki Alâeddin Tekiş'in de hareketlenmesine neden olacaktır. Cüveynî'ye göre bu savaştan sonra Sultanşah Mahmud ve Gurlular kurtuluşlarını barışta görmüşlerdir ve istemeyerek de olsa barış antlaşması yapmışlardır.¹⁵⁷ Ancak bu antlaşmanın şartlarının neler olduğu hakkında bir bilgimiz bulunmamaktadır.

Sultanşah Mahmud ile Gurlular arasındaki münasebetler ile ilgili bu verilenlerden biraz daha ayrıntılı ve bazı yönlerden orjinallik taşıyan bilgileri de Hasan-ı Yezdi vermektedir. Kaynağımıza göre Sultanşah Mahmud ile Alâeddin Tekiş arasındaki barış yapıldıktan sonra Sultanşah Merv'e dönmüş ancak, bu sırada Gur hükümdarı Gıyaseddin tarafından Tâlekân emiri olarak atanan Melik Şir isyan etti. Ardından da Sultanşah Mahmud'a sığınmış ve birlikte Gur topraklarına saldırmaya başladılar. Sultanşah Buşenc'e geldi ve Gurlu büyüklerinden olan Herfeş bin Mahrem'e Derbendan'ı verdi ve mancınıklar yerleştirmek sureti ile Buşenc'i ondan aldı. Ardından İzzeddin Tul Feleki'yi Buşenc'de oturttuk kendisi de Merv'e geri döndü. Gıyaseddin asker topladı ve Pecdih ve Merv-i Rud sınırına geldiler. Sultanşah Mahmud'da Merv'den geldi.¹⁵⁸

Bu olaydan sonra karşılıklı elçiler gidip gelmiştir ancak tüm çabalara rağmen anlaşma yapılamamıştır. Kaynağımızın belirttiğine göre bunun nedeni Sultanşah Mahmud'un kişiliğinde bulunan korkusuzluktur. Savaşın başlaması ile Bamiyan askerleri saldırmış ve direnme gücü olmayan Sultanşah Mahmud'un ordusu

¹⁵⁵ Bu yazılmış olan şiirden Herat şehrinin Bahâeddin Tuğrul'a büyük bir muhabbet duyduğu fikrini bize vermektedir.

¹⁵⁶ Hari'den kastedilen Herat şehri olmalıdır.

¹⁵⁷ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 23.

¹⁵⁸ Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârîh-i Haseni*, vr. 257a.

dağılmıştır. İzzeddin Tuğrul ise yakalanmıştır ve Gur Sultanı Gıyaseddin'in emri ile bayrağın yanında öldürülmüştür. Bu olayların ardından Sultanşah Mahmud'da Merv'e geri dönmüştür.¹⁵⁹

Bu bilgilere baktığımız zaman genel olarak olaylar aynı ise de bazı ayrıntılardan bahsedilmektedir. Mesela Gur hükümdarının tayin etmiş olduğu Tâlekân valisinin Sultanşah Mahmud'a sığınması önemli bir ayrıntıdır. Diğer kaynaklarımızda bulunmayan bu bilginin yanı sıra aynı zamanda Fuşenc'i ele geçirmesi hadisesi de orijinal bir bilgi olarak karşımıza gelmektedir.

İ) Alâeddin Tekiş'in Sultanşah Mahmud Üzerine Yürümesi ve Sultanşah Mahmud'un Gurlular'a Sığınması

Alâeddin Tekiş kardeşi Sultanşah Mahmud ile Gıyaseddin arasındaki olaylardan haberdar olduktan hemen sonra iki bin süvari ile yola çıkmıştır. Kardeşinin Karahıtayların yanına gitmesini engellemek amacı ile yolunu kesmeleri için üç bin süvariye de Ceyhun'a göndermiştir. Ardından Alâeddin Tekiş, kardeşini kendini toparlayıp kuvvetlenmeden önce yakalayabilmek için süratle hareket etmiştir.¹⁶⁰ Burada Alâeddin Tekiş'in Sultanşah Mahmud ile yapmış olduğu barışa rağmen, durumdan istifade etmeye çalıştığını ve bu sayede ona karşı üstünlük kurmak istediğini görmekteyiz. Bu arada daha önceleri olduğu gibi Karahıtaylara sığınmasını engellemek için de gerekli tedbirleri almış olduğu görünüyor.¹⁶¹ Sultanşah Mahmud bu haberi duyunca Karahıtayların yanına gitmek için Ceyhun nehrini geçemeyince, Gur hükümdarı Gıyaseddin'in yanına giderek kardeşinin kendisinin üzerine yürüdüğünü bildirmiştir.¹⁶²

Böylelikle artık Gur hükümdarı Gıyaseddin'in beklediği ve umduğu fırsat eline geçmiş bulunmakta idi. Bu durumda artık Alâeddin Tekiş'e karşı Sultanşah Mahmud

¹⁵⁹ Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârîh-i Haseni*, vr. 257b.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 307.

¹⁶¹ Bu sırada Karahıtayların başında Chih-lu-hu (1178-1211) bulunmakta idi. Sultanşah Mahmud'un kendisi ile bir irtibat kurup kurmadığı konusunda ise herhangi bir bilgimiz bulunmamaktadır. Taşağıl, "Karahıtaylar" *İA*, VI, 275.

¹⁶² Nafî Tefvîk'e göre (*ed-devletü'l Harezmiyye*, 125) Karahıtaylara gidemeyen Sultanşah Mahmud, Gur hükümdarı Gıyaseddin'e ulaşmaya karar vermiştir. Ancak eskiden beri gelen düşmanlık için özür dilemesi gerekmekte idi. Bu nedenle Gıyaseddine mektup yazarak itlica edeceğini bildirmiş, o da aralarında geçenlerin üzerinde durmayarak isteğini kabul etmiştir. Ardından Sultanşah Mahmud ve beraberindekiler Gur ülkesine ulaşınca sıcak bir karşılamada bulunmuştur. Bunun sebebi ise Alâeddin Tekiş'in Sultanşah Mahmud'a karşı sözünde durmaması ve Horasan'daki husumetten yararlanmak istemesi idi. Sultanşah Mahmud ve Alâeddin Tekiş kendi aralarında kavgalar ile meşgul iken kendisi de Horasan'daki nüfuzunu pekiştirerek kazançlı çıkmayı düşünmekte idi.

kozunu oynayabilirdi. Fırsatı değerlendiren Gıyaseddin derhal Herat ve hakimiyetindeki diğer yerlere mektup yazarak Sultanşah Mahmud'a iyi davranmalarını, hürmet göstermelerini ve erzak göndermelerini istemiştir. Gıyaseddin'in bu isteği derhal yerine getirilmiş, Sultanşah Mahmud'da ardından Gıyaseddin'in yanına gitmiştir. Sultan onu çok iyi karşılamış ve ikramlarda bulunmuştur. Hatta onu sarayında yani kendi yanında ağırlamıştır. Herkes bulunduğu mevkiye göre Sultanşah Mahmud'un adamlarını ağırlamıştır. Vezir, vezirin evinde , Arız, Arızın evinde misafir olmuştur.¹⁶³ Kış bitinceye kadar da bu şekilde orada kalmışlardır.¹⁶⁴

Bu durumda Sultanşah Mahmud'un Gur sultanı Gıyaseddin tarafından bir hükümdar gibi karşılandığını görmekteyiz.¹⁶⁵ Bu durum tabîi ki Alâeddin Tekiş'in gözünden kaçmayacaktır. Bu durumda Alâeddin Tekiş, Gıyaseddin'e haber göndererek kardeşi Sultanşah Mahmud ile arasında geçenleri, kendisine yaptıklarını, ülkesini tahrip ettiğini ve kendisine karşı asker topladığını hatırlattı. Ardından da onu tutuklayarak kendisine göndermesini istedi. Gıyaseddin elçiyi misafir etmişti ki tam bu sırada Herat'ta bulunan naibinden bir elçi geldi. Elçinin bildirdiğine göre Alâeddin Tekiş, Herat naibini tehdit eden bir mektup göndermişti. O da naibine cevap göndererek durumu bildiğini belli etmemesini söyledi.¹⁶⁶ Burada Alâeddin Tekiş bir yandan Sultanşah Mahmud'u Gıyaseddin'den geri isterken bir taraftan da Herat hakimini tehdit etmekte idi.

Ardından Gıyaseddin elçiyi çağırıp şu cevabı vermiştir: *“Alâeddin'e diyeceksin ki, Sultanşah Mahmud'un ülkeyi tahrip ettiğine ve oralara hükümler olmak istediğine dair sözüne gelince yemin ederim ki o, melik oğlu meliktir. Yüce bir himmet sahiptir. Eğer hükümdar olmak istiyorsa, onun durumundaki herkes aynı şeyi ister. İşlerini çekip çeviren, hadiseleri sevk ve idare eden biri vardır. Onu layık olana vereceksin. O bana iltica etti. Onun topraklarından ayrılman ve babasının miras bıraktığı şeylerden, para ve emlakten onun payını vermen gerekir. Ben ikinize de dostluk ve sevgi yemini*

¹⁶³ Burada verilen bilgiye göre Sultanşah Mahmud'un vezir, arız gibi devlet adamlarına sahip olduğunu anlamaktayız. Ancak bu konudaki bilgilerimiz oldukça mahdut olduğundan kişi ve isim olarak kimler olduğu hakkında bilgiye sahip değiliz.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 307.

¹⁶⁵ Abdul Ghafur'a göre de (*The Ghorids*, 72) Gıyaseddin, Sultanşah'ın sığınma talebini memnuniyetle kabul etmiştir. Çünkü böylelikle kendisine sahte dostluk gösteren Tekiş'i kontrol etmek için eline bir fırsat geçmiş olmakta idi.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 307.

ediyorum Hârizm'de benim adıma hutbe okutur kızkardeşini de benim kardeşim Şihabeddin ile evlendirirsin.” demiştir. Alâeddin Tekiş bu mektubu dinleyince çok içermiş ve Sultan Gıyaseddin'e ülkesine saldıracağını belirten ve onu tehdit eden bir mektup göndermiştir.¹⁶⁷

Gur hükümdarının Alâeddin Tekiş'e gönderdiği bu mektuba bakıldığında Sultanşah Mahmud'un tarafında görünürken, kardeşinin de saltanatta hakkının olduğunu ve bu mücadeleyi bunun için gerçekleştirdiğini, hakkı olanları ona vermesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak, buna rağmen ikisine de bağlılık yemini ettiğini söylemiştir. Fakat, Hârizm'de kendi adına hutbe okutulmasını istemesi Alâeddin Tekiş için açıkça bir savaş sebebi olarak görülebilir. Nitekim, O da karşılık olarak kendisine tehditkâr bir mektup göndermekten geri kalmamıştır.

Bu olaydan sonraki gelişmeler ise biraz karışık olmakla birlikte Kafesoğlu'na göre Alâeddin Tekiş, Gıyaseddin'e hiddetlendi ve bir tehdit mektubu gönderdi ise de böyle bir sefer yapmamıştır. Çünkü o sıralarda Irak hadiseleri onu daha yakından ilgilendirmekteydi ve 1192 yılında Irak'dan, Kızıl Arslan ile anlaşmış olan Kutluk İnanç'ın elçileri memleketi Sultan Tuğrul'un elinden almak ve yardım istemek için Hârizm'e gelmiş bulunuyorlardı.¹⁶⁸

Alâeddin Tekiş'in Gur hükümdarı Gıyaseddin'e gönderdiği mektuptan sonra İbnü'l-Esîr başka kaynaklarda bulunmayan bir olayı biraz da karıştırarak vermiş görünmekte, ona göre Alâeddin Tekiş Gıyaseddin'e ülkesine saldıracağını söyleyen bir mektup göndermişti. Bunun üzerine Gıyaseddin kız kardeşinin oğlu Alp Gâzi ve Sicistan hakimini donatılmış askerleri ile birlikte Sultanşah'a vererek onları Hârizm'e sevk etmiştir. Nişapur hakimi Müeyyed'e mektup yazarak yardım istemiştir. Nitekim, Müeyyed ve Gıyaseddin akraba idi. Müeyyed oğlu Toganşah'ı Gıyaseddin'in kızı ile evlendirmişti. Müeyyed hemen ordusunu toplayarak, Nişapur dışına çıkmış ve Hârizm yolu üzerinde beklemiştir. Alâeddin Tekiş ise kardeşi Sultanşah Mahmud komutasındaki Gurlu askerleri ile savaşmak üzere Hârizm'den hareket etmişti. Onlar çöl tarafında karargah kurmuşlardı. Alâeddin Tekiş yolda iken Müeyyed'in de asker topladığını ve kendisinin Hârizm'den ayrılması halinde onun buraya yürümek niyetinde olduğunu öğrenmişti. Ne yapacağını şaşırılmış bir vaziyette geri yönelmiş ve

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 307.

¹⁶⁸ Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, 116; Irak hadiseleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001, 309-317.

Hârizm'e dönmüştür. Mallarını ve zahirelerini alarak Karahıtayların yanına gitmek için Ceyhun'u geçerek Hârizm'i boşaltmıştır. Ancak Hârizm'de büyük bir karışıklık çıkmış, şehrin ileri gelenlerinden bir grup Alp Gâzi'nin yanına giderek şehri zapt etmek için kendileriyle birlikte bir emir göndermesini istemişlerdir. Ancak Alp Gâzi bunun bir tuzak olduğunu düşündüğünden bu istekleri yerine getirmemiştir.¹⁶⁹

Burada İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilere bakıldığında bu olayın Alâeddin Tekiş'in Gıyaseddin'e mektup göndermesinden hemen sonra olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Nişapur hakimi Melik Müeyyed Ay-aba ve oğlu Togaşah'dan bahsetmektedir. Ancak daha önce belirttiğimiz üzere Melik Müeyyed 569 tarihinde Alâeddin Tekiş tarafından öldürülmüştür. Yerine geçen Togaşah ise 581/1186 tarihinde ölmüştür. Bu durumda bu olayların yaşandığı sırada Müeyyed çoktan ölmüştü. Alâeddin Tekiş'in çöl tarafında karargah kurması Subarlu savaşındaki ayrıntıya, Ceyhun'u geçerek Karahıtaylara gitmek üzere yol çıkması bilgisi de tahtı Sultaşah Mahmud'dan almak için yaptığı Karahıtay ittifakı ile ilgili ayrıntıya benzemektedir. Dolayısı ile burada karıştırılmış bir bilginin söz konusu olduğu kanaatini taşımaktayız. Alp Gâzi ve Sicistan hakiminin Gıyaseddin tarafından Sultaşah Mahmud'un yanına verildiği doğru olmakla birlikte tam olarak nelerin olmuş olabileceği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz.

J) Alâeddin Tekiş ve Sultaşah Mahmud Arasında Yeniden Barış Yapılması

Bu dönemle ilgili olarak genellikle kaynaklarımız ayrıntılı bilgiler vermemekle birlikte Cüveynî'nin kaydettiği bir olaya göre Alâeddin Tekiş ve Sultaşah Mahmud arasında mücedele ve ardından tekrar barış yapılmıştır. Ona göre Pençdih savaşından sonra Gurlular ile Sultaşah Mahmud arasında istemeye istemeye barış olmuştur.¹⁷⁰ Burada kastedilen Gurlularla, Sultaşah Mahmud'un münasebetleri olabileceği gibi olmayabilir de. Bu barıştan kastedilenin ne olduğu tam olarak belli olmasa da önceki bölümde bahsettiğimiz Gurlu Gıyaseddin, Sultaşah Mahmud ve Alâeddin Tekiş münasebetlerine dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Kaynağımız Sultaşah Mahmud'un sürekli olarak kardeşini rahatsız ettiğini ve ondan yerine getirilemeyecek isteklerde bulunduğunu ve aralarındaki barış hükümlerini bazı hareketlerle ihlal

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 308.

¹⁷⁰ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 23.

etmeye başladığını belirtmektedir. Bu konu ile ilgili *Zafernâme*'de biraz daha ayrıntılı bilgi verilmektedir. Hamdullah Müstevfî'ye göre Gurlular ile yaptığı savaşta yenilen Sultanşah Mahmud bundan dolayı çok üzölmüşü. Askerlerini toparlayan Sultanşah Mahmud, Alâeddin Tekiş'e haber göndermiş, saygılarını bildirdikten sonra kendisinden çok miktarda asker ve mal istemiştir. Bu duruma sinirlenen Tekiş'de Serahs'a doğru savaş için yola çıkmıştır.¹⁷¹ Sonunda Alâeddin Tekiş 586/1190-1191 yılında Sultanşah Mahmud'a karşı harekete geçmiştir. Hârizm'den çıkarak kardeşinin adamlarının yiyecek ve techizat depo ettiğı Serahs kalesinin önüne gelmiştir. Zorlu bir savaştan sonra orayı ele geçirerek kale duvarlarını harap etmiştir. Daha sonra Radekân tarafına gitmiş ve yazı orada geçirmiştir. Orada bazı teşebbüslerde bulunulmuş ve iki kardeş arasında böylelikle barış yapılmıştır. Bunun üzerine Sultanşah Mahmud Serahs'a gitmiş ve kaleyi tamir ederek ambarları yeniden zahireyle doldurmuştur.

Bu konu ile ilgili Hasan-ı Yezdi'de geçen bilgilere baktığımızda da Alâeddin Tekiş Serahs kalesinde bulunan ve Sultanşah Mahmud'un büyüklerinden olup bu kaleye yerleştirilmiş olan Hacib'i dışarı atmış ve bu kaleyi onun elinden almıştır. Geceleyin kaleyi uçurarak orada bulunan yapıların harap edilmesini emreden Alâeddin Tekiş ardından Hârizm'e doğru hareket etmiştir. Daha sonra yazı Radekân'da geçirmiş ve Sultanşah Mahmud ile arasında barış yapılmıştır. Burada daha önce Sultanşah Mahmud'a verilen vilayetlerin yeniden kendisine verildiğı görölmektedir.¹⁷² İki kardeş arasındaki barış 588/1192-93 yılında Kutluk İnanç'ın Irak'tan gelişine¹⁷³ kadar devam etmiştir.¹⁷⁴

Reşideddin'de Gurlular ile ilgili olayların ayrıntılarına girmeden Sultanşah Mahmud'un anlaşmayı bozmayı gerektiren birkaç hareketinin olduğunu ve Alâeddin Tekiş'in 586/1190 senesinde ona kasıtlı harekete geçtiğini belirtmektedir. Sultanşah

¹⁷¹ Hamdullah Müstevfî, *Zafernâme*, vr. 303b.

¹⁷² Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't- Tevârih-i Hasenî*, vr. 257b.

¹⁷³ Cüveynî burada ilginç bir anekdot iletmektedir. (*Cihângüşâ*, II, 23). Alâeddin Tekiş, Kutluk İnanç'a yardım etmek için Hârizm'den hareket etmiştir. Bu seferde Kâtip Bahâeddin Bağdadî de bulunmakta idi. Kafile Cüveyn'e vardığında dedesinin babası Bahâeddin Muhammed bin Ali, Azadvar kasabasında Hârizmşah'ın huzuruna çıkınca Bağdadî ile aralarında tartışma çıkmıştır. Bu tartışma Alâeddin Tekiş'in dikkatini çekmiştir. Bunun üzerine büyük dedesi, vezirin işareti ile şu rubaiyi okumuştur:

“Lütfun kıymetli bir mücevheri değersiz bırakır. Elinin açıklığı Ceyhun nehrinin parlaklığını unutturur. Eğer düşünecek olursan, hükmün feleğin başındaki boş hevesi alır götürür.”

Bu şiiri duyunca Alâeddin Tekiş gece yarlarına kadar şarap içerek büyük dedesine iltifatlarda bulunmuş ve onu kıymetli hediyelerle şereflendirmiştir. Bu bilgi için ayrıca bkz. Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 373.

¹⁷⁴ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 23; Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 373.

Mahmud'a bağılı kişilerin elinde olan Serahs kalesini ele geçirerek tahrip ettiğini ve Radekân bahçesine geldiğini söyleyen Reşîdeddin daha sonra büyüklerin önünde kardeşlerin barış görüşmeleri yaptıklarını ve uyuşma'nın ortaya çıktığını belirterek Cüveynî'nin verdiği bilgileri doğrulamaktadır.¹⁷⁵

İbnü'l-Esîr buna dair bir bilgi vermemektedir. Bu durumda bizim işimizi güçleştirmektedir. Bu olayın Gurlular ile münasebetler sırasında mı olduğu yoksa daha sonra mı gerçekleştiği konusunda kesin bir kanaate ulaşamadık. Kafesoğlu bu olayın Sultanşah Mahmud'un Gurlulara sığınmadan önce Alâeddin Tekiş'in kardeşinin Karahıtaylara sığınmasını engellediği sırada olduğunu belirtmektedir. Ona göre Alâeddin Tekiş Ceyhun'un geçit noktalarına kuvvetler bıraktıktan sonra süratle Cenub'a kayarak 1190 de Serahs'ı kuşatmış ve tahrip etmiştir.¹⁷⁶ Ancak diğer ayrıntılar verilmemiştir. Bu bahisle ilgili ayrı bir olay mı olduğu yoksa Gurlu münasebetlerinin içinde bir ayrıntı mı olduğu konusu tam olarak çözüme kavuşmamıştır.

Buna rağmen Cüveynî ve Reşîdeddin de Gurlulardan bahsetmediklerinden olsa gerek sanki yeni ve farklı bir olaymış gibi göstermektedirler. Ancak her iki kaynaktan da geçmesi olayların doğruluğu konusunda kesinlik arz etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda ister Gurlu münasebetleri içerisinde olsun isterse ayrı bir olay olsun bu olayın gerçekliği önem kazanmaktadır.

Bu döneme ilişkin bir diğer mesele de bu olayların gerçekleştiği tarihlerde Sultanşah Mahmud'un kendi adına para kestirmiş olmasıdır. Nitekim, Sultanşah Mahmud'a ait olarak bulunmuş olan iki Dinar'a baktığımızda tarihi belli olan bir tanesinin 586/1190 yılında darp edildiği görülmektedir. Bu paranın üzerinde "en-nasiru lidinillahi" kelimesi yazmaktadır.¹⁷⁷ Böylelikle gördüğümüz kadarı ile Sultanşah Mahmud dönemin halifesi Nasır li-dinillah adına para kestirmiştir. Bunun anlamı çok önemlidir. Para kestirmiş olması kendisini hükümdar olarak gördüğüne halife'nin isminin yazılı olması ise Sultanşah Mahmud'un halife tarafından tanındığına işaret edebilmektedir. Bu durumda 1190 yıllarında bulunduğu bölgede bir

¹⁷⁵ Reşîdeddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârîh*, I, 256.

¹⁷⁶ Kafesoğlu, *Harezmsâhlar*, 115.

¹⁷⁷ *Catalogue Des Monnaies Arabes Et Turques*, Copenhagen, Ty, 134; Bu paranın özelliklerine baktığımız zaman yer ismi silinmiş ön yüzde bir çiçekliğin altında bahsettiğimiz üzere halifenin adı yazılıdır. Arka yüzde orta alanda okunamayan bir menkıbe ve kenarda silinmiş bir menkıbe bulunmaktadır. Paranın ağırlığı ise 1,56 gramdır.

hakimiyet kurduğunu ve bunun göstergesi olarak para kestirdiğini ve bunun üzerine halifenin adını yazdığını da görmekteyiz. Bununla birlikte siyasi bilgi olarak Halife ile herhangi bir münasebetinin bulunduğu da herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Sultanşah Mahmud'a ait olan bir diğer para da yine Dinar'dır. Ancak onun basım tarihi belli değildir. Bu parada da “es-sultanü'l azam alâeddünya ve'd-din Ebu'l-feth” kelimesi yazmaktadır.¹⁷⁸ Burada Halifenin adına rastlanmamakla birlikte sadece Sultanşah Mahmud'un sahip olduğu unvanları görebilmekteyiz.

K) Sultanşah Mahmud'un Tekrar Hârizm'i Kuşatması ve Geri Çekilmesi

Kutluk İnanç'ın daveti üzerine Alâeddin Tekiş yola çıkmıştır. Rey'e varınca içi savaşçı ve savaş aletleri ile dolu olan Taberek Kalesini¹⁷⁹ alarak, çok sayıda ganimetin de sahibi olmuştur.¹⁸⁰ Yazı Rey¹⁸¹ civarında geçirmiş ancak havasını ve suyunun kötü olmasından dolayı askerlerinin çoğunu orada kaybetmişti. O sırada Irak Sultanı Tuğrul, Alâeddin Tekiş ve Kutluk İnanç'ın anlaştıklarını duymuştur. Çok değerli hediyeleri Alâeddin Tekiş'e gönderdikten sonra aman dilemiş ve o da bunu kabul etmiştir. Vergi toplatmış ve Türk emirlerinden olan Emir Tamgaç'ı¹⁸² bir miktar askerle Rey'e bırakarak Hârizm'e doğru yola çıkmıştır.

Alâeddin Tekiş'e yolda Sultanşah Mahmud'un Hârizm'i kuşattığı haberini getirdiler. Bunun üzerine Sultan yürüyüşünü hızlandırmıştır. Dihistan'a vardığı zaman Sultanşah Mahmud'un onun gelişini haber alarak geri döndüğünü ve Hârizm'den uzaklaştığını kendisine bildirdiler.¹⁸³ İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre Alâeddin Tekiş daha yolda iken, Hârizm ahalisinin Sultanşah Mahmud'u oraya girmekten men ettiği, Hârizm'e yaklaşmaya bile muktedir olmadığı ve bundan mahrum olarak oradan eli boş

¹⁷⁸ *Catalogue Des Monnaies Arabes Et Turques*, Copenhagen, Ty, 134; Burada belirtilen parada ise yer ve tarih silinmiş olup, ön yüzdeki menkıbe silinmiştir. Arka yüzde ise orta alanda belirttiğimiz unvanlar ve sol tarafta iki okunaksız kelime bulunmaktadır. Sol tarafta iki okunaksız kelime, kenarda Kur'an-ı Kerim'in dokuzuncu suresi otuz üçüncü ayetinden kalıntılar bulunmaktadır. Paranın ağırlığı ise 2,45 gramdır.

¹⁷⁹ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 24; Reşîdeddin, *Câmiu't-tevârih*, I, 257.

¹⁸⁰ Hasan-ı Yezdi'ye göre (*Câmiu't-tevârih-i Haseni*, vr. 257b, vr. 258a) Alâeddin Tekiş Taberek kalesini iki günde ele geçirmiştir. O kalede altın, gümüş, silah, elbise gibi mallar pek çok idi. Sultan'ın isteğine göre onun maiyetindeki emirlere bu mallardan pay verilmiş ve onların da kendi maiyetindekilere bunları pay etmeleri istenmiştir. Böylelikle büyük, küçük, bilinen, bilinmeyen her kesin bu fetihten nasibini alması istenmiştir.

¹⁸¹ Rey şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Minorsky, “Rey”, *IA*, IX, 721-724.

¹⁸² Emir Tamgaç en büyük Hârizm emirlerinden birisi idi. Alâeddin Tekiş kendisi ile şarap içmiş ve daha sonra da Horasan'a doğru hareket etmiştir. Hasan-ı Yezdi, *Camîu't- Tevârih-i Haseni*, 258a.

¹⁸³ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 24.

döndüğü haberi Alâeddin Tekiş'e gelmiştir.¹⁸⁴ Bu durumda daha önce de olduğu gibi Hârizm'in Sultanşah Mahmud'u istemediğini ve Alâeddin Tekiş'in yokluğunda onun şehre girişini engellemişler ve bu doğrultuda istemediklerini bir kez daha göstermişlerdir. Bu durum aynı zamanda Alâeddin Tekiş'e olan bağlılığın da bir göstergesi olarak görülebilir kanaatindeyiz.

Bu olayın ardından Alâeddin Tekiş Hârizm'e vardığında kışı eğlence ile geçirmiştir. Bahar geldiğinde ise kardeşine bir ders vermek amacı ile yola çıkmıştır. Ebiverd'e¹⁸⁵ vardığında anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için elçiler gidip gelmiş ancak bu durum anlaşmazlıkları ortadan kaldırmaya yetmemiştir.¹⁸⁶ Reşîdeddin'in "Büyükler anlaşmalarını istedi."¹⁸⁷ demesine bakılır ise bu olayda devlet büyüklerinin anlaşma istediğini ancak bunun mümkün olmadığını görmekteyiz. Zaten olaylara bakıldığında başından itibaren devlet büyüklerinin barış görüşmelerinde bulunduklarını ve buna taraftar oldukları sonucunu çıkarabilmekteyiz. İşte burada da iki kardeş arasındaki husumetin anlaşma ile çözümlenmesini ve Hârizmşah Devleti'nin bundan zarar görmemesini arzu ettiklerini görebiliyoruz. Cüveynî bu durumun Sultanşah Mahmud'dan kaynaklandığını karşı tarafla ilgili uygunsuz sözler sarf ettiğini belirtmektedir.

Gelişen olaylara bakıldığında Sultanşah Mahmud Alâeddin Tekiş'in yokluğunu fırsat bilerek Hârizm'i kuşatmıştır ve bilindiği gibi bu ilk defa olan bir olay değildir. Bu durum yıllar boyunca tahtını geri alabilmek için mücadele eden ve bu uğurda zorlu bir hayata talip olan Sultanşah Mahmud için kaçınılmaz bir sonuç idi. Zaten bütün bu gelişen olayların her ne kadar Horasan Bölgesi'nde faaliyetler göstermiş olsa da tek bir amacı vardı o da bir gün Hârizmşah tahtına yeniden sahip olabilmektir.

Bu arada gelişen olaylarda birisi de Taberistân tarafında idi. Alâeddin Tekiş Taberistân tarafına akınlar yaptırmış, Esterabad'ı tahrip ederek ardından da İsfahbed'e haber göndererek, Irak'a yapacağı sefer için iki vilayetin kendisine verilmesini istemişti. Bu şekilde ele geçirdiği Bistam ve Damegan'a hakim ve muhafızlar yerleştirmiştir. Bunun üzerine İsfahbed, Gur hükümdarı ve Sultanşah Mahmud ile görüşmeye başlamış ve diğer yandan da Irak sultanı Tuğrul ile işbirliği yapmaya çalışmıştır. Bu üç dört kişinin ortak yanı Alâeddin Tekiş'e karşı olmaları idi. Yapılan

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 96.

¹⁸⁵ Ebiverd ile ilgili bkz. Minorsky, "Ebiverd", *İA*, IV, 5-6.

¹⁸⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 24; Reşîdeddin, *Câmiu't-tevârih*, I, 257. Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 373.

¹⁸⁷ Reşîdeddin, *Câmiu't-tevârih*, I, 257.

anlaşma gereğince; Sultan Tuğrul Bistam ve Damegan'ı alacak, Sultanşah Mahmud Nişapur'u ele geçirecek, İsfahbed de Cürcan ve etrafını tutacak ve böylelikle Hârizmşah'ın Irak, Taberistân ve Horasan ile alakası kesilmiş olacaktı.

İbn İsfendiyar bu konu ile ilgili harekete dahi geçildiğinden bahsetmektedir. Şöyle ki; Sultanşah Mahmud, Horasan'a gelmeden İsfahbed'in Gurgan'ı yağmalamasını emretmiştir. Şehrin harap edilmesi ve yakılmasını isteyen Sultanşah Mahmud böylelikle Alaeddin Tekiş'e karşı harekete geçilmesini de sağlamış oluyordu.¹⁸⁸ Bu antlaşmada Gurlulardan bahsedilmemektedir. Sonuç itibariyle Alâeddin Tekiş'in Sultanşah Mahmud üzerine yürümesi ile bu ittifak gerçekleşemeyecektir.¹⁸⁹ Nitekim, Ebul Fida'nın belirttiğine göre Sultanşah Mahmud Hârizm'e gitmiş ve Selçuklu Tuğrul ile barışmıştır. Bu haber de Alâeddin Tekiş'in kulağına gitmiştir.¹⁹⁰

Bu durumda iki taraf arasındaki antlaşma daha da desteklenmiş olmaktadır. Ki daha sonra Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul ile Alâeddin Tekiş arasındaki münasebetlerde¹⁹¹ ve Tuğrul'un öldürülmesine kadar varan olaylar zincirinde kendisine karşı yapılan bu ittifakın da bir miktar da olsa etkisi olabileceği anlaşılabilmektedir.

İşte bütün bu olayların sonucunda artık Sultanşah Mahmud için de son yaklaşmakta idi. Çünkü Alâeddin Tekiş her zamankinden daha kararlı hatta devlet büyüklerini bile karşısına almak pahasına da olsa etkili bir şekilde kardeşinin üzerine gitmeye niyetli idi.

¹⁸⁸ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 158.

¹⁸⁹ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 158; Maraşi, *Mazenderan*, 114; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, 121; Kaynağımız Maraşi'ye göre (*Mazenderan*, 114) İsfahbed, Sultan Tuğrul'un kızını kendi büyük oğlu Şerefülmülük'e istemiştir. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, 121.

¹⁹⁰ Ebul Fida, *Târih-i Ebul Fida*, İstanbul, 1286/ 1869-1870, 94.

¹⁹¹ Bu münasebetlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. er-Ravendi, *Rahat-üs-südur ve Ayet-üs-sürur*, II, Ankara, 1999, 345-373; el İsfahani, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. Kıvameddin Bulsan, Ankara, 1999, 268-271; el Hüseyini, *Ahbarü'd-devleti's-selçukiye*, Türkçe trc. Necati Lugal, Ankara, 1999, 129-136; Gregory Abu'l Farac, *Abul Farac Tarihi*, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara, 1950, 467.

III. BÖLÜM

SULTANŞAH MAHMUD'UN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ

Sultanşah Mahmud meselesine dair gelişmelerden sonra onun ölümü ve özel yaşamı bizim için oldukça önemli bir yere sahiptir. Nitekim, Hârizmşahlar Devleti içerisindeki konumu nedeni ile siyasi faaliyetlerinin yanı sıra şahsiyetinin de önemi büyüktür. Hayatının neredeyse tamamını bir mücadele içerisinde geçiren Sultanşah Mahmud'un ölümü ile her ne kadar Alâeddin Tekiş'in büyük bir rahatlık içerisine girdiği görülmekte ve düşünülmekte ise de gözden kaçırılmaması gereken önemli bir durum söz konusudur. Bu da Sultanşah Mahmud'un hakkı olan hükümdarlığı istemiş olmasıdır. Her ne kadar yapılan mücadele Hârizmşahlar Devleti'nin tarihi açısından olumsuz sonuçlar doğurmuş olduğu düşünülse de yine de Sultanşah Mahmud'un şahsiyeti ve hususi yaşamının bu siyasi olaylardan ayrı olduğu düşünülmesi mümkün değildir.

A) Sultanşah Mahmud'un Ölümü

Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud arasındaki mücadele devam etmekte iken gelişen olayların Sultanşah Mahmud'u olumsuz etkilediği görülmektedir. Nitekim, bu durum onun sonunu hazırlayacaktır.

Daha önce de belirttiğimiz üzere Sultanşah Mahmud'un Hârizm'i kuşatması üzerine Alâeddin Tekiş yola çıkmış ve Sultanşah Mahmud geri çekilmiştir. Bu olayın ardından kışı Hârizm'de eğlence ile geçiren Alâeddin Tekiş baharda kardeşine ders vermek amacı ile Horasan'a doğru yola çıkmış ve Ebiverd'e ulaşmıştı. İki kardeş

arasında gidip gelen elçilerle barış yapılmaya çalışılmış ancak bu mümkün olmamıştı.¹ İşte bu olaylardan sonra Sultanşah Mahmud için olumsuz gelişmeler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Cüveynî ve İbnü'l-Esîr bu konuda aynı bilgileri verirken Cüveynî bazı ayrıntıları da zikretmiştir. İbnü'l-Esîr'e göre iki kardeş anlaşma şartlarını tespit ederken Sultanşah Mahmud'a ait Serahs kalesinin kumandanından Alâeddin Tekiş'e bir elçi gelmiştir.²

Hasan-ı Yezdi'ye göre Sultanşah Mahmud'un hizmetkârı olan ve yüksek derecelere ulaşmış olan Bedreddin Çağır, Serahs'ta bulunuyordu. O ise bir vakitte Sultanşah Mahmud'u yağmalamıştı. Merv'den güvenilir kişiler ona Sultanşah Mahmud'un kendisini öldürteceğini bildiriyorlardı. Ayrıca ardı ardına gelen haberciler de ısrarla Bedreddin Çağır'ı Merv'e çağırmaktaydılar.³

Cüveynî'ye göre de Serahs Valisi Bedreddin Çağır daha önce Sultanşah Mahmud'un aleyhinde söylemiş olduğu sözlerin onun kulağına gitmesinden korkmuş ve güvenemediği adamlarını hapsedip Alâeddin Tekiş'i davet etmek için Ebiverd'e bir elçi göndermiştir. Alâeddin Tekiş ise bu haberi aldıktan sonra hemen önceden bir süvari birliği göndermiş ve arkasından da kendisi yola çıkmıştır. Serahs önlerine geldiği vakit Bedreddin Çağır kendisini karşılamış, bağlılığını bildirerek Serahs Kalesi'nin ve hazinelerin anahtarlarını kendisine teslim etmiştir.⁴ Sultanşah Mahmud bu duruma çok fazlasıyla kederlenmiş ve üzüntüden iki gün sonra vefat etmiştir.⁵ Cüveynî'ye göre 589/1193 yılı Ramazan ayının son gününde ölmüştür. Müellifimiz bu durumu “ Bu olayın verdiği acı Sultânşâh'ın aydınlık günlerinin kararttı. Nihayet 589/1193 yılı Ramazan ayının son gününde devletin ve hayatının güneşi battı.” şeklinde anlatmaktadır. Burada bahsedilen devlet herhalde Sultanşah Mahmud'un hakimiyeti altındaki yerlerdeki hükümlanlığı olmalıdır.

¹ Rabbani Aziz'in belirttiğine göre (*The Khwarazmshahs*, 23) abisi ile eşit güçte olmadığını bilen Sultanşah Mahmud onun kızgınlığını yatıştırmaya çalıştı ve bir ortak yol bulunması için uğraşıldı. Hârizmşahlıların tüm çabalarına rağmen Sultanşah'ın mantıksız tavırları sebebiyle hiç bir şey gerçekleşmemiştir.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 96; İbnü'l-Esîr anlaşma sırasında bu olayın olduğunu zikretmektedir, Cüveynî'ye göre de (*Cihângüşâ*, II, 24) Sultanşah Mahmud ile Alâeddin Tekiş arasındaki anlaşmazlıkların giderilemediğini ve mektupların işe yaramadığını anlaşılmaktadır.

³ Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Haseni*, 258b.

⁴ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 24.

⁵ Reşideddin'e göre (*Câmiu't-tevârih*, I, 257) bu olay Serahs'ın alınışından iki gün sonra olmuştur.

Sultanşah Mahmud'un ölüm nedeni meselesinde Serahs Kalesi komutanının kendisine ihaneti ve Alâeddin Tekiş'in bu kaleyi ele geçirerek kale anahtarlarını ve hazineleri ele geçirmesi ile kederinden öldüğü kaynaklarımızda belirtilmektedir.⁶ Ancak bu mesele ile ilgili farklı bilgiler de bulunmaktadır. Bu durumda Sultanşah Mahmud'un ölümü ile ilgili farklı ihtimallerin de bulunduğu kanaatindeyiz.

Öncelikli olarak belirtmemiz gerekmektedir ki, bu mesele ile ilgili genel kabul görülen az önce belirtilen nedenden dolayı öldüğü şeklindedir.⁷ Bu durumda yapılan çalışmalarda Cüveynî, İbnü'l-Esîr gibi kaynakların esas alındığı anlaşılmaktadır. Ancak, bunlardan başka önemli iki kaynağımızda ise şu bilgiler verilmektedir.

Cüzcanî'ye göre⁸ Sultanşah Mahmud'un ölümü bir hastalık nedeni ile olmuştur. Nitekim, Sultanşah Mahmud, Gurlular ile yapmış olduğu savaşı kaybetmiş 588'de olan bu olayın ardından Merv'e geri dönmüştür. Yine kaynağımıza göre Sultanşah Mahmud'un bir rahatsızlığı bulunmaktaydı ve bu hastalık nedeniyle her yıl bir miktar zehir yedi. O sene bu hastalık çok artmış ve bunun sonucunda hastalığı def etmek için çok fazla miktarda zehirli nebatat yemiştir. Bundan dolayı da ölmüştür.

Burada başka bir bilgi verilmemekte ayrıca hastalıkla ilgili herhangi bir ayrıntıya da rastlanmamaktadır. Bu durumda Sultanşah Mahmud'un kederinden değil hastalığını yenmek için kullandığı vücuda zararlı olan bir ilaçtan dolayı ölmüş olabileceği ihtimali de ortaya çıkmaktadır. Ancak, bu durum doğru ise bu dönemdeki en önemli kaynaklarımız Cüveynî ve İbnü'l-Esîr'de geçmemiş olması da ilginç görünmektedir. Bu durum bilginin doğruluğu konusunda şüpheye düşmemize de neden olabilmektedir.

Bu konu ile ilgili başka bir bilgi de İbn İsfendiyar ve Zahirreddin Maraşi'de bulunmaktadır. Ramazan Bayramı'nda Sultanşah Mahmud'un kulunç hastalığı belirmiş ve gece yarısı canını teslim etmiştir.⁹ Onlara göre Alâeddin Tekiş kardeşinin yaptıklarını duyunca Serahs'a doğru yola çıkmıştır. Sultanşah Mahmud tesadüfen aynı sırada kulunç hastalığına yakalanmış ve vefat etmiştir.¹⁰ Burada verilen bilgiler her iki ihtimali birleştiren bir bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, hem Alâeddin

⁶ Nafi Tevfik'in belirttiğine göre (*ed-Devleti es-Siyaseti*, 126) Tekiş'in Serahs kalesini teslim alması ile birlikte bunu duyan Sultanşah Mahmud kalbinden vurulmuş dönmüştür.

⁷ Bu konu hakkında bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlılar*, 122; Bünyadov, *Hârizmşahlığı ve Enuştiginliler Devleti*, 44; Perviz, *Târîh-i Selâçika ve Hârizmşâhân*, 216; Rabbani Aziz, *The Khwarazmshahs*, 23.

⁸ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 304.

⁹ İsfendiyar, *Taberistân*, II, 158.

¹⁰ Maraşi, *Mazenderan*, 115.

Tekiş'in Serahs'a yürümesinden bahsedilmekte hem de Sultanşah Mahmud'un hastalığı konusunda bilgi verilmektedir. Bu durumda Sultanşah Mahmud'un bir hastalığının olması ihtimali daha da artmaktadır. Hastalığının nüksetmesi de Alâeddin Tekiş'in Serahs üzerine yürüdüğü bir döneme denk gelmiş olabileceği anlaşılmaktadır.

Sultanşah Mahmud'un yapı itibari ile mücadeleci bir kişiliği bulunmakla birlikte hayatı boyunca hep zorluklar ile uğraşmıştır. Ömrünü tahtını tekrar ele geçirmeye ve kendine hakimiyet alanı yaratmaya çalışmakla geçirmiştir. Bu durumda Alâeddin Tekiş karşısında çok da şansı olmamıştır. Bu vaziyette Serahs kalesinin anahtarlarının ağabeyine verilmesi ile üzüntüsünden ölmesi ihtimalinin doğruluğu meselesi bir ihtimal olarak kalmaktadır. Genç bir yaşta tahta çıkan Sultanşah Mahmud'un öldüğü vakit yaşını bilmemekle birlikte 20-21 yıllık bir taht mücadelesinden sonra yine genç bir yaşta öldüğünü tahmin edilebilmektedir. Bu durumda ölümcül bir hastalık meselesinin daha kayda değer olduğu düşünülebilmektedir.

Cüveynî'ye göre Sultanşah Mahmud'un ölümü üzerine ertesi gün bu haber Alâeddin Tekiş'e ulaştırılmıştır. Yine Cüveynî'ye göre, Sultanşah Mahmud'un ölüm haberi Alâeddin Tekiş'e halkın kutladığı Nevruz Bayramı'nda duyduğu sevinç kadar mutluluk vermiştir.¹¹ İbn İsfendiyar'a göre Alâeddin Tekiş'e Merv'e gelmesi için haber göndermişlerdir. Herkes onu karşılamaya çıkmıştır. Alâeddin Tekiş ise şehre gelerek kardeşinin yasını tutmuştur. Ardından da Onu sandığa koyarak yas töreni ile birlikte Hârizm'e göndererek gömdürmüştür.¹² Bu önemli ayrıntıdan da tespit edemediğimiz Sultanşah Mahmud'un mezarı bilgisini elde etmekteyiz. Nitekim, anlaşıldığına göre kendisinin mezarı Harizm'de bulunmaktadır.

Zahireddin Maraşi ise bu kadar ayrıntıya girmeyip Alâeddin Tekiş'in Merv'e giderek kardeşi için yas tuttuğunu belirtmekle yetinmiştir.¹³ Bu durumda iki zıt bilgi karşımıza çıkmaktadır. Birincisi Alâeddin Tekiş'in kardeşinin ölümüne sevinmiş olduğu, diğeri ise üzülmüş olduğu şeklindedir.

Bilindiği üzere iki kardeş arasında yıllardan beri süre gelen bir husumet ve aralarında Sultanşah Mahmud kaynaklı olarak gördüğümüz bir mücadele gerçekleşmiştir. Bu durumda kardeşinin ölümü ile bu mücadele tümünden ortadan kalkmış bulunmakta idi. Çünkü, Sultanşah Mahmud'un bütün anlaşmalara rağmen

¹¹ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 25.

¹² İsfendiyar, *Taberistân*, II, 158.

¹³ Zahireddin Maraşi, *Mazenderan*, 115.

hala her fırsatını bulduğunda Alâeddin Tekiş aleyhine işler çevirmesi ve bunun da ötesinde Hârizm'i ele geçirmeye çalışması bu konuda zaten Alâeddin Tekiş'i sert önlemlere itebilirdi. Nitekim, bu sırada o kardeşinin üzerine yürümek için Hârizm'den Horasan'a inmişti. Bu durumda sürekli kendisine sorun çıkaran Sultanşah Mahmud'un ölümüne sevinmesi son derece normal görünmektedir. Bununla birlikte gerçek şu ki, bu ölümün Alâeddin Tekiş'in elinden değil de ister hastalık nedeniyle isterse üzüntü nedeniyle olsun kendiliğinden gerçekleşmiş olması da onu rahatlatan bir durum olmuştur. Alâeddin Tekiş'in Sultanşah Mahmud'u öldürtmesi gibi bir durum halinde şüphesiz ki devlette ciddi sorunlar çıkabilirdi. Çünkü anladığımız kadarı ile devlet erkânı her ne kadar Alâeddin Tekiş'in tarafında olsalar da iki kardeş arasındaki uzlaşmayı desteklemişlerdir. Bu nedenle her ne kadar kardeşi ile sorunları olsa da onu öldürtmeye çalışmak gibi bir olay gündeme gelmemiştir. Bu sebeple ölüm hadisesinin Alâeddin Tekiş kaynaklı olarak gerçekleşmemiş olması da onun açısından önemli gibi görünmektedir. Bununla birlikte Sultanşah Mahmud'un ölümü tabî ki Alâeddin Tekiş'in rahatlamasına neden olmuştur.

Her ne kadar bu duruma sevinmiş olsa da Merv'de kardeşi için yas tutması meselesi de kaynağımızda bulunması itibari ile kayda değer görünmektedir. Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud arsında her ne kadar sorun olsa da yine de bu durumda üzölmüş olabilme ihtimali de bulunmaktadır. En azından duruma saygı gösterip Merv'de yas tutması olağan bir durum olarak görölebilir.

Alâeddin Tekiş'in bu olayın ardından Merv'e gitmiş ve Sultanşah Mahmud'un hazinelerini ve mallarını ele geçirmiştir. Cüveynî bu konuda vermiş olduğu bilgide “Alâeddin Tekiş, Sultanşah Mahmud'un tahtına, sarayına, hazinesine ve askerlerine mirasçı olarak konmuştur” demektedir.¹⁴ Bu bilginin bizim için önemi büyüktür. Hakkında mahdut bilgilere sahip olduğumuz Sultanşah Mahmud'a ait taht ve sarayın bulunduğu ifade edilmektedir. Burada kastedilen muhtemelen Merv şehrindeki eşyaları olmalıdır. Eğer bu bilgi doğru ise Sultanşah Mahmud'un Merv bölgesinde bir hükümdar şeklinde yaşama ihtimali olduğu sonucuna varabiliriz.

Alâeddin Tekiş bu olaydan sonra oğlu Melik Kutbeddin Muhammed'i¹⁵ çağırması için Hârizm'e haberci göndermiştir. Ancak o sırada Nişabur'da vali olan

¹⁴ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 25.

¹⁵ Kutbeddin Muhammed, Alâeddin Tekiş'in oğullarından birisi idi. Büyük oğlu ve veliahdı olan Nâsireddin Melikşah 1197 tarihinde ölmüştür. Bunun üzerine daha küçük olan Kutbeddin

büyük oğlu Nâsireddin Melikşah babasından görev yerinin Nişabur'dan Merv'e nakletmesini istemiştir. Cüveynî'ye göre bu durumun nedeni Nâsireddin Melikşah'ın avlanmayı çok sevmesi ve av hırsı ile dolu olması idi. Merv şehrinde av hayvanları çok idi ve bu nedenle şehrin kendisine verilmesini istemekte idi. Alâeddin Tekiş bu durumda oğlunun isteğini yerine getirmiş ve bunun sonucu olarak da Merv şehrini büyük oğlu Nâsireddin Melikşah'a ve Nişabur'u da küçük oğlu Kutbeddin Muhammed'e vererek onların yetkilerini arttırmıştır.¹⁶ Bu olay ise Zilhicce 589/Kasım-Aralık 1193 tarihinde gerçekleşmiştir.¹⁷

Böylelikle Sultanşah Mahmud'un hakim olduğu ülkeler Alâeddin Tekiş'e ve ardından da yeğeni Nâsireddin Melikşah'a geçmiş bulunmakta idi. Nitekim, Hârizm'de bulunan Alâeddin Tekiş bölgeyi yönetmesi için oğluna devretmiştir. Böylelikle bölgede daha sağlam bir hakimiyet kurmayı düşünmüştür. Bu durumun iki nedeni bulunabilir. Birinci neden olarak bölge uzun süredir Sultanşah Mahmud'un hakimiyetinde bulunmakta idi. Bu nedenle bölgede sorun çıkmaması ve Alâeddin Tekiş'in hakimiyetinin kabul edilmesi amacıyla bu gücü hissettirebilecek bir şehzadenin bölgeye gönderilmesi gerekli bulunmaktaydı. İkinci olarak da tabî ki Merv şehrinin önemi ve buranın hakimiyetinin her anlamda sağlam olmasının gerekliliği şeklinde düşünebiliriz. Sonuç itibarı ile genel duruma bakıldığında Sultanşah Mahmud'un toprakları Alâeddin Tekiş ve çocuklarının hakimiyetine geçmiş bulunmakta idi. Ve üçlü bir yönetim şeklinde düşünmesek de Hârizm'de Alâeddin Tekiş, Nişabur'da Kutbeddin Muhammed ve Merv'de de Nâsireddin Melikşah hakim olmuşlardır.¹⁸

Bu konu ile ilgili son olarak da şu şekilde bir bilgi bulunmaktadır. Ki bu daha önce de bahsettiğimiz bir olayın devamı şeklindedir. Gur hükümdarı Gıyaseddin, Sultanşah Mahmud kendi ülkesinden ayrıldığı sırada onula birlikte kız kardeşinin oğlu Alp Gazi ile Sicistan hakimini gönderdiğini İbnü'l-Esîr nakletmekte idi. Bundan

Muhammed, Alâeddin Tekiş'ten sonra tahta çıkmış ve Alâeddin lakabını alarak Alâeddin Muhammed ismi ile anılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, 146.

¹⁶ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 25.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 97.

¹⁸ Angelika Hartmann'a göre (*an-Nasır li-Din Allah, Politik, Religion, Kultur in der spatien 'abbasidenzeit.(1180-1225)* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Berlin-New York, 1975, 75-76) Tekiş kardeşi Sultanşah'ın ölümünden sonra Horasan ve Merv dahil olmak üzere Aral gölünün güneyinin tek hakimi olmakla kalmadı aynı zamanda kendisini bütün Selçuklu imparatorluğunun da mirasçısı olarak görmeye başlamıştır. Böylelikle İran ve Irak üzerinde hakimiyetinin kendi hakkı olduğunu düşünmüştür.

sonraki bilgileri biraz karıştırmış olmasına rağmen Sultanşah Mahmud'un ölümü ile ilgili verdiği bilgiler orijinal görünmektedir.

İbnü'l-Esîr'e göre Sultanşah Mahmud'un ölümü üzerine Alp Gazi Gur hükümdarı Gıyaseddin'e bir mektup yazarak durumu bildirmiştir. Gıyaseddin ona geri dönmesini bildirmiştir. Alp Gazi Sultanşah Mahmud'un adamları ile beraber Gıyaseddin'in yanına dönmüştür. Gıyaseddin de Sultanşah Mahmud'un adamlarının istihdam edilmesini emretmiştir. Hatta askerlere güzel beldeler ikta edilmiştir. Ancak bunların hepsi nankörlük etmişlerdir.¹⁹

Şu durumda hayatının büyük bir bölümünü Hârizmşahlar Devleti tahtını elde etmek için yaptığı mücadele ile geçirmiş olan Sultanşah Mahmud ölmüş bulunmakta idi.²⁰ Her ne kadar Horasan ve çevresinde kendisine ait bir meliklik kurmuş olduğu görülse de yine de bu durumda mücadelenin sonuna gelmiş bulunuyordu. Nitekim, tahtını terk etmek zorunda kaldığı zamandan öldüğü süreye kadar hep bir amaç uğruna mücadele etmiş idi. Bu amacın Hârizmşahlar Devleti açısından bakışı malum olmakla birlikte Sultanşah Mahmud açısından bakışının da önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Sultanşah Mahmud hakkında eksik kalmış olan bir diğer nokta ise onun özel yaşantısı ve kendi ailesidir. Eşi veya eşleri ve çocukları hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim, kaynaklarımızda sadece siyasi yaşamından bahsedilmektedir. Kendisinin hususi yaşamı ve bununla beraber ailesi hakkında maalesef hiçbir bilgiye rastlayamadık. Hârizmşahlar ile ilgili bulunan şecerelelerin hiçbirisinde ve hiçbir kaynakta herhangi bir isim kaydolunmadığı gibi aynı zamanda evli olduğuna dair bile herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenden dolayı bu kısım ile ilgili bir bilgi verememekteyiz.

B) Sultanşah Mahmud'un Şahsiyeti

Sultanşah Mahmud'un şahsiyeti ile ilgili verebileceğimiz bilgiler iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi onun kişiliği ile ilgili kaynaklarımızda bizzat geçen cümlelerdir. Bunlar ya müelliflerimizin şahsi ifadesi ya da Sultanşah Mahmud ile ilgili genel kanaat belirten cümleler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında şahsiyeti ile ilgili hükümler şeklinde de düşünülebilmektedir.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 308.

²⁰ Abdul Ghafur'a göre (*The Ghorids*, 73) Gur hükümdarı Gıyaseddin, Sultanşah'ın ölümü ile değişen Horasan'ın siyasi durumunu dehşetle karşılamıştır.

İkinci olarak da onun yaşantısına, gerçekleştirebildikleri ve gerçekleştiremediklerine, hayata dair verdiği mücadeleye bakılarak şahsiyetine dair çıkarılabilecek sonuçlardır ki bu sonuçların da kaynaklarımızda bizzat ifade edilenler kadar önemli olduğu kanaatini taşımaktayız. Tabî ki şahsiyeti ile ilgili bu çıkarımların da Sultanşah Mahmud'un hayatı esas alınarak yapılması ve bu konuda da lüzumlu hassasiyetin gösterilmesinin de gerekli olduğu düşüncesindeyiz.

Sultanşah Mahmud ile Toganşah b. Müeyyed arasında geçen bir olay bize bu konuda önemli bilgiler vermektedir. Nitekim, İbnü'l-Esîr'e göre 576/1181-1182 yılında Sultanşah Mahmud, Serahs kalesini kuşatmış ve bunun duyan Toganşah Serahs'a doğru hareket etmiştir. Ancak Sultanşah ile karşılaşan Toganşah Nişabur'a kaçmıştır. Sultanşah Mahmud, Serahs'ı ele geçirdikten sonra Tus ve Ez-zam'ı da hakimiyeti altına almıştı. İşte bu noktada kaynağımız “ üstün gayreti ve hükümdarlığı ele geçirme hırsı ile Toganşah'ı zor durumda bıraktı” ifadesini kullanmaktadır.²¹

Bu durumda Sultanşah Mahmud'un iki özelliği burada ifade edilmektedir. Bunlardan birincisi gayretli bir insan olmasıdır ki, bu zaten genel yaşantısından da belli olmaktadır. Mücadeleci bir kişiliğinin olduğu sabit olmakla birlikte gerçekleştirmek istedikleri ile ilgili genel anlamda da üstün bir gayreti bulunmaktadır. Nitekim, tahtını bırakmak zorunda kalmasından sonra genel anlamda büyük mücadeleler vermekle birlikte tabî ki mücadelesinin en büyüğü Hârizmşahlar Devleti tahtına yeniden oturabilmektir. Ancak bunu başaramamış olsa bile bu konudaki üstün gayretini de her fırsatta göstermesini bilmiştir. Taht iddiasından hiçbir zaman vazgeçmemiş ve her eline geçen fırsatı bunu gerçekleştirmek için kullanmaya çalışmış hatta bunun için ağabeyi Alâeddin Tekiş ile olan anlaşmalarını bile zaman zaman hiçe saymasını bilmiştir. Hatta Hârizm önlerine geldiğinde şehir halkının kendisini istememesine ve bunu birden fazla kez yaşamasına rağmen ümidini kaybetmemiş ve bu konudaki üstün gayretini göstermesini bilmiştir. Aslına bakılırsa Sultanşah Mahmud için Hârizm halkının kendisini gerçekten isteyip istememesinin bir önemi de bulunmamakta idi. Çünkü, o kendisine bağışlananı değil hakkı olanı istediğini düşünmekte idi. Bu nedenle Hârizmliler onu istesin ya da istemesin o bu mücadeleyi kazanmaya yönelik çabalarını hakkı olanı gerçekleştirmeye yöneltmekte idi. Hatta azmi konusunda ağabeyi Alâeddin Tekiş'e benzediği ifadesi bile yer almaktadır.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304.

Zehebi, *Tarihü'l İslam* adlı eserinde “Kardeşine azim, cesaret ve dünya görüşü benzerlik arz ederdi.” ifadesini kullanmıştır.²² Buradan da anlaşılacağı gibi iki kardeşin bazı huyları da birbirine benzemekte idi. Nitekim, Alâeddin Tekiş’in de ne kadar azimli, mücadeleci, siyaset bilen ve adil bir hükümdar olduğu aşîkârdır.

İbnü'l-Esîr’de geçen “hükümdarlığı ele geçirme hırsı” ifadesi ile burada Serahs, Tus ve Ez-zam kastedilmektedir. Ve Sultanşah Mahmud’un ne kadar hırslı bir insan olduğu konusuna en güzel örnek herhalde onun yaşantısının tamamı olmalıdır. İsteddiği şeyleri gerçekleştirme konusundaki hırsı çok belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Israrcı yapısı ile örneğin Serahs şehrini ele geçirmek için her yolu denemiş ve sonunda da başarmıştır. Şunu da anlamaktayız ki, sadece Hârizm’i ele geçirmek konusunda değil aynı zamanda Horasan’da bir meliklik kurma konusunda da oldukça hırslı olduğu görülmekte ve İbnü'l-Esîr de bu konuya dikkatimizi çekmektedir.²³

Sultanşah Mahmud’un şahsiyeti ile ilgili önemli bir bilgi de Cüveynî’de geçmektedir. Daha önce belirttiğimiz üzere Toganşah ve Sultanşah Mahmud arasında 26 Zilhicce 576/14 Mayıs 1181 tarihinde Serahs yakınlarındaki Asiya-yı Hıfs’da savaş yapılmış ve bu savaş’ı Sultanşah Mahmud kazanmıştı. İşte bu olayı anlatırken Cüveynî, Sultanşah Mahmud ile ilgili “ O, sazin ve sözün dostu olan Toganşah’ın aksine savaş ve mücadele adamı idi.” ifadesini kullanmaktadır.²⁴ Buradan Toganşah’ın eğlenceye düşkün²⁵ bir insan olduğu Sultanşah Mahmud’un ise bu durumun tam tersine savaşı ve mücadeleyi seven bir kişiliği olduğu ortaya çıkmıştır.

Gerçekten de yaşamına baktığımız zaman bu ifade ile birebir uyduğu görülmektedir. Çünkü, Sultanşah Mahmud’un yaşamı boyunca savaştan kaçmadığı tam tersine mücadelesi uğruna çeşitli savaşları gerçekleştirdiği görülmektedir. Asiya-yı Hıfs’da yapılan savaşta Reşîdeddin Fazlullah’ın belirttiğine göre Toganşah’ın onbin kişilik iyi donatılmış ordusuna rağmen Sultanşah Mahmud üç bin kişi ile birlikte idi.²⁶ İşte bu durum da göstermektedir ki, kendisi böyle bir durumda bile savaşmaktan kaçınmamış ve bu savaşı da kazanmıştır. Burada şunu da göz önünde bulundurmak

²² Zehebi, *Tarihü'l İslam*, LVI, 346.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 304.

²⁴ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19; Mîrhând’da da bu olayla ilgili benzer ifade kullanılmaktadır. Mîrhând’daki ifadeye göre de (*Ravzatü's-safâ*, 369.) Sultânşâh, Toganşah’ın aksine savaş adamıydı. Çenk (çalgı) ve def dostu değildi.

²⁵ Afâf Seyyid Sabra’ya göre (*et-Târih el siyâsî li'd-devleti'l-Harezmiye*, 64) Toganşah içki ve eğlence’ye düşkündü ve bu nedenle katıldığı savaşlarda kazanma şansı yoktu babası Müeyyed’in özelliklerine sahip değildi.

²⁶ Reşîdeddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, I, 254.

gerekir ki, yapmış olduğu savaşları çoğunlukla kaybetmiş olmasına rağmen hiçbir zaman da vazgeçmemiş ve mücadeleye devam etmiştir. Sadece savaş yapmakla kalmamış Horasan’da ele geçirmek istediği şehirleri ve Hârizm’i de kuşatmıştır. İşte bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere mücadelesi uğruna savaş yapmaktan da kaçınmamış ve bu önemli özelliği kaynağımız Cüveynî’de de yer almıştır.²⁷

Sultanşah Mahmud’un şahsiyeti ile ilgili bilgi veren bir diğer kaynağımız Cüzcani onun tahta çıkması ile ilgili bilgi verirken “Padişah genç ve pehlivan idi” ifadesini kullanmaktadır.²⁸ Bununla birlikte Raverty, *Tabakât-ı Nâsırî*’ye yapmış olduğu İngilizce tercümede bu ifade “Aceleci ve gözüpek bir hükümdar idi.” şeklinde geçmektedir.²⁹ Bu durumda Sultanşah Mahmud’un şahsiyeti ile ilgili önemli bir ayrıntının kaynağımızda verildiğini görmekteyiz.

Sultanşah Mahmud’un zaten çok genç bir yaşta tahta çıktığını biliyoruz. Melike Terken’in ordu ve ülke üzerinde etkili olmasından dolayı onun yaşının küçük olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz üzere Sultanşah Mahmud’un öldüğu zaman da genç bir yaşta olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Cüzcani onun bu özelliğine dikkati çekmiştir. Ayrıca pehlivan, aceleci ve gözü pek özellikleri de kendisinde bulunmaktadır. Bakıldığı zaman gerçekten de mücadelesi uğruna savaştan kaçınmamıştır. Tehlikeli durumlardan bile zaman zaman sıyrılmasını bilmiş, bazen de tehlikenin üzerine gitmiştir.

Bu özelliğine örnek olarak şu olayı verebiliriz; Bilindiği üzere 582/1186-1187 yılı başlarında Alâeddin Tekiş’in Hârizm’den Horasan’a inişini fırsat bilen Sultanşah Mahmud derhal yola çıkarak Hârizm’i kuşatmıştır. İşte bunu duyan Alâeddin Tekiş’de kardeşinin başkent olarak kullandığı Merv şehrini kuşatmıştır. Bunun üzerine zaten Hârizm’i ele geçirememiş ve başarıya ulaşamamış olan Sultanşah Mahmud Merv üzerindeki tehlikeyi görerek derhal geri dönmüştür. Alâeddin Tekiş’in Merv önlerine indiğin bilen Sultanşah Mahmud, Amuye’ye ulaşınca askerlerini burada bırakmış ve savaşçı elli adamı ile birlikte gece Alâeddin Tekiş’in ordusunu yararak şehre girmeyi başarmıştır. Bu yaşanan olay Sultanşah Mahmud’un karakteri açısından oldukça önemlidir. Nitekim, elli asker ile bunu başarabilmiş olması onun cesaretini ve

²⁷ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 19.

²⁸ Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 302.

²⁹ Raverty, *The Tabakat-ı Nasiri*, I, 245.

yakalanma ihtimalinin yüksekliğine rağmen bu olaya kalkışması gözü pek özelliğinin bulunduğu en önemli bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hamdullah Müstevfî de Sultanşah Mahmud ile ilgili “O kişilikli ve düşünceli bir Şah idi.” demek suretiyle onun bir diğer özelliğini ifade etmektedir.³⁰ Nitekim, Şebankareyi’de Sultanşah Mahmud için “muhteşem ve mert bir padişah idi. Ancak bahtı uygun değildi” ifadelerini kullanmıştır.³¹ Bu da bize Sultanşah’ın özellikleri arasında belirgin iki hususun ön plana çıkarıldığını göstermektedir.

Yine bu dönemde gerçekleşen bir başka olay da Sultanşah Mahmud’un kişiliği ile ilgili bizlere ipuçları vermektedir. Nitekim, Sultanşah Mahmud, Sebzvar’ı kuşattığı sırada halk kendisini istemeyerek çirkin sözler söylemiş ancak onun sinirlenerek kararlı bir şekilde kuşatmayı sürdürdüğünü görünce af dilemek için Şeyh Ahmet Beğdili’yi kendisine göndermiştir. Sultanşah Mahmud ise kendisini saygıyla kabul emiş ve ona ikramlarda bulunmuştur. Ayrıca kendisinin af dileğini de kabul ederek Sebzvar’ı ele geçirdikten sonra sözünü tutarak halka zarar vermemiş ve bir süre burada kaldıktan sonra Merv’e gitmiştir.³²

Bu olayda Sultanşah Mahmud’un iki özelliği göze çarpmaktadır ki, bunlardan birincisi alim ve din adamına gösterdiği ikram ve saygıdır. Nitekim, Sebzvar halkı kendisi ile ilgili kötü sözler söylediği hatta küfürler ettiği halde Şeyh Ahmed Beğdili’yi kırmayarak şehir halkını affetmiş ve kendisine büyük bir ikram ve saygıda bulunmuştur. İkinci olarak da verdiği sözü tutmasıdır. Çünkü o, şehir halkını affederek kimseye dokunmayacağını belirtmiş ve burayı ele geçirince de kimseye kötülük yapmamış hatta burada kalmayarak Merv şehrine gitmiştir. Bu durum kendisinin sözünde duran bir kişiliğinin olduğunu göstermektedir.

Sultanşah Mahmud’un şahsiyetine dair bir diğer bilgi de Cüveynî ve Mîrhând’da geçmektedir. Bilindiği üzere 588-589/1192-1193 yılları civarında Alâeddin Tekiş ile Sultanşah Mahmud arasında anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için elçiler gidip gelmeye başlamıştı. Alâeddin Tekiş’in Irak’a gitmesini fırsat bilen Sultanşah Mahmud yine Hârizm’i kuşatmıştı. Arkasından gelen olaylardan sonra Cüveynî’ye göre

³⁰ Hamdullah Müstevfî, *Zafernâme*, vr. 299a.

³¹ Şebânkârei, *Mecmau’l-ensâb*, 137.

³² Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 20-21; Reşîdeddin Fazlullah, *Câmiu’t-tevârih*, I, 255; Mîrhând, *Ravzatü’s-safâ*, IV, 370.

elçilerin gidip gelmesi anlaşmazlıkları çözmemiştir. Bunun nedeni ise Sultanşah Mahmud'un "sert tabiatlı ve kötü huylu oluşu" idi.³³

Cüveynî burada anlaşmazlıkların sorumlusu olarak Sultanşah Mahmud'u görmektedir. Şahsiyeti ile ilgili de sert tabiatlı ve kötü huylu olduğunu belirtmektedir. Alâeddin Tekiş'in genel anlamda uzlaşmacı bir yaklaşımın olduğu meselemizin genelinden anlaşılacakla birlikte gerçekten de Sultanşah Mahmud'un pek uzlaşmacı bir tavrının olmadığı belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni ise Sultanşah Mahmud'un bir amacının bulunmasıdır. O, Hârizmşahlar Devleti hükümdarlığını geri istediği için, ancak böyle bir durumda amacına ulaşmış olacaktır. Nitekim, Sultanşah Mahmud'un genelde anlaşmazlıkları ortaya çıkaran ve yapılan anlaşmaları da bozan taraf olduğunu görmekteyiz. Kendisi Hârizm'i her fırsat bulduğunda kuşatmış, ağabeyine karşı ittifaklar yapmış ve Alâeddin Tekiş'in de haklı olarak üzerine yürümesine neden olmuştur. Bunun dışında Sultanşah Mahmud'un Alâeddin Tekiş'i rahatsız ettiği sürekli olarak yerine getirilemeyecek isteklerde bulunduğu ve yaptığı birkaç uygunsuz hareketle anlaşma bozmaya yönelik hareketler yaptığı kaynaklarımızda belirtilmektedir.³⁴

Buradan da anlaşılacağı gibi Alâeddin Tekiş'in anlaşmayı bozma gibi bir durumu söz konusu değildir. Çünkü kendisi zaten Hârizmşahlar Devleti hükümdarı idi. Ancak, Sultanşah Mahmud'un bu yaklaşımının altındaki neden aşikârdır. Kendisi hükümdarlığı istediği için Alâeddin Tekiş'in ona uygun gördükleri ile yetinmemiş, belki o sırada çeşitli nedenlerden dolayı kabul etmiş görünse de sonradan fırsat bulduğunda harekete geçmiş ve çeşitli ayak oyunları ile anlaşmaları bozmaya yönelmiştir. Cüveynî'nin sert tabiatlı ve kötü huylu oluşu şekline nitelendirdiği bu özelliği de herhalde uzlaşmacı olmayan ve kendisine verilen ile yetinmeyen kişiliğinden ve büyük ideale kavuşma arzusundan kaynaklanmakta idi.

Bu durumda Sultanşah Mahmud'un kaynaklarımızın belirttiği ve bizim de edinebildiğimiz özelliklerinin bunlar olduğunu söyleyebiliriz.³⁵

³³ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 24; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 373.

³⁴ Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, 23; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 372.

³⁵ Rabbani Aziz'e göre (*The Khwarazmshahs*, 24) Sultanşah Mahmud yirmi yıl boyunca hayatta kendine bir yer elde etmeye çalışmış ve politik etkisini genişletecek hiçbir fırsatı da kaçırmamıştır. Yalnızca ağabeyi Alâeddin Tekiş'e değil yoluna çıkan herkese karşı çıkmıştır. Şüphesiz ki, bir askerin sahip olduğu erdeme sahiptir. Yenilgilerine rağmen asillik ve askerliğin birleşmesi ile onun etkili bir diplomat olduğu görülmektedir. Onun sabit ve değişmez olmayan özellikleri geleceği görebilen bir yönetici olduğunun en büyük kanıtı idi. Ghulam Rabbani Aziz yine onunla ilgili kendi

C) Sultanşah Mahmud'un Edebi Yönü

Sultanşah Mahmud'un önemli sayılabilecek bir özelliği de onun edebi yönüdür. Kendisinin eğitimine dair bir bilginiz bulunmamakla birlikte yazmış olduğu beyitler onun önemli bir eğitim aldığına bir göstergesi olarak da sayılabilir. Nitekim, Sultanşah Mahmud'un bu yönü ile de karşımıza çıktığını görmekteyiz. Kaynaklarımızda onun iyi şiir söyleme kabiliyetinin olduğu da bilgi olarak geçmektedir.³⁶ Bununla birlikte onun iyi şiir söyleme kabiliyetinin olduğunun belirtilmesi şiir yazdığının ve bu konuda belirgin bir özelliğinin bulunduğunun göstergesidir. Eğer Sultanşah Mahmud'un iyi şiir söyleme kabiliyeti bulunmakta idiye mutlaka başka şiirleri de bulunmaktaydı. Ancak yazmış olduğu şiirler ile ilgili elimizde pek fazla örnek yoktur. Sadece Alâeddin Tekiş ile haberleşmeleri sırasında yazmış olduğu şiirler bulunmaktadır. Her ne kadar fazla olmasa da örnek teşkil etmesi açısından önemli olduğu kanaatini taşımaktayız. Bunun dışında iki kardeş arasındaki bu haberleşmenin karşılıklı beyitler ile yapılmış olmasının da kişilerin ve dönemin yüksek kültürü ile alakalı olduğunu tahmin etmekteyiz. Sultanşah Mahmud'un Alâeddin Tekiş'e yazmış olduğu kaynaklarımızda belirtilen ilk kıta şu şekildedir:

Benim irade atım atıldığı(koştuğu zaman)
Düşman benim kılıcımın saldırısından inler
Burada (bu durumda) elçi ve mektup işe yaramaz.

Burada dikkat edilmesi gereken bir durumda Sultanşah Mahmud'un yazmış olduğu bu kıtaya karşılık Alâeddin Tekiş'in oğlu olan Nâsireddin Melikşah'ın cevap vermiş olmasıdır. Aslında böyle bir durumda Sultanşah Mahmud'a karşılık olarak cevabı Alâeddin Tekiş'in vermiş olması gerekirdi. Ancak kaynaklarımızda "Tekiş Han'ın güzel şiir söyleyen Melikşah isimli bir oğlu vardı"³⁷ denildiğine bakılırsa,

potansiyelini anlamada hataya düşse de olayları iyi bir şekilde yorumlamakta olduğunu belirtmektedir. Babasının yerinde olsaydı kesinlikle daha övgüye layık başarılar elde edebileceği görüşündedir.

³⁶ Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, 486; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 365; Hândmir, *Habîbü's-siyer*, II, 633.

³⁷ Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, 486; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 365; Hândmir, *Habîbü's-siyer*, II, 633.

Sultanşah Mahmud'un yazmış olduğu şiire karşılık Nâsireddin Melikşah'ın cevap vermesinin daha uygun görüldüğü anlaşılmaktadır.³⁸

*Hazineler senin keskin kılıç bizim
Ev saray senin at ve meydan bizim
Düşmanlığın ortadan kalkmasını istiyorsan
Hârizm senin olsun Horasan bizim*

Sultanşah Mahmud yeğeninin göndermiş olduğu bu şiire karşılık yine kendisi cevap vermiştir.³⁹

*Ey amcanın canı (yürek parçası) ! bu mesele artık pazarlık olur
Bu destan ne size yarar ne bize (Ne sizi etkiler ne bizi; boş söz)
Bakalım kimin kılıcının kabzası kanı dökecektir
Bakalım kimin baht yıldızı parlayacaktır.*

Bu şiirden sonra ise meseleler daha da karmaşık bir hale gelecektir. Ancak Sultanşah Mahmud'un edebi yönü açısından bakıldığında zaman bu iki şiir elimizde olduğundan bunlar üzerinden değerlendirme durumu söz konusu olmaktadır. Bunun dışında bir Türk devleti olan Hârizmşahlar Devleti'nde yazışmalar Farsça yapılmaktaydı ve bu dönemin edebi dili de pek tabii ki Farsça idi.⁴⁰ Bu şiirler ile ilgili bilgileri aldığımız kaynakların dili de Farsça olduğundan şiirlerin orijinali de pek tabii ki Farsça olarak verilmiştir. Bununla birlikte her kaynakta bu beyitler birebir aynı şekilde yazılmıştır. Bu durumda şiirlerin orijinal dilinin Farsça olma ihtimali de yüksek görülmektedir. Bu beyitlerin de Sultanşah Mahmud tarafından söylenmiş olması onun şiir dilini bildiği gibi aynı şekilde Farsça şiir de söyleyebildiğinin de bir göstergesi olmaktadır. Bilindiği üzere Farsça şiir söyleyebilen birisinin bu dile de hakim

³⁸ Hamdullah Müstevfi'nin Zafernâme adlı eserinde (Zafernâme, vr. 299b) bu beyitlerden son ikisinin Alâeddin Tekiş'in bir Sultanşah Mahmud ile aynı yaşta olan ünlü bir komutanına ait olduğu belirtilmektedir.

³⁹ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 366; Alâeddin Tekiş ve Sultanşah Mahmud arasındaki bu şiirleşmelerin *Târih-i Güzide*, *Ravzatü's-safâ* ve *Habîbü's-siyer* gibi ikinci elden kaynaklarda bulunmasına rağmen *el-Kâmil* ve *Cihângüşâ* da bulunmaması ilginç görünmektedir.

⁴⁰ Hârizmşahlar Devleti her ne kadar bir Türk devleti olsa da diğer Türk-İslam devletlerinde de bulunduğu üzere yazışma ve edebi dil olarak Farsçayı kullanmakta idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köprülü, "Hârizmşahlar", 289.

olabilmesi gerekir. Ki, bu da Sultanşah Mahmud'un Farsça'ya vakıf olduğunu göstermektedir. Bu durumda Sultanşah Mahmud'un iyi şiir yazdığı bilgisi daha da önem kazanmaktadır. Bununla birlikte Sultanşah Mahmud'un beyitine karşılık cevabı Nâsireddin Melikşah'ın vermiş olmasının da bu durumla alakası olmalıdır. Onun ile ilgili de iyi şiir söyleme özelliğinin bulunduğu bilgisinin anlamı belirttiğimiz gibi olmalıdır.

Bu durumda Sultanşah Mahmud'un edebi yönüne baktığımız zaman onun bu konuda önemli özelliklere sahip olduğunu görebilmekteyiz.

D) Sultanşah Mahmud'un Kullandığı Unvan ve Lakaplar

Sultanşah Mahmud ile ilgili diğer bir mesele de gerek Hârizmşahlar Devleti tahtında bulunduğu sırada gerekse daha sonraları kullanmış olduğu unvan ve lakaplarıdır. Bu dönemin ünlü isimlerinden Reşideddin Vatvât'ın yazmış olduğu eserlerde bu unvan ve lakaplara rastlamaktayız. Nitekim, Vatvât yazmış olduğu eserlerini hükümdar ve önemli devlet adamlarına ithaf etmekteydi. Bu kişilerden birisi de şüphesiz ki Sultanşah Mahmud idi. Bu dönemde yazmış olduğu *Münşeat-ı Reşideddin Vatvât* adlı eserini Sultanşah Mahmud'a ithaf ettiği gibi aynı zamanda Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin yüzer tane hikmetli sözünün ve bir tane de bizzat Vatvât'ın yüz hikmetli sözünün yer aldığı risaleleri yazmış ve bunların ithaf kısmının bazılarında da Sultanşah Mahmud'a yer vermiştir.

Toyserkani, *Nameha-yı Reşideddin Vatvât* adlı eserin neşrinde Reşideddin Vatvât'ın beş küçük risalesini Sultanşah Mahmud'a ithaf ettiğini belirtmektedir. Bunlar *Tuhfetü's-sâdik ile's-sâdik min Kelâmi Emîrû'l-mü'minin Ebu Bekir el-Sıddık, Faslı'l-hitab min Kelâmi Emîrû'l-mü'minin Ömer bin el-Hattâb, Unsü'l-lahfân min Kelâmi İmâmü'l-mü'minin Osman bin Affân, Matlûb küll Tâlib min Kelâmi Emîrû'l-mü'minin Ali bin Ebû Tâlib ve Gurarü'l-akvâl ve Durarü'l-emsâl* olarak kayıtlıdır.⁴¹ Toyserkani'ye göre bu beş risalenin Sultanşah Mahmud'a ithaf edilmiş olduğu kesin olmakla birlikte onun saltanatının ilk yılları ile alakalı olmalıdır.⁴²

⁴¹ Reşideddin Vatvât, *Nameha-yı Reşideddin Vatvât*, nşr. Toyserkani, 2002, 203.

⁴² Toyserkani, Sultanşah Mahmud'un tahttaki yıllarını 565-568 yılları arası olarak belirtmektedir. (*Nameha-yı Reşideddin Vatvât*, 203).

Reşîdeddin Vatvât'ın eserleri ile ilgili geniş araştırma yapmış olan Ahmet Ateş Vatvât'ın eserlerinden *Münşeât-ı Reşîdeddin Vatvât*'ın Sultanşah Mahmud'a,⁴³ *Tuhfetü's-sâdik ile's-sâdik min Kelâmi Emîrû'l-mü'minin Ebu Bekir el-Sıddık*⁴⁴ ve *Faslü'l-hitab min Kelâmi Emîrû'l-mü'minin Ömer bin el-Hattâb*⁴⁵ ise İl-Arslan'a ithaf edildiğini belirtmektedir. *Unsü'l-lahfân min Kelâmi İmâmü'l-mü'minin Osman bin Affân*, *Matlûb küll Tâlib min Kelâmi Emîrû'l-mü'minin Ali bin Ebû Tâlib* ve *Gurarü'l-akvâl ve durarü'l-emsâl* adlı eserleri ise Sultanşah Mahmud'a ithaf edilmiştir.⁴⁶

Bu eserlerin ithaf kısmına bakıldığında Sultanşah Mahmud'a ait unvan ve lakapları görebilmekteyiz. Bu unvan ve lakaplara baktığımız zaman genelde birbirine benzemekte ve bazen daha kısaltılmış olmakla birlikte aynı temaları içermektedir. Bu durumda *Gurarü'l-akvâl ve Durarü'l-emsâl*'de Sultanşah Mahmud'a ait bulunan unvan ve lakaplar şu şekildedir:⁴⁷

“Hazret-i Mevlânâ eş-şâhu'l- muazzam el-mükerrem el-âlim el-âdil el-müeyyed el-muzaffer el-mansûrû'l kebir celâle'd-dünya ve'd-din tâcu'l-İslâm ve'l-müslimin alâû'l-mülûk ve's-selatin kutbu'd-devlet ve mecdu'l-millet bahâu'l-ümme nasîru'l imam mücîru'l-enam uddetü'l-hilafet nâsîru'l-mülûk seyyidü'l-mülûki's-şark ve'l-garb şemsü'l-meali Sultanşah Ebu'l Kasım Mahmud bin es-sultânü'l-azam tâcu'd-dünya ve'd-dîn ebu'l-feth İl Arslan bin el-melikü'l-kebir Atsız...”

⁴³ Ateş, “Raşid al-din Vatvât”, 19.

⁴⁴ Ateş, “Raşid al-din Vatvât”, 21.

⁴⁵ Ateş, “Raşid al-din Vatvât”, 12.

⁴⁶ Bu eserlerin elimizde mevcut olan yazma nüshalarına baktığımız zaman unvan ve lakaplar açısından bazı önemli bilgiler elde edebilmekteyiz. Yazmalar ile ilgili *Münşeât-ı Reşîdeddin Vatvât*, Nuriösmaniye, nr. 4294'de bulunmaktadır. Bu yazmada Sultanşah Mahmud'a ait ithaf edildiği malum olmakla birlikte unvan ve lakapları da mevcuttur. *Tuhfetü's-sâdik ile's-sâdik min Kelâmi Emîrû'l-mü'minin Ebu Bekir el-Sıddık* adlı Halife Hz. Ebubekir'e ait Yüz Hikmetli Söz'ün yazıldığı ve *Faslü'l-hitab min Kelâmi Emîrû'l-mü'minin Ömer bin el-Hattâb* adlı Halife Hz. Ömer'e ait Yüz Hikmetli Söz'ün yazıldığı risalelerin'nin Ayasofya, nr. 2854; Bağdatlı Vehbi, nr. 657; Veliyyeddin, nr. 2639 nüshalarına baktığımız zaman bunlardan Ayasofya ve Veliyyeddin nüshalarında Sultanşah Mahmud'a ait bir ithaf'a rastlayamadık. Ancak, İl-Arslan'a ithaf edildiğine dair bir bilgiye de ulaşamadık. Ancak yazmanın Bağdatlı Vehbi nüshasında bu iki eser'in Sultanşah Mahmud'a ithaf edildiği görülmekte ve kendisine ait unvan ve lakaplar burada belirtilmektedir. Yine bu eserlerden *Unsü'l-lahfân min Kelâmi İmâmü'l-mü'minin Osman bin Affân*'ın yazma nüshalarından Ayasofya, nr. 2854 ve Veliyyeddin, nr. 2639'da Sultanşah Mahmud'a ithaf bulunmakta iken, Bağdatlı Vehbi, nr. 657'de herhangi bir ithaf bulunmamaktadır. *Matlûb küll Tâlib min Kelâmi Emîrû'l-mü'minin Ali bin Ebû Tâlib* adlı Halife Hz. Ali'ye ait Yüz Hikmetli Söz'ün bulunduğu eser olup onun da Ayasofya, nr. 2854 ve Veliyyeddin, nr. 2639'da Sultanşah Mahmud'a ithaf edildiği malumdur. Ayrıca, Reşîdeddin Vatvât'ın Yüz Hikmetli Söz'ünden oluşan *Gurarü'l-akvâl ve Durarü'l-emsâl* adlı eserin Ayasofya, nr. 1755'deki nüshasında da bu ithaf kısmı bulunmaktadır. Şu durumda bu eserlerden hepsine ait en az bir nüshada Sultanşah Mahmud'a ait unvan ve lakaplar bulunmaktadır.

⁴⁷ Reşîdeddin Vatvât, *Gurarü'l-akvâl ve Durarü'l-emsâl*, Ayasofya, nr. 1755, vr. 17a.

Tuhfetü's-sâdık ile's-sâdık min Kelâmi Emirü'l-mü'minin Ebu Bekir el-Sıddık adlı eserin ithaf kısmında ise şu şekilde geçmektedir:⁴⁸

“Hüdâvend ve Hüdâvend-zâde ve Padişah ve Padişah-zâde muazzam âlim âdil müeyyed muzaffer Mansûr Celâle'd-dünya tâcu'l-islam ve'l müslimin alâü'l mülûk ve's-selatin kutbu'd-devlet mecdü'l-millet bahâu'l-ümme uddetü'l-hilafet nâsirü'l-mülûk seyyidü'l-mülûki's-şark ve'l-garb şemsü'l-meali Sultanşah Ebu'l-Kasım Mahmud bin Hârizmşah İl-Arslan...”

Sultanşah Mahmud'a ait diğer ithafların hepsi bu unvan ve lakaplar ile benzer şekilde geçmektedir. Ancak bu döneme ait bir karşılaştırma örneği arz edeceğinden Sultanşah Mahmud'dan sonra tahta çıkan ve Reşideddin Vatvât'ın kendisine de ithafta bulunduğu Alâeddin Tekiş'in *Umdetü'l-bulega ve Uhdetü'l-fusaha*'daki unvan ve lakaplar şu şekildedir:⁴⁹

“Hüdâvendi alem padişah-ı beni adem fermandeh şark ve'l garp Alâed-dünya ve'd-din Kutbu'l-islam ve'l-müslimin nusretü ve's-selatin nasırı ibadillah hafızı bi'l adillah bahaeddevle el-Kahire gıyasü'l melik ez-zahir tacü'l-ümme el-bahire ihtiyarü'l imam iftiharü'l-nam senedü'l-hilafe seyyide'l mülkü's-şark ve'l-garb şehriyar İran ve Turan Ebu'l-muzaffer Tekiş bin el-melik el-azâm İl-Arslan...”

Bu unvan ve lakaplara baktığımızda Sultanşah Mahmud ile Alâeddin Tekiş arasındaki unvanlar bazı yönlerden benzerlik arz etmekle birlikte farklı kelimeler de bulunmaktadır.

Sultanşah Mahmud'un unvan ve lakapları ile ilgili bir diğer kaynak da kendi adına kestirmiş olduğu paralarıdır. Bu paralarından tarihi belli olmayan bir tanesinin üzerindeki yazıda “es-sultanü'l-azam alâeddünya ve'd-din Ebu'l-feth...” yazmaktadır. Sultanşah Mahmud'un adına kesilmiş olan ve 586/1190 yılına ait bir başka paranın üzerinde de halifenin adı “en-nasirü li-dinillahi” ismi yazmakta ancak Sultanşah Mahmud'un unvanları ile ilgili bir bahis bulunmamaktadır.⁵⁰

⁴⁸ Reşideddin Vatvât, *Tuhfetü's-sâdık ile's-sâdık min Kelâmi Emirü'l-mü'minin Ebu Bekir el-Sıddık*, Bağdatlı Vehbi, nr. 657, 1b, 2a.

⁴⁹ Reşideddin Vatvât, *Umdetü'l-bulega ve Uhdetü'l-fusaha*, Ayasofya, nr. 4150, vr. 1b, 2a.

⁵⁰ *Catalogue Des Monnaies Arabes Et Turques*, Copenhagen, Ty, 134.

Bunun dışında Sultanşah Mahmud’a ait olan ve üzerinde tarih bulunmayan bir başka parada “ el-melikü’l azâm Celâle’d-dünya ve’d-din Sultanşah Mahmud bin İl-Arslan” yazmakta olduğu belirtilmektedir.⁵¹

Bu bilgilere baktığımız zaman Reşîdeddin Vatvât’ın yazmış olduğu risalelerin Sultanşah Mahmud’un tahtta bulunduğu zamana ait olduğunu görebilmekteyiz. Bu durumda onun belirtilen unvan ve lakapları kullanmış olması da oldukça doğaldır. Ancak, onun tahttan indirildikten sonra kullanmış olduğu unvan ve lakapları çok önemlidir. Bu açıdan baktığımız zaman parasında “es-sultanü’l-azam alâüddünya Ebu’l-feth ...” yazması önemlidir. Her ne kadar paranın üzerindeki yer ve tarih silinmiş olsa da eğer ki bu para Horasan civarında bulunduğu sırada kestirilmiş ise bu onun bu dönemde “sultanü’l-azam” unvanını kullandığını gösterir ki bu da bu bölgenin hakimi olduğunun önemli bir kanıtıdır. Diğer yandan 1190 yılına ait bulunan parada Halife’nin adının bulunması da onun bu tarihlerde Abbasi halifesi adına para kestirdiğini göstermektedir. Bu durum Sultanşah Mahmud’un Abbasi halifesi tarafından tanınmış olabileceği fikrini de bizlere vermektedir.

⁵¹ Lutz Richter-Bernburg, “Zur Titulatur der Hwarezmsahe aus der Dynastie Anustegins” *Archeologische Mitteilungen aus Iran*, 193; Burada bahsedilen Sultanşah Mahmud’un tarihsiz parası hakkında biz herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Bizim Sultanşah Mahmud’un paralarına ait ulaşabildiğimiz malumat *Catalogue des Monnaies Arabes et Turques*’deki bilgilerden ibarettir. Bu nedenle belirtilen para’ya dair herhangi bir kaynağımız bulunmamakta olup sadece araştırma eserinde belirtileni ifade ettik.

SONUÇ

Hârizmşahlar Devleti içerisinde Sultanşah Mahmud meselesi ve onun hükümdarlık için vermiş olduğu mücadele oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Sultanşah Mahmud babasının vasiyeti üzerine tahta çıkmıştır. Birkaç ay tahtta kaldığı ve annesinin etkili olduğu bilinse dahi, gerek tahta çıkmış olması, gerekse adına yazılmış risalelerdeki unvanları onun bir süre dahi olsa bile hükümdar olduğunu bizlere göstermektedir. Her ne kadar kısa zaman içerisinde tahtını bırakıp kaçmak zorunda kalmış olsa da, yine de Hârizmşahlar Devleti hükümdarları arasında bulunmaktadır.

Sultanşah Mahmud ile Alâeddin Tekiş arasındaki mücadele Hârizmşahlar Devleti açısından pek tabî ki olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Nitekim, Alâeddin Tekiş devletin gelişimi ve çevre ülkelerle münasebetler noktasında hep kardeşi Sultanşah Mahmud'u da göz önünde bulundurmak zorunda kalmıştır. Bu durum onun istediği gibi hareket etmesini engellemiştir. Ancak, Sultanşah Mahmud'un Horasan ve çevresinde bir meliklik kurmaya çalışması ve buraları Oğuz meliklerinin elinden almaya çalışması ve hakimiyeti altında bulunan bölgelerin ölümünden sonra Alâeddin Tekiş'in eline geçmiş olması Sultanşah Mahmud'un mirasının doğrudan Hârizmşahlar Devleti'ne geçtiğini göstermektedir.

Taht kavgaları açısından baktığımız zaman gerek hükümdar çocuğu olması, gerekse babası tarafından veliaht ilan edilmesi ve tahta çıkmış olması dolayısı ile bu mücadeleye girişmiş olması gayet doğal idi. Aslında hükümdarlık hem Alâeddin Tekiş hem de Sultanşah Mahmud için hak iddia edilebilecek bir durum arz etmekte idi. Bu nedenle her ne kadar Hârizmşahlar Devleti açısından sorunlar yaratmış olsa da Sultanşah Mahmud kendisinin de hakkının bulunduğu hükümdarlığı istemiştir.

Bu dönemde Sultanşah Mahmud'un hakim olmaya çalıştığı bölge olan Horasan Bölgesi karışık durumda idi. Büyük Selçuklu Devletinin mirasından pay almak ve bu

karışıklıktan istifade etmek isteyenler için çok elverişli olan bu bölgenin özellikle Oğuz meliklerinin elinden alınmasında ve Hârizmşah hakimiyeti altına girmesinde Sultanşah Mahmud'un da etkili olduğunu görebilmekteyiz. Bunların yanı sıra Karahıtaylar ve Gurlular ile yapılan münasebetlerde Sultanşah Mahmud'un önemli ve belirleyici bir durumda olduğu da görülmektedir. Böylelikle Alâeddin Tekiş'in başında bulunduğu Hârizmşahlar Devleti'nde Sultanşah Mahmud siyasi bir etkiye sahip olabilmiş ve bu noktada zaman zaman olayları kendi açısından yönlendirebilmiştir. Bu durumda da çevre devletlerin durumunu ve kendisine verilen desteği sonuna kadar kullanabilmiştir. Aynı zamanda bu devletlerin siyasetinin de bir parçası haline gelmiştir.

Bunların yanı sıra Sultanşah Mahmud, Alâeddin Tekiş için her zaman gözetilmesi gereken bir sorundur. Eğer ki Sultanşah Mahmud böyle bir mücadeleye girişmemiş olsaydı bu durum Alâeddin Tekiş ve Hârizmşahlar Devleti açısından çok olumlu olacak, belki de devletin sınırları çok kısa bir zamanda çok daha fazlası ile genişleyebilecekti. Aynı zamanda Alâeddin Tekiş'in Horasan hakimiyeti de bu kadar uzun sürmeyecek ve komşu devletler ile münasebetlerinde Sultanşah Mahmud konusunu düşünmek zorunda kalmayacaktı. Bu durumda Karahıtaylar ve Gurlular gibi devletlerin siyasi politikalarını belki de çok daha üstün bir şekilde belirleyecekti.

Bütün bu olanlara bakıldığında her ne kadar Hârizmşahlar Devleti açısından olumsuz sonuçlar doğurmuş olduğu görülse de Sultanşah Mahmud, ne pahasına olursa olsun hükümdar olma hakkından feragat etmemeyi tercih etmiştir.

KRONOLOJİ

- 19 Receb 567/ 19 Mart 1172 : İl-Arslan'ın ölümü.
- 22 Rebiyülahir 568/ 10 Ocak 1173 : Alâeddin Tekiş'in tahta çıkışı.
- 9 Zilhicce 569/ 11 Temmuz 1174 : Melik Müeyyed Ay-aba ve Alâeddin Tekiş arasında yapılan Subarlu Savaşı.
- 26 Zilhicce 576/ 13 Mayıs 1181 : Sultanşah Mahmud ve Toganşah arasında yapılan Serahs savaşı.
- 12 Muharrem 581/ 15 Nisan 1186 : Toganşah'ın ölümü.
- Rebiyülevvel 582/ Mart-Nisan 1186 : Alâeddin Tekiş'in Şadyah'ı kuşatması.
- 14 Muharrem 583/ 27 Mart 1187 : Alâeddin Tekiş'in Şadyah'ı tekrar kuşatması.
- 18 Cemaziyelevvel 585/ 24 Temmuz 1189 : Alâeddin Tekiş'in Radekân'da tahta yeniden çıkışı.
- 585/ 1189-1190 : Alâeddin Tekiş'in Hârizm'e geri dönüşü.
- 586/ 1190 : Sultanşah Mahmud ve Gur hükümdarı Gıyaseddin arasında yapılan Pençdih Savaşı.
- 586/ 1190-1191 : Alâeddin Tekiş'in Sultanşah Mahmud'a karşı harekete geçmesi, Serahs'ı tahrip etmesi ve sonrasında barış yapılması.
- Ramazan 589/ 1193 : Sultanşah Mahmud'un ölümü.

BİBLİYOGRAFYA

- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, Türkçe trc. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, 2002.
- Ahmed Ali Han Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, Tashih ve Teşhiye. Bastani Parizi (Muhammed İbrahim), Tahran, 1370 Hş.
- Ahmed Zeki Velidi, “Harezmde Yazılmış Eski Türkçe Eserler” *Türkiyat Mecmuası* II, 1926, 313-345.
- Aka, İsmail, “Hândmîr”, *DİA*, XV, 550-552.
- , “Mirhând”, *DİA*, XXX, 156-157.
- Ali b. Hüseyin b. Ali el- Kazvini el-Hilâli, *Menahicü't- tâlibin fî ma'arifi's- sâlihîn*, Ayasofya nr. 3467.
- Ansari, A. S. Bazmee, “Cûzcânî”, *DİA*, VIII, 98-99.
- Artuk, İbrahim, Artuk Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Katoloğu*, I, İstanbul, 1971.
- Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihangüşâ*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, II, Ankara, 1980.
- , *Târîh-i Cihangüşâ*, haz. Mansur Servet, Tahran, 1362 Hş.
- Ateş, Ahmet, ‘ Rasîd al-Din Vatvat’ın eserlerinin bazı yazma nüshaları “ *İÜEFTD*, 14 (1959), 1-24.
- Ayan, Ergin, “Harezmşah Atsız’ın Divanından Çıkmış Bazı Münşeatın Muhtevası” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 130 (2001), 227-230.
- , *Horasan Civarındaki Oğuz Boyları (1157-1220)*, *MÜTAE*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998.
- Aziz, Ghulam Rabbani, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi, 1978.
- Bahaeddin Muhammed b. Müeyyedil Bağdadî *et-tevessül ile't teressül*, Ahmet Behmenyar, Tahran, 1315 Hş.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç, “Bâmiyân”, *İA*, II, 296-298.
- , “Gürganc”, *İA*, IV, 846.

- ; Spuler, Berthold, “Atsız”, *EF*², I, Leiden, 1960, 750.
- , “Mâverâünnehir”, *İA*, VII, 408-409.
- , “Takash”, *Encyclopédie de L’ISLÂM*, Tome IV, Leyde, Paris, 1934, 657-658.
- , “Atsız”, *İA*, II, 6.
- , “Karahıtaylar” *İA*, VI, 415-416.
- , *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.
- Başar, Fehameddin “Kadı Beyzavi’nin Tarihe Dair Eseri Nizamü’t Tevarih’in Türkçe Tercümesi Hakkında”, *İÜEFTD, Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı*, İstanbul, 1994, 267-279.
- Bayur, Hikmet, “Harizmşah Alaüddin Tekiş’in Adı Hakkında” *Belleten*, XIV, 56 (1950), 589-594.
- Benburg, L. Richter, “Zur Titulatur der Hwarezmsahe aus der Dynastie Anustegins”, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, IX, Berlin, 1976.
- Bilgin, Orhan, “Cüveynî, Atâ Melik”, *DİA*, VIII, 140-141.
- Blaga, Rafael, *İran Halkları El Kitabı*, Yy, 1997.
- Bosworth, Clifford Edmund, “Ghûrids”, *EF*², II, Leiden, London, 1099-1104.
- , “Tekish”, *EF*², X, Leiden, 2000, 414-415.
- , “Khwarazm”, *EF*², IV, Leiden, 1978, 1060-1065.
- , “Kharazm-shahs”, *EF*², IV, Leiden, 1978, 1065-1068.
- , *İslam Devletleri Tarihi*, Türkçe trc. Erdoğan Merçil, Mehmet İpşirli, İstanbul, 1980.
- Bundari, İmadüddin Isfahani, *Zubdat al Nusra ve Nuhbat al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)* Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1999.
- Bücher, V.F, “Sîstan”, *İA*, X, 715-721.
- Bünayatov, Ziya, *Harezmşahlığı ve Enuşteginliler Devleti*, Türkçe trc: Tural Rızayev, İstanbul, 2003.
- Cahen, Claude, “Ghuzz”, *EF*², II, Leiden, London, 1965, 1106-1110.
- Catalogue des Monnaies Arabes et Turques*, Copenhagen, Yy.
- Cavanşir, Babek- Necef, Ekber N, *Şah İsmail Hata’i Külliyyatı*, İstanbul, 2006.

- Chereb, Moh. Ben, “Zehebî”, *İA*, XIII, 493-495.
- Çetin, Osman, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 234-241.
- Dames, M, Longworth, “Gûrîler”, *İA*, IV, 826-830.
- Dehhuda, Ali Ekber, *Lugatname*, Tahran, 1341 Hş.
- Demiroğlu, Ayla “Devletşah”, *DİA*, IX, 244-245.
- Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, I, Türkçe trc. Necati Lugal, İstanbul, 1977.
- , *Tezkiretü’ş-şüera Devletşah Semerkandi*, Tashih: Muhammed Abbasi, Yy, Ty.
- Ebri, Esger Furugi, *Târîh-i Guriyan*, Tahran, 1318.
- Ebu’l Fida, *Târîh-i Ebu’l Fida*, III, İstanbul, 1286/ 1869-1870.
- El-Hüseyni, *Ahbarü’d-devleti’s-Selçukiye*, Türkçe trc. Necati Lugal, Ankara, 1999.
- El-Ubud, Navfi Tefvik *ed-devletü’l-Hârezmiyye*, Bağdat, 1978.
- Erdoğan, Abdülkadir, *Harezmşahlar İmparatorluğunda Askeri Teşkilat*, MÜTAE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004.
- Ghafur, Muhammed Abdul, *The Gorids, History, Culture and Administration 549- 612/ 1148-1215-16*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hamburg, 1960.
- Greyali, Feridun, *Nişabur Şehr Firuze*, 1373 Hş.
- Gregory Abu’l Farac, *Abul Farac Tarihi*, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara, 1950.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Türkçe trc. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980.
- Günaltay, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul, 1991.
- Gürbüz, Meryem, *Hârizmşahlar’da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, İÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.
- Haig, T. Wolseley, “Muhammed b. Sam”, *İA*, VIII, 483-484.
- , “Sebzvar”, *İA*, X, 299-300.
- Hakikat Abdürrefi, *Târîh-i Nadetha-yı İran*, Tahran, 1374 Hş.
- Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Zafernâme*, TİEM, nr. 2042.
- , *Târîh-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyn Nevai, Tahran, 1944.
- Hamideddin Ahmed b. Hamid Kirmânî, *Bedayî’ül Ezmân fî Vekay-i Kirmân*, Tashih. Abbas İkbâl, Tahran, 1331 Hş.
- Handmîr Gıyaseddin Muhammed, *Düsturü’l-vüzerâ*, Tashih ve mukaddime. Said Nefisi, Tahran, Ty.

- , *Habibü's-siyer*, II, Tahran, 1353.
- “Harezmşahlar” *MEB Türk Ansiklopedisi*, XVIII, 292-294.
- Hartmann, Angelika, *an-Nasır li-Din Allah, Politik, Religion, Kultur in der spaten 'abbasidenzeit.(1180-1225)* Berlin-New York,1975.
- Hasan-ı Yezdi, *Câmiu't-tevârih-i Hasenî*, Fatih nr. 4307.
- Hilatberi, Allahyar, *Târîh-i Harizmşahiyan*, Tahran, 1318.
- Honigmann, Ernst, “Nişapur”, *İA*, IX, 302-305.
- Horst, Heribert, *Die Staatsverwaltung der Grosselguen und Horazmsahas*, Wiesbaden ,1964.
- Huart, Clement, “Horasan”, *İA*, V/I, 560-562.
- , “Taberistân” *İA*, XI, 598.
- , “Tâlekân”, XI, *İA*, 694-695.
- İbn İsfendiyar, *Târîh-i Taberistân*, Abbas İkbâl Aştıyânî, Tahran.
- İbn'ül Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, XI, XII, İstanbul, 1987.
- İkbâl, Abbas, *Târîh-i Mufasssal-ı İran*, Yy, Ty.
- Kadı Ahmed Gaffari Kazvini, *Târîh-i Cihân-ı Ârâ*, Tahran, 1343 Hş.
- Kadı Beyzavî, *Nizamü't-tevârih*, Behmen Mirza Kerimi, 1313 Hş.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Ortaçağ'ın Türk Asıllı Tarihçileri II”, *Türk Kültürünü Araştırmaları Yıllığı*, 2(1964), 191-196.
- , “Tekiş” *İA*, XII/I, 135-139.
- , *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 2000².
- Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul,1993.
- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001.
- Kortel, S.Haluk, “Gur Devletinde Bir Türk Kumandan: Taceddin Yıldız” *İÜEFTD*, 39(2004), 37-53.
- Köprülü, Mehmet Fuad, “Uran Kabilesi”, *Belleten*, 26(1943), 227-243.
- , “Avfi”, *İA*, II, 21-23.
- , “Cüveynî”, *İA*, III, 255-259.
- , “Fîrûzkûh”, *İA*, IV, 655-657.
- , “Hâcib”, *İA*, V/I, 30-36.
- , “Harezamşahlar Tarihine Aid” *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925, 201-204.

- , “Hârizmşâhlar”, *İA*, V/I, 265-296.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara, 1991.
- , “Selçuklu Devrine Dair Araştırmalar I. Büyük Selçuklu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları” *AÜDTCFD* (ayrıbasım), VIII/ IV, 537-648.
- , “Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)” *AÜDTCFD*, V, 2(1947), 159-173.
- , “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, Ankara, 2-3(1964), 303-380.
- , “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilasası” *AÜDTCFD*, V, Ankara, 1947, 563-617.
- Krenkov, F, “Kâtib”, *İA*, VI, 531-532.
- Kucur, S. Sadi, “İkta”, *DİA*, XXII, 47-49.
- Kurtuluş, Rıza, “Câcerm”, *DİA*, VI, 542.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Katip”, *DİA*, 49-52.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.
- , *Kirman Selçukluları*, Ankara, 1989.
- Minorsky, Vladimir, “Ebiverd”, *İA*, IV, 5-6.
- , “Nesa”, *İA*, IX, 198.
- , “Tûs”, *İA*, XII/II, 123-130.
- , “Mâzenderan”, *İA*, VII, 420-426.
- , “Rey”, *İA*, IX, 721-724.
- Minhacü’l-din-i Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, Tahran, 1984.
- Mîrhând Muhammed, *Ravzatü’s-safâ*, IV, Tahran, 1339.
- Muhammed Avfi, *Tezkire-i Lübbü’l-elbâb*, I, Tahran, 1984.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreyî, *Mecmua’ül-Ensâb*, Tahran, 1363 Hş.
- Muhammed b. Emir Fazlullah el- Musevi, *Essahu’t-tevârih* (Târîh-i Hayrat), Turhan Hatice Sultan nr. 224.
- Muhammed b. İbrahim, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Yy,Ty.
- Mükremin Halil, “Feridun Bey Münşeatı”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, II, 79 (1340), 95-104.

- Nasiriddin Münşi Kirmani, *Sımtu'l-ulya li'l Hareti'l-ulya Târîh-i Karahitayan*, Farsça trc. Abbas İkbâl, Tahran, 1983.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı*, İstanbul, 1996.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, İstanbul, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim, "Cend", *DİA*, VII, 359-360.
- , "Hamdullah el- Müstevfi", *DİA*, XV, 454-455.
- , "Hârizm", *DİA*, XVI, 217-220.
- , "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI, 228-231.
- , "Gürhan", *DİA*, XIII, 323.
- , "Harezmsahlar Devleti" Türkler, IV, Ankara, 2002, 883-896.
- , "Herat", *DİA*, XVII, 215-218.
- , "İbnü'l-Esîr, İzzedddin", *DİA*, XXI, 27.
- Özgüdenli, Osman Gazi- Erdoğan Abdülkadir, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Tarih Yazmaları" *Ramazan Şeşen Armağanı*, 287-326, İstanbul, 2005.
- , *Katavan Savaşı*, MÜTAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.
- , "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-180.
- Öztuna, Yılmaz, *İslam Devletleri Devletler ve Hanedanlar*, I, Ankara, 1996.
- Perviz, Abbas, *Târîh-i Selâcika ve Hârizmşâhân*, Tahran, 1351/ 1972.
- Polat, M. Said *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İctimai ve İktisadi Hayat*, MÜTAE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997.
- Ravendi, *Rahat'us Sudur ve Ayet-u Surur*, Türkçe trc. Ahmet Ateş, Ankara, 1999.
- Raverty, Major H. G, *The Tabakat-ı Nasiri*, New Delhi, 1970.
- Reşîdeddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, I, 1362.
- Ruska, Julius, "Serahs", *İA*, X, 502.
- Sabra, Afaf Seyyid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Harizmiyye*, Yy, 1987.
- Safedi, *El Vafi bi'l-vefayat*, XIII, Wiesbaden, 1984; XXV, Beyrut, 1999.
- Sıddıquî, İqtıdar Husain, "Gurlular", *DİA*, XIV, 207-211.
- Streck, Maximilian, "Bistâm", *İA*, II, 649-650.
- Strange, G. Le, *The Lands of The Eastern Caliphate*, London, 1966.

- Sümer, Faruk, “Selçuklu Devrinde Türk Beyleri II Harizmşah Atsız” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 44(1986), 1-7.
- , “Atsız b. Muhammed”, *DİA*, IV, 91-92, Berlin, 1976.
- Şahin, M. N, “ Vatvat”, *İA*, XIII, 235-240.
- Şemseddün Muhammed ez-Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, LVI, Beyrut, 1987.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998.
- , “Câmiu't-Tevârîh”, *DİA*, VII, 132-134.
- Taneri, Aydın, “ Hâcib”, *DİA*, XIV, 508-511.
- , “Hansalar”, *DİA*, XVI, 47-48.
- , “Gürgenç”, XIII, *DİA*, 321-323.
- , *Harezmsahlr*, Ankara, 1993.
- , “Hârizmsahlr”, *DİA*, XVI, 298-231.
- Taşagıl, Ahmet, “Karahıtaylar” *DİA*, XXIV, 273-276.
- Togan, Zeki Velidi, “Hamdullah Müstevfî”, *İA*, V/I, 186-188.
- , “Hârizm”, *İA*, V/I, 240-257.
- , “Reşîd-üd-dîn Tabîb”, *İA*, IX, 705-712.
- , “Herat”, *İA*, X, 429-442.
- , *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul, 1970.
- , “Hândmîr”, *İA*, V/I, 210.
- Turan, Osman, “Terken Ünvanı”, *Türk Hukuk Dergisi*, I, Ankara, 1944, 67-73.
- , “İktâ”, *İA*, V/II, 949-959.
- Uslu, Recep, “Herat”, *DİA*, XVII, 215-218.
- Vatvât Reşîdeddin Muhammed, *Nameha-yı Reşîdeddin Vatvât*, nşr. Kasım Toyserkani, Tahran, 1960.
- , *Münşeat-ı Reşîdeddin Vatvât*, Nuriyosmaniye, nr. 4294.
- , *Umdetü'l-bulegâ ve Uhdetü'l-fusahâ*, Ayasofya, nr. 4150
- , *Tuhfetü's-sâdık ile's-sâdık min Kelâmi Emîrû'l-mü'minîn Ebu Bekir el-Sıddık*, Ayasofya nr. 2854; Veliyyeddin nr. 2639; Bağdatlı Vehbi, nr. 657.
- , *Faslü'l-hitab min Kelâmi Emîrû'l-mü'minin Ömer bin el-Hattâb*, Ayasofya nr. 2854; Veliyyeddin nr. 2639; Bağdatlı Vehbi nr. 657.

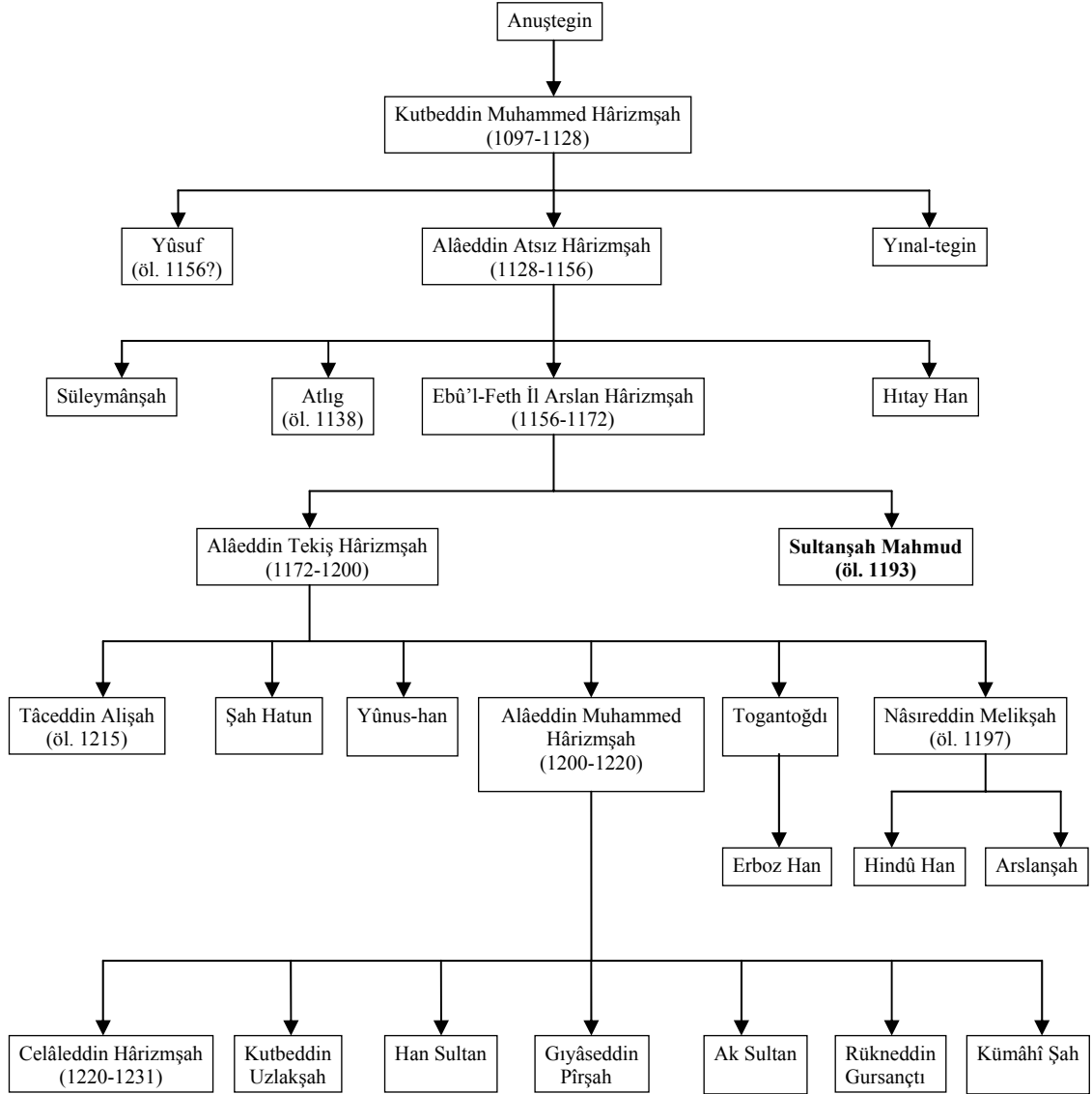
- , *Unsü'l-lahfân min Kelâmi İmâmü'l-mü'minîn Osman bin Affân*,
Veliyyeddin nr. 2639; Bağdatlı Vehbi nr. 657; Ayasofya nr. 2854.
- , *Matlûb küll Tâlib min Kelâmi Emîrû'l-mü'minin Alî bin Ebû Tâlib*,
Veliyyeddin nr. 2639; Ayasofya nr. 2854.
- , *Gurarü'l-akvâl ve Duraru'l-emsâl*, Ayasofya nr. 1755.
- Yakubovsky, A, "Merv", *İA*, VII, 773-777.
- Yakut el Hamevi, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Kahire, Ty.
- Yazıcı, Tahsin, "Avfî", *DİA*, IV, 116.
- , "Mirhond", *İA*, VIII, 360-361.
- Zahireddin Maraşı, *Târîh-i Taberistan-u Ruyan-ı Mazenderan*, trc. Muhammed Hüseyin
Tesbihi, Tahran, Ty.
- Zahoder, B, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", Türkçe trc. İsmail
Kaynak, *Belleten*, XIX, 76(1955), 491-527.
- Zeyd, Üsâme Zeki, "El-Harezmiyye ve devruhum fî's siraci's salibi el-İslâmî fî'l aşri
Beni Eyyub" *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, XXX, İskenderiye, 1984,
245-286.

EKLER

HÂRİZMŞAHLAR DEVLETİ HÜKÜMDARLARI LİSTESİ

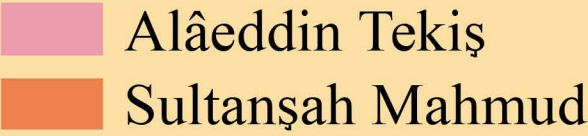
1) KUTBEDDİN MUHAMMED	(490-522/1097-1128)
2) ATSIZ	(522-551/1128-1156)
3) İL-ARSLAN	(551-567/1156-1172)
4) SULTANŞAH MAHMUD	(567-568/1172)
5) ALÂEDDİN TEKİŞ	(568-596/1173-1200)
6) ALÂEDDİN MUHAMMED	(596-617/1200-1220)
7) CELÂLEDDİN HARİZMŞAH	(617-628/1220-1231)

HÂRİZMŞAHLAR ŞECERESİ

EK: III Hârizmşahlar.

EK: IV Sultanşah Mahmud, Alâeddin Tekiş, Karahıtaylar ve Gurlular'ın hakim olduğu yerler.

EK: V Hârizmşahlar şeceresinin bulunduğu bir minyatür. (DiA, VII)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِالْعَفْزِ كِتَابُ غُرُ الْأَقْوَالِ
 أَحْمَدُ عَلَى تَوَاتُرِ نِعْمَةٍ وَتَغَاظِ قَسَمَةٍ وَالصَّلَاقِ عَلَى السَّابِقِ فِي جَلَالِهِ
 الْقَادِرِ فِي رَسُولَانِهِ مَهْدٍ وَالْهَمَامَةِ الْحَقِيقَةِ وَأَصْحَاءَهُ كَمَا أَنْحَلِيقَةُ
 يَقُولُ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَبْدِ الْجَبِيلِ الْقُرَيْشِيِّ الرَّشِيدِ الْكَاتِبِ وَنَفَقَةِ الْطَلَبِ
 مَرْصُومَةٍ إِنَّهُ لَمَّا رَأَيْتُ حَفْرَةَ مَوْبِ الْأَسَاءِ الْمُعْظِمِ الْمَكْرَمِ الْعَالَمِ الْعَادِلِ
 الْمُؤَيَّدِ الْمُظَفَّرِ الْمَنْصُورِ الْكَبِيرِ جَلَالِ الْأُتْبَانِ وَالِدِ الْبَيْتِ تَابِجِ الْأَسْلَامِ وَالْمُسْلِمِينَ
 عَلَيْهِ، الْمُلُوكِ وَالسَّلَاطِينِ قُطْبِ الدَّوْلَةِ بِمَجْدِ الْمِلَّةِ بِهَارِ الْأُمَّةِ نَفِيسِ الْأَمَامِ
 بِجَبْرِ الْأَنَامِ عِنْدَ الْخِلَافَةِ بِهَارِ الْمُلُوكِ سَيِّدِ الْمُلُوكِ الشَّرِيفِ وَالنُّورِ شَمْسِ
 الْعَالَمِ سُلْطَانِ سَنَاءِ إِنَّهُ الْقَاسِمُ مُحَمَّدُ بْنُ السُّلْطَانِ الْأَعْظَمِ تَابِجِ الدُّنْيَا
 وَالْدِينِ إِنَّهُ الْفَتْحُ إِبِلُ الْأَرْسَلَانِ بْنِ الْمَلِكِ الْكَبِيرِ أَشْرَفُ رَفِيعِ الْأَوَاهِ
 وَفُتِحَ أَعْدَاؤُهُ مَوْتِ أَحْمَدُ وَمَعْلَمُ الْإِفْخَالِ وَمُجْتَمِعُ الْإِقْبَالِ وَمُزْنَعُ الْمُلُوكِ